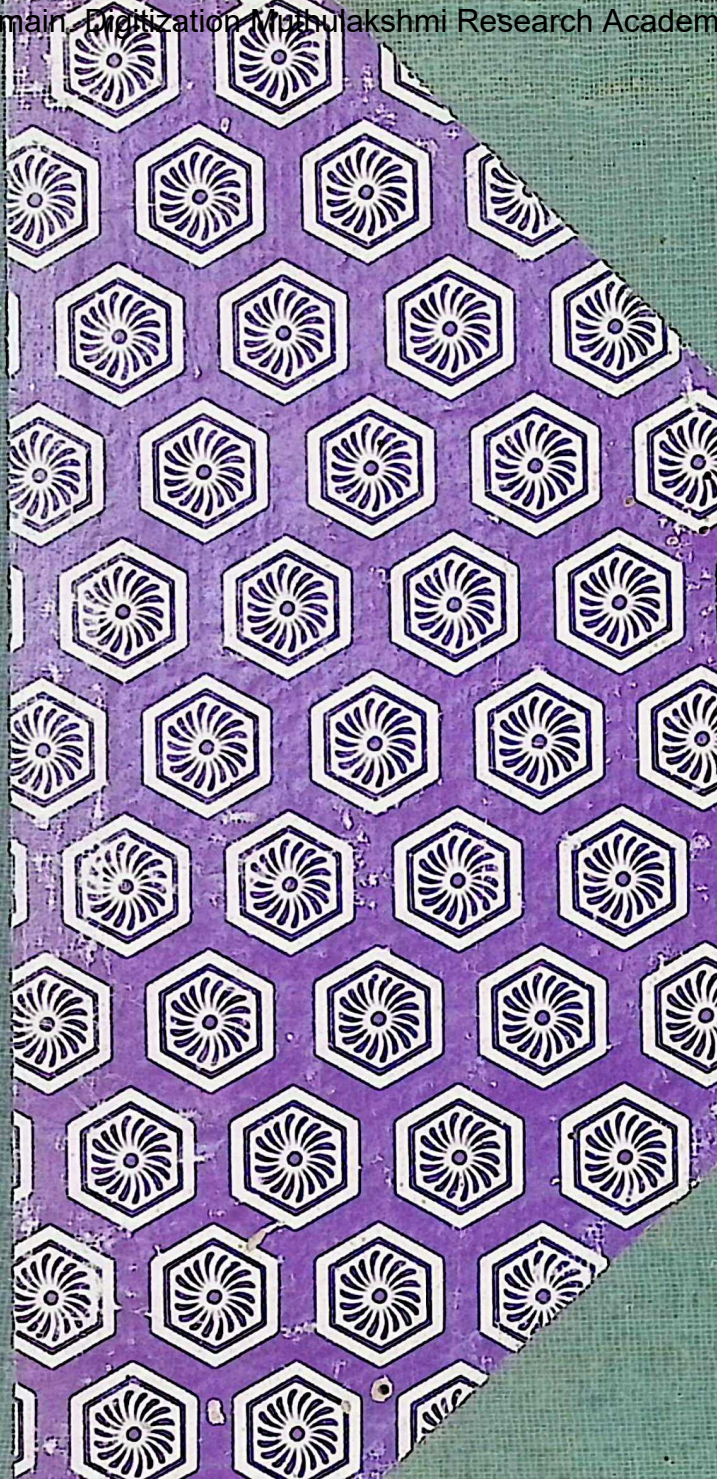

न्यायदर्शनसंश्रितवात्सायनभाष्यम् ।

ॐ नमः प्रमाणात्मने ।

प्रमाणातीत्यर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम् । प्रमा
 नापत्तये नार्थप्रतिपत्तिः । नोर्थप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रवृत्तिसाम-
 र्थ्यम् । प्रमाणेन खल्वयं ज्ञाताऽर्थमुपलभ्य तमर्थमभीप्सति जि-
 ह्वाति वा । तस्येप्सजिह्वासा प्रयुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरित्युच्यते
 तामर्थं पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्धः । समीहमानस्तमर्थमभी-
 प्य जिह्वापुन वा तमर्थमाप्नोति जहाति वा । अर्थस्तु सुखं सु-
 खहेतुं दुःखं दुःखहेतुश्च, सोऽयं प्रमाणायाऽपरिसङ्गेयः प्राणभृ-
 त्तेष्वप्यपरिसङ्गेयत्वात् । अर्थवति च प्रमाणे प्रमाता प्रमेयं प्र-
 मितिरित्यर्थवन्ति भवन्ति, कस्मात् अन्यतमापायेऽप्येस्यानुपपत्तेः ।
 तत्र प्रमेयजिह्वासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता । स येनार्थं प्र-
 मित्यतीति तत् प्रमाणम् । योऽर्थः प्रतीयते तत् प्रमेयम् । यदर्थ-
 विज्ञानं सा प्रमितिः । चतसृषु चैवंविधास्वर्यतत्त्वं परिसमाप्यते ।
 किं पुनरुक्तम् । सतश्च सङ्गावोऽसत्तासङ्गावः । सत्तदिति गृह्य-
 माणं यदाभूतमविपरीतं तत्त्वम् भवति, असत्तासदिति गृह्य-
 माणं यदाभूतमविपरीतं तत्त्वम् भवति । कथमुत्तरस्य प्रमाणे-
 नोपलब्धिरिति सत्यप्युपलभ्यमाने तदनुपलब्धेः प्रदीपवत्, यथा
 दर्शकेन दीपेन दृश्ये गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति ।
 यदाभविषादिदमिव व्यज्ञास्यत विज्ञानाभावान्नास्तीति । एवं
 प्रमाणेन सति गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति यदाभवि-
 ष्यत् इदमिव व्यज्ञास्यत विज्ञानाभावान्नास्तीति तदेवं सतः प्र-
 काशयतीति । सख खलु षोडशधा व्य-
 ष्टुपदेव्यते तासां खल्लासां सद्भिधानाम् ॥

२

१ अध्याये १ आह्निकम् ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ता-
वयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभास-
च्छूलजातिनिग्रहस्थानानांतत्त्वज्ञानान्तिः श्रे-
यसाधिगमः ॥ १ ॥

निर्देशे यथावचनं विग्रहः । चार्थे द्वन्द्वः समासः । प्रमाणादी-
नान्तत्त्वमिति शैषिको पष्ठो, तत्त्वस्य ज्ञानम् निःश्रेयसस्याधि-
गम इति कर्मणि पष्ठ्यो, एतावन्तो विद्यमानार्थाः । एषामवि-
परोतज्ञानार्थमिहोपदेशः, सोऽयमनवयवेन तन्त्वार्थं उद्दिष्टो वे-
दितश्च, आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्तिः श्रेयसाधिगमः ।
तच्चैतदुत्तरसूत्रेणानूद्यत इति । हेयं तस्य निर्वर्तकं हानमात्य-
न्तिकं तस्योपायोऽधिगन्तव्य इत्येतानि चत्वार्यर्थपदानि सम्यग्-
बुद्ध्वा निःश्रेयसमधिगच्छति । तत्र संशयादीनां पृथग्वचनम-
नर्थकम् संशयादयो यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न
व्यतिरिच्यन्त इति, सत्यमेतत् इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक् प्र-
स्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थीयमान्विच्छि-
को न्यायविद्या । तस्याः पृथक् प्रस्थानाः संशयादयः पदार्थाः ।
तेषां पृथग्वचनमन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमियं स्यात् यथोपनि-
षदः । तस्मात् संशयादिभिः पदार्थैः पृथक् प्रस्थाप्यते । तत्र ना-
नुग्रहश्च न निर्णयार्थे न्यायः प्रवर्तते, किन्तुहि संशयितेऽर्थे,
यथोक्तं ” विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति,
विमर्शः संशयः । पक्षप्रतिपक्षौ न्यायप्रवृत्तिः । अर्थावधारणं
निर्णयस्तत्त्वज्ञानमिति । स चायं किंस्तिदिति वस्तु विमर्शमा-
त्रमनवधारणं ज्ञानं संशयः प्रमेयेऽन्तर्भवन्नेवमर्थस्पृष्टगु-
च्यते । अथ प्रयोजनम् । येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् ।
यमर्थमभोप्सन् जिहासन् वा कर्मारभते तेनानेन सर्वे प्राणि-
नः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्ताः, तदाश्रयश्च न्या-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य

३

यः प्रवर्तते, कः पुनरयं न्यायः । प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः
 प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं सान्त्वोक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामोक्षितं
 स्यान्वोक्षणमन्वोक्षा तया प्रवर्तते इत्यान्वोक्षिकी न्यायविद्या
 न्यायशास्त्रम् । यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः
 स इति तत्रवादजरूपौ सप्रयोजनौ, वितण्डा तु परीक्ष्यते वित-
 ण्डया प्रवर्तमानो वैतण्डिकः । सप्रयोजनमनुयुक्तो पदितिपद्यते-
 सोऽस्य पक्षः सोऽस्य सिद्धान्त इति वैतण्डिकत्वं जहाति । अथ
 न प्रतिपद्यते नायं लौकिको न परीक्षक इत्यापद्यते । अथापि
 परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनं ब्रवीति, एतदपि तादृगेव । यो
 ज्ञापयति योजानाति यच्च ज्ञाप्यते एतच्च प्रतिपद्यते यदि तदा
 वैतण्डिकत्वं जहाति । अथ न प्रतिपद्यते परपक्षप्रतिषेधज्ञा-
 पनं प्रयोजनमित्येतदस्य वाक्यमनर्थकं भवति । वाक्यसमूहस्य
 स्थापनाहीनो वितण्डा, तस्य यद्यभिधेयं प्रतिपद्यते सोऽस्य
 पक्षः स्थापनीयो भवति । अथ न प्रतिपद्यते प्रलापदात्रमनर्थकं
 भवति वितण्डात्वं निवर्तते इति । अथ दृष्टान्तः । प्रत्यक्ष-
 विषयोऽर्थः । यत्र लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनं न व्याहन्यते स
 च प्रमेयं तस्य पृथग्वचनञ्च तदाश्रयावनुमानागमौ तस्मिन् सति
 स्यातामनुमानागमावसति च न स्याताम् । तदाश्रया च न्या-
 यप्रवृत्तिः । दृष्टान्तविरोधेन च परपक्षप्रतिषेधो वचनीयो भव-
 ति दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षः साधनीयो भवति, नास्तिकश्च
 दृष्टान्तमभ्युपगच्छन्नास्तिकत्वं जहाति अनभ्युपगच्छन् किं
 साधनः परमुपालभेतेति निरुक्तेन दृष्टान्तेन शक्यमभिधातु-
 म् “साध्यसाधर्यात् तद्वर्त्मभावो दृष्टान्त उदाहरणं तद्विप-
 रीताद्विपरीतमिति, अस्त्ययमित्यनुज्ञायमानोऽर्थः सिद्धान्तः,
 सच प्रमेयं, तस्य पृथग्वचनम्, सत्सु सिद्धान्तभेदेषु वादजल्पवि-
 तण्डाः प्रवर्तन्ते नाताऽन्यथेति साधनीयार्थस्य यावति शब्द-
 समूहे सिद्धिः परिसमाप्यते तस्य पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः स-
 मूहमपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते । तेषु प्रमाणसमवाय आगमः प्रति-
 ज्ञा, हेतुरनुमानम्, उदाहरणं प्रत्यक्षम्, उपनयनमुपमानम्, स-

त्वं धामेकार्यसमवाये सामर्थ्यं प्रदर्शनं निगमनमिति सोऽयं प-
 रमो न्याय इति एतेन वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते नातोऽ-
 न्यथेति तदाश्रया च तत्त्वस्थवस्था । ते चैतेऽवयवाः शब्दविशे-
 षाः प्रमेयेऽन्तर्भूता एवमर्थम् पृथगुच्यन्ते इति । तर्को न प्रमा-
 णसङ्गृहीतो न प्रमाणान्तरम् प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्त्वज्ञाना-
 य कल्प्यते, तस्योदाहरणं किमिदं जन्म कृतकेन हेतुना नि-
 वर्त्यते आहोस्त्रिदशतकेन अथाकस्मिकमिति एवमविज्ञातेऽर्थे
 कारणोपपत्त्या जहः प्रवर्तते यदि कृतकेन हेतुना निवर्त्यते
 हेतुच्छेदादुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः । अथाकृतकेन हेतुना ततो
 हेतुच्छेदस्याशक्यत्वादनुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः । अथाकस्मि-
 कमतोऽकस्मान्निवर्त्यमानं न पुनर्निर्वर्त्यतीति निवृत्तिकारणं
 नोपपद्यते तेन जन्मानुच्छेद इति । एतस्मिन्स्तर्कविषये क-
 र्मनिमित्तं जन्मेति प्रमाणानि वर्तमानानि तर्केणानुगृह्यन्ते
 तत्त्वज्ञानविषयस्य विभागात्तत्त्वज्ञानाय कल्प्यते तर्क इति ।
 सोऽयमित्यम् भूतस्तर्कः प्रमाणसहितो वादे साधनायोपालभाय
 वाऽर्थस्य भवतीत्येवमर्थं पृथगुच्यते प्रमेयान्तर्भूतोऽपीति, नि-
 र्णयस्तत्त्वज्ञानम् प्रमाणानां फलम्, तदवसानो वादः, तस्य पा-
 लनार्थं जल्पवितण्डे, तावेतौ तर्कनिर्णयौ लोकयात्रां वहत इति
 सोऽयं निर्णयः प्रमेयान्तर्भूत एवमर्थम् पृथगुद्दिष्ट इति । वादः
 खलु नानाप्रवक्तृकः प्रत्यधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनि-
 र्णयावसानो वाक्यसमूहः पृथगुद्दिष्ट उपलक्ष्यार्थम्, उपलक्षि-
 तेन व्यवहारस्तत्त्वज्ञानाय भवतीति तद्विशेषो जल्पवितण्डे त-
 त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थमित्युक्तम् । निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिष्टा
 हेत्वाभासावादे चोदनीया भविष्यन्तीति, जल्पवितण्डयोस्तु,
 निग्रहस्थानानीतिच्छलजातिनिग्रहस्थानानाम्पृथगुपदेशउपल-
 क्ष्यार्थ इति । उपलक्षितानां स्ववाक्ये परिवर्जनम् । छलजाति-
 निग्रहस्थानानाम् परवाक्ये पर्यनुयोगः । जातेषु परेण प्र-
 युज्यमानायाः सुलभः समाधिः स्वयञ्च सुकरः प्रयोग इति ।
 सयमान्वीचिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना प्रदीपः

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य

५

सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां
विद्यादंशे प्रकीर्तिता, तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमो-
र्थं यथाविद्यं वेदितव्यम् । इहत्वध्यात्मविद्यायामात्मादतत्त्व-
ज्ञानम्, निःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गप्राप्तिः । तत् खलु निःश्रेयसं
किन्तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति नेत्युच्यते किन्तर्हि तत्त्वज्ञा-
नात् ॥ १ ॥

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरो-
त्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ २ ॥

तत्रात्माद्यपवर्गपर्यन्तप्रमेये मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारकं वर्तते आ-
त्मनि तावन्नास्तीति अनात्मन्या तमेति दुःखे सुखमिति अनित्ये
नित्यमिति अत्राणे त्राणमिति सभये निर्भयमिति जुगुप्सितेऽभ-
यमिति हातव्येऽप्रतिहातव्यमिति प्रवृत्तौ नास्ति कर्म, नास्ति
कर्मफलमिति दोषेषु नायं दोषनिमित्तः संसार इति प्रेत्यभावे ना-
स्तिजन्तुर्जीवो वासत्त्व आत्मावा यः प्रेयात् प्रेत्यचभवेदिति ।
अनिमित्तं जन्म । अनिमित्तो जन्मोपरम इत्यादिमान् प्रेत्यभा-
वोऽन्तश्चेति नैमित्तिकः सन्न कर्मनिमित्तः प्रेत्यभाव इति । देहे-
न्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां निरात्मकः प्रे-
त्यभाव इति । अपवर्गो भीषः । स खल्वयं सर्वकार्योपरमः
सर्वविप्रयोगेऽपवर्गे बहु च भद्रकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान्
सर्वसुखोच्छेदमचैतन्यमसुमपवर्गं रोचयेदिति । एतस्मान्मि-
थ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः रागद्वेषाधिकारा-
च्चासूयेर्थाभावाभादयो दोषा भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः श-
रीरेण प्रवर्तमानो हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति वाचाऽ-
नृतपक्षसूचनासम्बद्धानि मनसा परद्रोहं परद्रव्याभोग्क्षां ना-
स्तिव्यञ्चेति सेयं पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्माय । अथ शुभा-शरो-
रेण दानं परित्राणं परिचरणञ्च । वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वा-
ध्यायञ्चेति । मनसा दयामस्पृहां अवाञ्छति सेयं धर्माय । अत्र

प्रवृत्ति साधनौ धर्माधर्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ । यथाऽन्नसाधनः प्राणाः । “अन्नं वै प्राणिनः प्राणा इति” । सैयं कुत्सितस्याभिपूजितस्य च जन्मनः कारणम्, जन्म पुनः शरीरेन्द्रिय बुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः । तस्मिन् सति दुःखम्, तत्पुनः प्रतिकूलवेदनीयम् वाधना पोडा ताप इति । इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता धर्मा अविच्छेदेनैव प्रवर्तमानाः संसार इति । यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा मिथ्याज्ञानापाये दोषा अपयान्ति दोषापाये प्रवृत्तिरपैति प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति जन्मापाये दुःखमपैति दुःखापाये चात्यन्तिकोऽपवर्गो निःश्रेयसमिति । तत्त्वज्ञानन्तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम्, आत्मनि तावदस्तीति अनात्मन्यनात्मेति एवं दुःखेऽन्त्येऽन्त्याये सभये जुगुप्सिते हातव्ये च यथाविषयं वेदितव्यम्, प्रवृत्तौ अस्ति कर्म अस्ति कर्मफलमिति दोषेषु दोषनिमित्तोऽयं संसार इति । प्रेत्यभावे खल्वस्ति जन्तुर्जीवः सत्त्व आत्मा वा यः प्रेत्य भवेदिति । निमित्तवज्जन्म निमित्तवान् जन्मोपरम-इत्यनादिः प्रेत्यभावोऽपवर्गान्त-इति नैमित्तिकः सन् प्रेत्यभावः प्रवृत्तिनिमित्त इति सात्मकः सन् देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां प्रवर्तत इति । अपवर्गः शान्तः खल्वयं सर्वविप्रयोगः सर्वोपरमोऽपवर्गः । बहु च कृच्छं घोरं पापकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान् सर्वदुःखोच्छ दं सर्वदुःखासंविदपवर्गं न रोचयेदिति । तद्यथा मधुविषसंपृक्तान्नमनादेयमिति एवं सुखं दुःखानुषक्तमनादेयमिति । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । उद्देशो लक्षणं परोक्षा चेति, तत्र नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देशः, तत्रोद्दिष्टस्याऽतत्त्वव्यवच्छेदको धर्मो लक्षणम् लक्षितस्य यथा लक्षणमुपपद्यते नवेति प्रमाणैरवधारणं परोक्षा, तत्रोद्दिष्टस्य प्रविभक्तस्य लक्षणमुच्यते यथा प्रमाणानां प्रमेयस्य च, उद्दिष्टस्य लक्षितस्य च विभागवचनं यथा क्लृप्तस्य वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या क्लृप्तम् तत् त्रिविधमिति अथोद्दिष्टस्य विभागवचनम् ॥

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य

७

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥३॥

अक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम् । वृत्तिस्तु सन्निकर्षो ज्ञानं वा यदा सन्निकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यः फलम् । अनुमानम् । मितेन लिङ्गेनार्थस्य पश्चात्मानमनुमानम् । उपमानं सारूप्यज्ञानम् यथा गौरवं गवय इति, सारूप्यन्तु सामान्ययोगः । शब्दः शब्दतेऽनेनार्थ इत्यभिधीयते ज्ञाप्यते उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानीति समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोद्धव्यम्, प्रमीयतेऽनेनेति करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दस्तद्विशेषसमाख्याया अपि तथैव व्याख्यानम् । किं पुनः प्रमाणानि प्रमेयमभिसंप्लवन्ते अथ प्रमेयं व्यवतिष्ठन्त इत्युभयथा दर्शनम् । अस्त्यात्मेत्याप्तोपदेशात् प्रतीयते तत्रानुमानमिच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति । प्रत्यक्षं युञ्जानस्य योगसमाधिजमात्मनसोः संतोगविशेषादात्मा प्रत्यक्ष इति, अग्निराप्तोपदेशात् प्रतीयते अत्राग्निरिति, प्रत्यासोदता धूमदर्शनेनानुमीयते । प्रत्यासन्नेन च प्रत्यक्षत उपलभ्यते, व्यवस्था पुनरग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति । लौकिकस्य स्वर्गे न लिङ्गदर्शनं न प्रत्यक्षम् । स्तनयितुश्च शब्दे श्रूयमाणे शब्दहेतोरनुमानम् तत्र न प्रत्यक्षं नागसः, पाणौ प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने नानुमानं नागस इति । साचेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरा, जिज्ञासितमर्थमाप्तोपदेशात् प्रतिपद्यमानो लिङ्गदर्शनेनापि बुभुक्षते । लिङ्गदर्शनानुमितञ्च प्रत्यक्षतो दिदृक्षते, प्रत्यक्षत उपलब्धेऽर्थे जिज्ञासा निवर्तते । पूर्वोक्तसुदाहरणम् अग्निरिति प्रमातुः प्रमातव्येऽर्थे प्रमाणानां सङ्करोऽभि संप्लवः । असङ्करो व्यवस्थेति अथ विभक्तानां लक्षणवचनमिति ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥४॥

८ १ अध्याये १ आहिकम् ।

इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षादुत्पद्यते यत् ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् ।
 न तर्हीदानोमिदं भवति आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण
 इन्द्रियमर्थेनेति, नेदं कारणावधारणमेतावत् प्रत्यक्षे कारणमिति
 किन्तु विशिष्टकारणवचनमिति यत्प्रत्यक्षज्ञानस्य विशिष्टकार-
 णं तदुच्यते, यत्तु समानमनुमानादिज्ञानस्य न तन्निवर्तत इति
 मनसस्तर्हीन्द्रियेण संयोगो वक्तव्यः । भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य
 नायं भिद्यत इति समानत्वान्नोक्त इति यावदर्थं वै नामधेयश-
 ब्दास्तैरर्थसंप्रत्ययः अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहारः । तत्रेदमिन्द्रिया-
 र्थसन्निकर्षादुत्पन्नमर्थज्ञानं रूपमिति वा रस इत्येवं वा भवति,
 रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयम् । तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूप-
 मिति जानीते रसइति जानीते नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं
 सत् शाब्दम् प्रसज्यते अतश्चाहव्यपदेश्यमिति । यदिदमनुपयु-
 क्तेशब्दार्थसम्बन्धेऽर्थज्ञानं तन्नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते, गृही-
 तेऽपि च शब्दार्थसम्बन्धेऽस्याऽयं शब्दो नामधेयमिति यदा तु
 सोऽर्थो गृह्यते तदा तत् पूर्वस्मादर्थज्ञानान्न विशिष्यते तदर्थं
 विज्ञानं तादृगेव भवति तस्य त्वर्थज्ञानस्यान्यः समाख्याशब्दो
 नास्ति येन प्रतीयमानो व्यवहाराय कल्प्येत न चाप्रतीयमानेन
 व्यवहारः । तस्याज्ञेयस्यार्थस्य संज्ञाशब्देनेतिकरणयुक्तेन निर्दि-
 श्यते रूपमिति ज्ञानं रस इतिज्ञानमिति तदेवमर्थज्ञानकाले स
 न समाख्याशब्दो व्याप्रियते व्यवहारकाले तु व्याप्रियते, तस्मा-
 दशाब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति । ग्रीष्मे मरोच-
 यो भौमेनोष्णता संसृष्टाः स्रन्दमाना दूरस्थस्य चक्षुषा सन्निक-
 ष्यन्ते तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुदकमिति ज्ञानमुत्पद्यते तच्च प्र-
 त्यक्षम् प्रसज्यत इत्यत आह । अव्यभिचारितीति यदतस्मिंस्तदि-
 ति तद्व्यभिचारि, यत्तु तस्मिंस्तदिति तदव्यभिचारि प्रत्यक्ष-
 मिति । दूराच्चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति धूम इति वा,
 रेणुरिति वा वदेत् तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमनवधारणज्ञा-
 नम् प्रत्यक्षमप्रसज्यत इत्यत आह व्यवसायात्मकमिति, तच्चै-
 तन्मन्तव्यम् आत्ममनःसन्निकर्षजमेवानवधारणज्ञानमिति । च-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य

९

क्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति तथाचेन्द्रियेणोपलब्धमर्थं मनसोपलभते एवमिन्द्रियेणानवधारयन्मनसा नावधारयतियच्चै-
तदिन्द्रियानवधारणपूर्वकं मनसाऽनवधारणं तद्विशेषापेक्षं
विमर्शमात्रं संशयोऽनपूर्वमिति सर्वत्र प्रत्यक्षविषये ज्ञातुरिन्द्रि-
येण व्यवसायः पश्चात् मनसाऽनुव्यवसायः उपहतेन्द्रियाणाम-
नुव्यवसायाऽभावादिति । आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षल-
क्षणं वक्तव्यम् अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि तदिति, इन्द्रियस्य वै
सतो मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्मभेदात् । भौतिकानो-
न्द्रियाणि नियतविषयाणि । सगुणानाञ्चैषामिन्द्रियभाव इति ।
मनस्त्वभौतिकं सर्वविषयञ्च नास्य सगुणेत्येन्द्रियभाव इति स-
ति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सन्निधिमसन्निधिं चास्य युगपज्ज्ञाना-
नुत्पत्तिकारणं वक्ष्याम इति । मनसश्चेन्द्रियभावान्न वाच्यं लक्ष-
यान्तरमिति । तन्वान्तरसमाचाराच्चैतत् प्रत्येतव्यमिति परम-
तमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हिः न्वयुक्तिः ॥ व्याख्यातम् प्रत्यक्षम् ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम् पूर्व-
वच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च ॥ ५ ॥

तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनम् लिङ्गदर्शन-
श्चाभिसम्बध्यते लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धयोर्दर्शनेन लिङ्गस्मृतिर-
भिसम्बध्यते स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन चाप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते । पू-
र्व्ववदिति यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते । यथा मेधीनत्वा भ-
विष्यति दृष्टिरिति । शेषवत्तत् यत्र कार्येण कारणमनुमीयते पू-
र्व्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रं त्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनु-
मीयते भूता वृष्टिरिति, सामान्यतो दृष्टं ब्रह्मापूर्वकमन्यत्र दृ-
ष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति तथाचादित्यस्य तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाप्या-
दित्यस्य ब्रज्येति । अथ वा पूर्व्ववदिति यत्र यथा पूर्वं प्रत्यक्षभू-
तयोरग्यतरदर्शनेनान्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमानम् । यथा धूमेना-
ग्निरिति । शेषवन्नाम परिशेषः स च प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रस-

ज्ञाच्छ्रियमाणे सम्प्रत्ययः यथा सदनित्यमित्येवमादिना द्रव्यगुणकर्मणामविशेषेण सामान्यविशेषसमवायेभ्यो निर्भक्तस्य शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यकर्मगुणसंशये न द्रव्यमेकद्रव्यत्वात् न कर्म शब्दान्तरहेतुत्वात् यस्तु शिष्यते सोऽयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः । सामान्यता दृष्टं नाम यत्राप्रत्यक्षेलिङ्गलिङ्गिनाः सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षा लिङ्गो गम्यत यथेच्छादिभिरात्मा इच्छादयो गुणाः गुणाश्च द्रव्यसंख्यानाः तद्यदेषां स्थानं स आत्मेति विभागावचनादेतत् त्रिविधमिति सिद्धे त्रिविधवचनम् महतो महाविषयस्य न्यायस्य लघोयसा सूत्रेणोपदेशात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यान्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽनादरः तथाचायमित्यभूतेन वाक्यविकल्पेन प्रवृत्तः सिद्धान्ते क्वले शब्दादिषु च बहुलं समाचारः शास्त्रे इति सद्विषयश्च प्रत्यक्षं सदसद्विषयश्चानुमानम्, कस्मात् त्रैकाल्यग्रहणात् त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते भविष्यतीत्यनुमीयते भवतीति चाभूदिति च असच्च खल्वतीतमनागतञ्चेति अथोपमानम् ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥६॥

प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति । यथा गौरिवं गवय इति, किं पुनरुपमानेन क्रियते यदा खल्वयं गवासमानधर्मं प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्षतस्तुमर्शं प्रतिपद्यत इति समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ इत्याह । यथा गौरिवं गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्ममर्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभमानोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञा संज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति । यथा सुदृगस्तथा सुदृगपणीयथामापस्तथा माषपणीत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्त्वामापवो भषज्यायाहरति एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो बुभुत्सितव्य इति । अथ शब्दः ॥

आप्तेपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

आप्तः खलु साक्षात् कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चित्ख्यापयिष-
या प्रयुक्त उपदेष्टा साक्षात्करणमथस्याप्तिस्तथा प्रवर्त्तत इत्याप्तः
ऋणार्थेन च्छानां समान लक्षणम् । तथा च सर्वेषां व्यवहा-
राः प्रवर्त्तन्त इति । एवमेभिः प्रमाणैर्देवमनुष्यतिरस्त्रां व्यव-
हाराः प्रकल्पन्ते नातोऽन्यथेति ॥

सद्विविधो दृष्टाऽदृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

यस्येह दृश्यतेऽर्थः स दृष्टार्थः यस्यामुत्र प्रतीयते सोऽदृष्टार्थः ए-
वमपि लौकिकवाक्यानां विभाग इति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते
स न मन्येत दृष्टार्थएवाप्तीपदेशः प्रमाणम् अर्थस्यावधारणादि-
ति । अदृष्टार्थोऽपि प्रमाणमर्थस्यानुमानादिति । किं पुनरनेन
प्रमाणेनार्थजातं प्रमातव्यमिति तदुच्यते ॥

**आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोष-
प्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥**

तत्रात्मा सर्वस्य दृष्टा, सर्वस्य भोक्ता, सर्वज्ञः, सर्वानुभावो
तस्य भोगायतनं शरीरम् । भोगसाधनानीन्द्रियाणि भोक्तव्या
इन्द्रियार्थाः भोगो बुद्धिः । सर्वार्थोपलब्धौ नेन्द्रियाणि प्रभवन्ती-
ति सर्वविषयमन्तः करणं मनःशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसुखवेदनानां
निवृत्तिकारणम्, प्रवृत्तिर्दोषाश्च नास्त्य, इदं शरीरमपूर्वमनुत्त-
रञ्च, पूर्वशरीराणामादिर्नास्ति उत्तरेषामपवर्गोऽन्त इति प्रे-
त्यभावः । ससाधनसुखदुःखोपभोगः फलम् । दुःखमिति नेद-
मनुकूलवेदनीयस्य सुखस्य प्रतीतेः प्रत्याख्यानम्, किन्तर्हिजन्मन
एवेदस, ससुखसाधनस्य दुःखानुषङ्गाद्दुःखेनाविप्रयोगाद्विविध-
बाधनायोगाद्दुःखमितिसमाधिभावनमुपदिश्यते, समाहितो भा-
वयति, भावयन्निर्विद्यते, निर्विणस्य वैण्यम्, विरक्तस्यापवर्ग
इति । जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदः सर्वदुःखप्रहाणम् पवर्ग
इति । अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमे-

यम् तद्देन चाऽपरिसङ्गेयम् । अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गः सि-
 ष्णाज्ञानात् संसार इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषेणेति । तत्रात्मा
 तावत् प्रत्यक्षतो न गृह्यते स किमाप्तोपदेशमात्रादेव प्रतिपद्य-
 त इति नेत्युच्यते अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य इति कथम् ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लि-
 ङ्गमिति ॥ १० ॥

तज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षात् सुखमात्मोपलब्धवान् तज्जा-
 तीयमेवार्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति सेयमादातुमिच्छा एकस्या-
 नेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानाद् भवति लिङ्गमात्मनः, नि-
 यतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति । एव-
 मेकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानाद् दुःखहेतौ द्वेषः यज्जा-
 तीयो यस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धस्तज्जातीयमर्थमप्युपादातुम्
 प्रयतते सोऽयम् प्रयत्न एकमनेकार्थदर्शिनं दर्शनप्रतिसन्धातार-
 मन्तरेण न स्यात् नियतविषये बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तर-
 वदिति एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो व्याख्यातः । सुखदुःखसमृत्त्या
 चायं तत्साधनमाददानः सुखमुपलभते दुःखमुपलभते सुखदुः-
 खे वेदयते पूर्वोक्त एव हेतुः, बुभुक्षमानः खल्वयं भिच्छति कि-
 ङ्खिदिति विभृशन् जानीते इदमिति तदिदं ज्ञानं बुभुक्षाविम-
 र्शाभ्यामभिन्नकर्तृकं गृह्यमाणमात्मलिङ्गम् पूर्वोक्त एव हेतुरि-
 ति । तत्र देहान्तरवदिति विभज्यते । यथाऽनात्मवादिनो देहा-
 न्तरेषु नियतविषया बुद्धिभेदा न प्रतिसन्धीयन्ते तथैकदेहवि-
 षया अपि न प्रतिसन्धीयेरन् अविशेषात्, सोऽयमेकसत्त्वस्य स-
 माचारः स्वयं दृष्टस्य स्मरणं न्यान्यदृष्टस्येति एवं खलु नानास-
 त्वानां समाचारोऽन्यदृष्टमन्ये न स्मरन्तीति । तदेतदुभयमश-
 क्यमनात्मवादिना व्यवस्थापयितुमिति एवमुपपन्नमस्मात्मेति ।
 तस्य भोगाधिष्ठानम् ॥

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

कथं चेष्टाश्रयः । ईप्सितं जिहासितं वाऽर्थमधिकृत्येप्सजिः
हासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा सा यत्र
वर्तते तच्छरीरम् । कथमिन्द्रियाश्रयः । यस्यानुग्रहेणानुगृही-
तानि उग्रघाते चोपहतानि स्वविषयेषु साध्वसाधुषु वर्तन्ते स
एषामाश्रयस्तच्छरीरम्, कथमर्थाश्रयः यस्मिन्नायतने इन्द्रिया-
र्थसन्निकर्षा दुत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्तते स ए-
षामाश्रयस्तच्छरीरमिति । भागसाधनानि पुनः ॥

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भू-
तेभ्यः ॥ १२ ॥

जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं गन्धं गृह्णातीति, रसयत्यनेनेति रसनं
रसं गृह्णातीति । चष्टेऽनेनेति चक्षू रूपं पश्यतीति, स्पृशत्यने-
नेति स्पर्शनम् त्वक्स्थानमिन्द्रियं त्वक् तदुपचारः स्थानादिति ।
शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति एवं समाख्यानिर्वचन-
सामर्थ्यादबोध्यम् स्वविषयग्रहणलक्षणानिन्द्रियाणीति । भूते-
भ्य इति नानाप्रकृतीनामेषां सतां विषयनियमो नैकप्रकृतीनां
सति च विषय नियमे स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं भवतीति । का-
नि पुनरिन्द्रियकारणानि ॥

पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमिति भूता-
नि ॥ १३ ॥

संज्ञाशब्दैः पृथगुपदेशो भूतानां विभक्तानां सुवचं कार्यत्ववि-
द्यतीति । इमे तु खलु ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणा-
स्तदर्थः ॥ १४ ॥

पृथिव्यादीनां यथाविनियोगं गुणा इन्द्रियाणां यथाक्रममर्था

१४ १ अध्याये १ ब्राह्मिकम् ।

विषया इति । अचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिः चेतनस्याकर्तृरुपलब्धिरिति युक्तिविरुद्धमर्थं प्रत्याचक्ष्णक इवेदमाह ॥

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

नाचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं भावितुमर्हति तच्च चेतनं स्यात् एकश्चायं चेतनो देहेन्द्रियमङ्गातव्यतिरिक्त इति प्रमेयसंज्ञार्थस्याऽपि वाक्यस्यान्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्यादिति । स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभासप्रज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि तेषु सत्स्वियमपि ॥

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

अनिन्द्रियनिमित्ताः स्मृत्यादयः करणान्तरनिमित्ता भावितुमर्हन्तीति युगपच्च खलु घ्राणादीनां गन्धादीनाञ्च सन्निकर्षेषु सत्सु युगपज्ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते तेनानुमीयते अस्ति तत्तदिन्द्रियसंयोगि सहकारिनिमित्तान्तरमव्यापियस्यासन्निधेर्नोत्पद्यते ज्ञानं सन्निधेश्चोत्पद्यत इति मनःसंयोगानपेक्षस्य होन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पद्येरन् ज्ञानानीति । क्रमप्राप्ता तु ॥

प्रवृत्तिर्नागबुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥

मनोऽत्र बुद्धिरित्यभिप्रेतं, बुद्धातेऽनेनेति बुद्धिः, सोऽयमारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च पुण्यः पोषश्च दशविधः, तदेतत् क्षतभाष्यं द्वितीयसूत्रइति ॥

प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम् ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्त्तयन्ति पुण्ये पापे वा । यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागद्वेषावितिप्रत्यात्मवेदनीया होमे दोषाः कस्मात् लक्षणतो निर्दिश्यन्त इति कर्मलक्षणाः खलु रक्तादिष्टमूढाः रक्तो हितत्कर्मकुरुते येन कर्मणा

सुखं दुःखं वा भजते, तथा हिष्टस्तथा मूढ इति दोषा राग-
द्वेषमोहा इत्युच्यमाने बहुनोक्तं भवतीति ।

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

उत्पन्नस्य क्वचित् सत्त्वनिकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रे-
त्यभावः । उत्पन्नस्य सख्यस्य सख्यस्तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेद-
नाभिः, पुनरुत्पत्तिः पुनर्देहादिभिः सख्यः पुनरित्यभ्यासाभि-
धानम् । यत्र क्वचित् प्राणभृन्निकाये वर्तमानः पूर्वोपात्तान् दे-
हादीन् जहाति तत्र प्रैति यत् तत्राग्यत्र वा देहादीनन्यानुपादत्ते
तद्वति प्रेत्यभावो मृत्वा पुन जन्म सोऽयं धर्ममरणप्रवन्त्याभ्या-
सोऽनादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

सुखदुःखसंवेदनं फलम् सुखविपाकं कर्म दुःखविपाक-
श्च तत्पुनर्देहं न्द्रविषयवृद्धिषु सताषु भवतीति सह देहादिभिः
फलमभिप्रेतम् तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् स-
र्व्वं भवति तदेतत् फलमुपात्तमुपात्तं हेयं त्यक्तं त्यक्तमुपादेय-
मिति नास्य हानापादानयोनिष्ठा पर्यवसानवाऽस्ति न स्वस्व
यं फलस्य हानापादानस्रोतसोद्घाते लोक इति । षथैतदेव ॥

बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २१ ॥

बाधना पीडा ताप इति । तयानुविष्टमनुषक्तमविनिर्भा-
गेन वर्तमानदुःखयोगाद्दुःखमिति सोऽयं सर्व्वं दुःखेनानुविष्टं
वृहन्तर्मात पश्यन् दुःखं जहासुजन्मान दुःखदर्शो निर्विच्यते
निर्विद्या विरज्यते विरक्ता विमुच्यते यत्र तु निष्ठा सोऽयं यत्र
तु पर्यवसानम् ॥

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

तेन दुःखेन जन्मनात्यन्तं विमुक्तिरपवर्गः कथमुपात्त-

स्य जन्मनो हानमन्यस्य चानुपादानम् एतामवस्थामपर्यन्ताम-
 पवर्गं वेदयन्तेऽपवर्गविदः उभयमजरममृत्युपदं ब्रह्मर्क्षमप्रा-
 तिरिति । नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षं त्यज्यते तेनाभि-
 र्यक्तेनात्यन्तं विमुक्तः सुखी भवतीति केचिन्मन्यन्ते तेषां प्र-
 माणाभावादनुपपत्तिः, नप्रत्यक्षं नानुमानं नागमो वाविद्यते
 नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षं अभिव्यज्यतइतिनित्यस्याभि-
 व्यक्तिः संवेदनं ज्ञानमिति तस्य हेतुर्वाच्योयतस्तदुपपद्यत इति
 सुखवन्नित्यमिति चेत् संसारस्य मुक्तेनाऽविशेषः यथा मुक्तः
 सुखेन तत् संवेदनेन च सन्नित्येनापपन्नस्तथा संसारस्योऽपि
 प्रसज्यत इति। उभयस्य नित्यत्वात् अभ्यनुज्ञाने च धर्माधर्मफलेन
 साहचर्यं यौगपद्यं गृह्येत यदिदमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्म-
 फलं सुखं दुःखं वा संवेद्यते पर्यायेण तस्य च नित्यं स्वसंवेदन-
 स्य च सह भावो यौगपद्यं गृह्येत न सुखाभावो नाऽनभिव्य-
 क्तिरस्ति उभयस्य नित्यत्वात् अनित्यत्वे हेतुवचनम् । अथ मो-
 क्षे नित्यस्य सुखस्य संवेदनमनित्यं यत उत्पद्यते स हेतुर्वाच्यः
 आत्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तरसहितस्य हेतुत्वम् । आत्मम-
 नःसंयोगो हेतुरिति चेत् एवमपि तस्य सहकारिनिमित्तान्तरं व-
 चनोयमिति धर्मस्य कारणवचनम् यदि धर्मो नमत्तान्तरं
 तस्य हेतुर्वाच्यो यत उत्पद्यत इति योगसमाधिजस्य कार्या-
 वसायविराधात् प्रलये संवेदनानिवृत्तिः, यदि योगसमाधिजो-
 धर्मो हेतुस्तस्य कार्यावसायविरोधात् प्रक्षये संवेदनमत्यन्तं
 निवर्तयति असंवेदने चाविद्यमानाविशेषः याद धर्मक्षयात् सं-
 वेदनोपरमो नित्यं सुखं न संवेद्यत इति किं विद्यमानं न सं-
 वेद्यते अथाविद्यमानमिति नानुमानं विशिष्टेऽस्तीति अप्रक्षय-
 य धर्मस्य निरनुमानमुत्पत्तिधर्मकत्वात् योगसमाधिजो धर्मो
 न क्षीयते इति नास्त्यनुमानमुत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति विप-
 र्ययस्य त्वनुमानम् यस्य तु संवेदनोपरमो नास्ति तेन संवेदनेन
 हेतुर्नित्य इत्यनुमेयम् । नित्ये च मुक्तसंसारस्ययोरविशेष इत्यु-
 क्तम् यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं तत्संवेदनहेतुसंवेदनस्य तूपरमो
 नास्ति कारणस्य नित्यत्वात् तथा संसारस्यस्यापीति एवञ्च

सति धर्माधर्माफलेन सुखदुःखसंवेदनेन साहचर्यं गृह्येतेति ।
 शरीरादिसम्बन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेत् न शरीरादीनामुपभो-
 गार्थत्वात् विपर्ययस्य चाननुमानात् स्यान्मतं संसारावस्थश-
 रीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसंवेदनहेतोः प्रतिबन्धकस्तेनाविशेषो
 नास्तीति, एतच्चायुक्तम् शरीरादय उपभोगार्थास्ते भोगप्रति-
 बन्धं करिष्यन्तीत्यनुपपन्नम् न वाच्यनुमानमशरीरस्यात्मनोभो-
 गः काश्चिदस्तीति, दृष्टाधिगमार्था प्रहर्तारिति चेत् न आनिष्टो-
 परमार्थत्वात् दृष्टाधिगमार्थो मोक्षोपदेशः प्रहर्तृश्च मुमुक्षूणा-
 मिति नष्टमनिष्टनाननुविद्धं सञ्चयतीति दृष्टमप्यनिष्टं सम्पद्यते
 अनिष्टहानाय घटमानं दृष्टमापि जहाति ।विवेकज्ञानस्याशक्य-
 त्वादिति दृष्टातिक्रमश्च देहादिषु तुल्यः यथा दृष्टमानित्यं सुखं
 परित्यज्य नित्यं सुखं कामयते एवं देहेन्द्रियबुद्धिरनित्या दृष्टा
 अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्या देहेन्द्रियबुद्धयः कल्पयितव्याः, साधी-
 यश्चैवंमुक्तस्य चैकात्म्यं काल्पितमभवतीति, उपपत्तिविरुद्धमिति
 चेत् समानम् । देहादीनां नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुम-
 शक्यमिति समानं सुखस्यापि नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितु-
 मशक्यमिति, आत्यन्तिके च संसारदुःखाभावे सुखवचनादा-
 गमेऽपि सत्यविरोधः यद्यपि काश्चिदागमः स्यान्मुक्तस्यात्यन्तिकं
 सुखमिति सुखं शब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे प्रयुक्त इत्येवमुपप-
 द्यते । दृष्टो हि दुःखाभावे सुखशब्दप्रयोगो बहुलं लोक इति-
 त्यनुनिखरागस्याप्रहाणे मोक्षाधिगमाभावो रागस्य बन्धनस-
 माज्ञानात् यद्ययं मोक्षे नित्यं सुखमभिव्यज्यत इति नित्यसुख
 रागेण मोक्षाय घटमानो न मोक्षमाधिगच्छेन्नाधिगन्तुमर्हतीति
 बन्धनसमाज्ञातो हि रागः न च बन्धने सत्यपि काश्चिन्मुक्त इ-
 त्युपपद्यत इति प्रहीणनित्यसुखरागस्याप्रतिकूलत्वम् अथास्य-
 नित्यसुखरागः प्रहीयते तस्मिन् प्रहीणे नास्य नित्यसुखरागः
 प्रतिकूलो भवति यद्येवं मुक्तस्य नित्यं सुखं भवति अथापि न
 भवति नास्योभयोःपक्षयोर्मोक्षाधिगमो विकल्पत इति । स्या-
 नवत एव तर्हि संशयस्य लक्षणं वाच्यमिति तदुच्यते ॥

समानानेकधर्मीपपत्ते विप्रतिपत्तेरु-
पलब्धानुपलब्धप्रव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो
विमर्शः संशयः ॥ २३ ॥

समानधर्मीपपत्ते विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्थाणुपु-
रुषयोः समानं धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्वदृष्टञ्च तयोर्वि-
शेषं बुभुक्षमानः किंस्विदित्यन्यतरन्नावधारयति तदनवधारणं
ज्ञानं संशयः समानमनयोर्धर्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य नोप-
लभइत्येषा बुद्धिरपेक्षा संशयस्यप्रवर्तिकावर्त्तते, तेनविशेषापेक्षो
विमर्शः संशयः । अनेकधर्मीपपत्तेरिति समानजातीयमसमा-
नजातीयञ्चानेकम् तस्यानेकस्य धर्मीपपत्ते विशेषस्योभयथा दृ-
ष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विशेष्यन्ते ।
गन्धवत्त्वात् पृथिवी अवादिभ्या विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च, अस्ति
च शब्दे विभागजत्वं विशेषः, तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म वेति
सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्म-
भ्यो विशेष आहोस्त्रिदुगुणस्य सत इति अथ कर्मणः सत इति
विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्मनोपलभे इति बुद्धि-
रिति । विप्रतिपत्तेरिति व्याहृतमेकार्थदर्शनंविप्रतिपत्तिः । व्या-
घाती विरोधोऽसहभाव इति अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनम् नास्त्या-
त्मेत्यपरम्, न च सङ्गावामङ्गावौ तद्वैकत्र सम्भवतः, न चान्यत-
रसाधको हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति । उप-
लब्धप्रव्यवस्थातः खल्वपि सञ्चोटकमुपलभ्यते तडागादिषु मरी-
चिषु वाऽविद्यमानमुदकास्ति ततः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्य-
वस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यते अथासदिति सं-
शयो भवति । अनुपलब्धप्रव्यवस्थातः सच्च नोपलभ्यते मूलको-
लकोदकादि, अमच्चानुत्पन्नं विरुद्धं वा, ततः क्वचिदनुपलभ्य-
माने संशयः किं सन्नोपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति वि-
शेषापेक्षा पूर्ववत्, पूर्वः समानोऽनेकस्य धर्मी ज्ञेयस्य, उप-

लक्षणानुपलब्धी पुतर्जातिस्थे, एतावता विशेषेण पुनर्वचनम्, समानधर्माधिगमात् समानधर्मोपपत्तेर्विशेषरूपेण विमर्श इति, स्थानवतां लक्षणवचनमिति समानम् ॥

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वाऽध्यवसाय तदामिहानोपायमनुतिष्ठति प्रयोजनन्तर्द्वेदितव्यम्, प्रवृत्तिहेतुत्वादिममर्थमाप्स्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः, एवं व्यवसीयमानोऽर्थोऽधिक्रियत इति ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं

सदृष्टान्तः ॥ २५ ॥

लौकिकसाम्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्धप्रतिशयमप्राप्तास्तद्विपरोताः परीक्षका स्तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति, यथायमर्थं लौकिकानुबध्यन्ते तथा परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरोधेन हि प्रतिपक्षाः पतिषेधव्या भवन्तीति । दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः स्थापनीया भवन्तीति । अवयवेषु चोदाहरणाय कल्पत इति । अथ सिद्धान्तः । इदमित्यन्तु तद्येत्यभ्यनुज्ञायमानमर्थजातं सिद्धं सिद्धस्य संस्थितिः सिद्धान्तः । संस्थितिरित्यन्नावव्यवस्था, धर्मनियमः । स खल्वयम् ॥

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः २६

तन्त्रार्थसंस्थितिस्तन्त्रसंस्थितिः । तन्त्रमितरेतराभिसम्बद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम् । अधिकरणानुवक्तार्या संस्थितिरधिकरणसंस्थितिः । अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहः तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगममसिद्धान्तः । तन्त्रभेदास्तु खलु स चतुर्विधः ॥

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः

त्यर्थान्तरभावात् ॥ २८ ॥

• तत्रैतादृशतस्तः संख्यितयोऽर्थान्तरभूताः, तासाम् ॥

• सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ २८ ॥

यथा घ्राणादीनीन्द्रियाणि गन्धादय इन्द्रियार्थाः पृथिव्यादीनि भूतानि प्रमाणैर्यस्य ग्रहणमिति ॥

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥ २९ ॥

यथा नासत आत्मलाभः न सत आत्महानं निरतिशयाश्चेतनाः देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्कारणेषु च विशेष इति सांख्यानम्, पुरुषकर्मनिमित्तो भूतसर्गः, कर्महेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः, असदुत्पद्यते, उत्पन्नं निरुध्यते इति, योगानाम् ॥

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३० ॥

यस्यार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यन्ते न तैर्विना सोऽर्थः सिध्यति तेऽर्था यदधिष्ठानाः सोऽधिकरणसिद्धान्तः यथा देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति । अनुषज्ज्ञानोऽर्था इन्द्रियनानात्वं नियतविषयाणोन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानमाधनानि गन्धादिगुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणं नियतविषयश्चेतना इति पूर्वार्थसिद्धावेतेऽर्था सिद्धान्ति न तैर्विना सोऽर्थः सम्भवतीति ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणम्

भ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

यत्र किञ्चिदर्थजातमभ्युपगम्यते अस्तु द्रव्यं शब्दः, स तु नित्योऽर्थोऽनित्य इति द्रव्यस्य सतो नित्यताऽनित्यता वा तद्विशेषः परीक्ष्यते सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः खबुद्धप्रतिशयचिख्यापयिषया परबुद्धवज्ज्ञानाच्च प्रवर्तत इति । अथावयवाः ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥

॥ ३२ ॥

दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये सञ्चक्षते । जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति ते कस्मान्नोच्यन्त इति तत्राप्रतीयामनेऽर्थे प्रत्ययार्थस्य प्रवर्तिका जिज्ञासा अप्रतीयमानमर्थं कस्माज्जिज्ञासते तं तत्त्वतां ज्ञातं हास्यामि वीपादास्ये वा, उपेक्षित्ये वेति तावता हानो पादानोपेक्षाबुद्ध्यस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयं जिज्ञासते सा खल्वियमसाधनमर्थस्येति, जिज्ञासाधिष्ठानं संशयश्च व्याहतधर्मोपसङ्घातात् तत्त्वज्ञाने प्रत्यासन्नः व्याहतयोर्हि धर्मयोरन्यतरत्तत्त्वं भवितुमर्हतीति स पृथगुपदिष्टोऽप्यसाधनमर्थस्येति, प्रमातुः प्रमाणानि प्रमेयाधिगमार्थानि सा शक्यप्राप्तिर्न साधकस्य वाक्यस्य भागेन युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति प्रयोजनं तत्त्वावधारणमर्थसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश इति, संशयव्युदासः प्रतिपक्षोपवर्णनम् प्रप्रतिषेधेन तत्त्वज्ञानाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वयं साधकवाक्यैकदेश इति प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्थाः अवधारणोपायोपकारा अर्थसाधकाभावात् प्रतिज्ञादयः साधकवाक्यस्य भागः एकदेशा अवयवा इति । तेषां तु यथाविभक्तानाम् ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनम् प्रति-

ज्ञा साध्यनिर्देशः अनित्यः शब्द इति ॥

उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

उदाहरणेन सामान्यात् साध्यस्य धर्मस्य साधनं प्रज्ञापनम् हेतुः साध्ये प्रतिसन्धाय धर्ममुदाहरणे च प्रतिसन्धाय तस्य साधनतावचनं हेतुः उत्पत्तिधर्मकत्वादिति उत्पत्तिधर्माकमनित्यं दृष्टमिति । किमेतावद्धेतुलक्षणमिति नेत्युच्यते किं नर्हि ॥

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाधनं हेतुः कथम् अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्माकमनित्यं यथात्मादि द्रव्यमिति ॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावो दृष्टान्त उ-

दाहरणम् ॥ ३६ ॥

साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता साध्यसाधर्म्यात् कारणात् तद्धर्मभावो दृष्टान्त इति तस्य धर्मस्तद्धर्मः तस्य साध्यस्य साध्यञ्च द्विविधम् धर्मविशिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वम् । धर्मविशिष्टो वा धर्मो अनित्यः शब्द इति, इहोत्तरन्तदुग्रहणेन गृह्यत इति कक्षात् पृथग्धर्मवचनात् । तस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य भावस्तद्धर्मभावः सयस्मिन् दृष्टान्ते वर्तते स दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावो भवति स चोदाहरणमिष्यते तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकम् तच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति निरुध्यत इत्यनित्यम् । एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं साधनमनित्यत्वं साध्यं सोऽयमेकस्मिन् द्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्यादवस्थित उपलभ्यते तं दृष्टान्ते उपलभमानः शब्दोऽप्यनुमिनोति शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः स्थालादिवदित्युदाह्रियते तेन धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् ॥

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं साध्यवैधर्म्यात् तद्वर्त्मभावी
दृष्टान्त उदाहरणमिति अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अ-
नुत्पत्तिधर्मकं नित्यमात्मादि सोऽयमात्मादि दृष्टान्तः सा-
ध्यवैधर्म्यादननुत्पत्तिधर्मकत्वादतद्वर्त्मभावो योऽसौ साध्यस्य
धर्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन् भवतीति । अत्रात्मादौ दृष्टान्ते उ-
त्पत्तिधर्मकत्वस्याभावादनित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः
शब्दे विपर्ययमनुमिनोति । उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्यः
शब्द इति साधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात् तद्वर्त्मभावी
दृष्टान्त उदाहरणम् वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्याद्
तद्वर्त्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यी तौ
धर्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्येऽपि तयोः साध्यसाधन-
भावमनुमिनोति उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययो धर्मयोरैकस्या-
भावादितरस्याभावं पश्यति तयोरैकस्याभावादितरस्याभावं
साध्ये अनुमिनोतीति, तदेतद्वेत्वाभासेषु न सम्भवतीत्यहेतवो
हेत्वाभासाः तदिदं हेतूदाहरणयोः सामर्थ्यम्परमसूचकं दुःख-
बोधं पण्डितैरुपवेदनोपमिति ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति
वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

उदाहरणापेक्ष उदाहरणतन्त्रः उदाहरणवशः, वशः साम-
र्थ्यम्, साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्वात्मादिद्रव्यमुत्पत्तिधर्म-
कमनित्यं दृष्टम् तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति साध्यस्य श-
ब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंक्रियते, साध्यवैधर्म्ययुक्ते पुनरुदा-
हरणे आत्मादिद्रव्यमनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टं न च तथा
शब्द इति अनुत्पत्तिधर्मकत्वस्योपसंहारप्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्म-
कत्वमुपसंक्रियते तदिदमुपसंहारहेतमुदाहरणहेताद्भवति उप-
संक्रियतेऽनेनेति चोपसंहारो वेदितव्य इति । द्विविधस्य नपु-

हेतोर्विविधस्य चोदाहरणस्योपसंहारहेतौ च समानम् ॥

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥

साधस्योक्ते वैधस्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंक्रियते तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यः शब्दः इति निगमनम्, निगम्यन्तेऽनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्रेति निगमनम् निगम्यन्ते समर्थ्यन्ते सम्बध्यन्ते, तत्र साधस्योक्ते तावदेतौ वाक्यमनित्यः शब्दः इति प्रतिज्ञा, उत्पत्तिधर्मकत्वादिति हेतुः । उत्पत्तिधर्मकस्याख्यादिद्रव्यमनित्यमित्युदाहरणम्, तथाचोत्पत्तिधर्मकः शब्द इति निगमनम्, तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यः शब्द इति निगमनम्, वैधस्योक्तेऽपि अनित्यः शब्द, उत्पत्तिधर्मकत्वात्, अनुत्पत्तिधर्मकमात्मादिद्रव्यं नित्यं दृष्टम्, न च तथाऽनुत्पत्तिधर्मकः शब्दः तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यः शब्द इति, अवयवसमुदाये च वाक्ये सम्भूयइतरेतराभिसम्बन्धात् प्रमाणान्वयं साधयन्तीति, सम्भवस्तावच्छब्दविषया प्रतिज्ञा आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिमन्वानादनृषिष्व स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः अनुमाने हेतुः उदाहरणे संदृश्यप्रतिपत्तेः, तत्रोदाहरणं भाष्ये व्याख्यातम् प्रत्यक्षविषयमुदाहरणम् दृष्टं नादृष्टसिद्धेः । उपमानमुपनयः तथेत्युपसंहारात् न च तथेत्युपमानधर्मप्रतिषेधे विपरोतधर्मोपसंहारसिद्धेः, सर्वप्रामाण्यप्रतिपत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति । इतरेतराभिसम्बन्धेऽप्यनित्यां प्रतिज्ञायासनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्तन्त, अस्मात् हेतोः कस्य साधनभावः प्रदर्श्यते उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात् कस्य चापदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति, अत्यूदाहरणे केन साधस्यं वैधस्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत कस्य वा साधस्य वशादुपसंहारः प्रवर्तते, उपनयनश्चान्तरेण साध्येऽनुपसंहृतः साधको धर्मो नार्थं साधयेत्, निगमनाभावे वानभिप्रेत्यक्तसम्बन्धानां प्रतिज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्तनं तथेति

प्रतिपादनं कस्येति । अथावयवार्थः साध्यस्य धर्मस्य धर्मिणा
सम्बन्धोपादानं प्रतिज्ञार्थः । उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य
वा धर्मस्य साधकभाववचनं हेत्वर्थः, धर्मयोः साध्यसाधनभाव-
प्रदर्शनमेकत्रोदाहरणार्थः । साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन धर्मे-
न सामानाधिकरण्यापपादनमुपनयार्थः । उदाहरणस्य यो-ध-
र्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधा-
र्थं निगमनम् । न चैतस्यां हेतूदाहरणपरिशुद्धौ सत्यां साधस्य वै-
धर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वं प्रक-
मते, अव्यवस्थाय खलु साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातवाटो
प्रत्यवतिष्ठते व्यवस्थिते तु खलु धर्मयोः साध्यसाधनभावे दृष्टा-
न्तस्य गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्मस्य हेतुत्वं नोपमानं न सा-
धस्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य वेति । अत ऊर्ध्वं तर्को लक्षणी-
य इति अयेदमुच्यते ॥

अविज्ञायतत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्व-
ज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥

अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेम-
र्यमिति, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहृतौ धर्मो विभागेन
विवृणोति किंस्वादित्यभाहोस्त्वेत्यस्मात् विवृणोतिमानयोर्धर्म-
योरैकं कारणोपपत्त्याऽनुज्ञानाति सम्भवत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं
हेतुरिति, कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतच्चेतरादिति तत्र निदर्शनम्
योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानीते तच्च भो जानीयेति जिज्ञासा,
स किमुत्पत्तिधर्मकऽनुत्पात्तधर्मक इति विमर्शः, विवृणोति मा-
नेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनु-
ज्ञानाति, यद्ययमनुत्पात्तधर्मकस्ततः स्वकृतस्य कर्मणः फल-
मनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्मप्राप्तदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरमु-
त्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणमुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपव-
र्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ, उत्पात्तधर्मके ज्ञातारि पुनर्न स्या-
ताम्, उत्पन्नः खलु ज्ञाता दहन् बुद्धवदन्तः मिः सम्बन्धः

ति नास्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलमुत्पन्नञ्च भूत्वा न भवतीति
 तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो ना-
 स्ति, तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादिवियोगश्चात्यन्तं न
 स्यादिति । यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तत्रानुजानाति,
 सोऽयमेव लक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञाना-
 र्थं न तत्त्वज्ञानमेवेति अनवधारणात् अनुजानात्ययमेकतरं
 धर्मं करणोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोति
 एवमेवेदमिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थं इति, तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनु-
 ज्ञालक्षणाग्रहोद्भावितात् प्रसन्नादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात् त-
 त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येव तत्त्वज्ञानार्थं इति । सोऽयं तर्कः प्रमा-
 णानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाणसहितो वादे
 उपदिष्ट इत्यविज्ञातत्वमनुजानातीति यथा सोऽर्थो भवति त-
 स्य यथाभावस्तत्त्वसविपर्ययो याथातथ्यम् । एतस्मिन् च तर्क-
 विषये ।

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यासार्थावधारणं नि-
 र्णयः ॥ ४१ ॥

स्थापना साधनं, प्रतिषेध उपालम्भः, तौ साधनोपासकौ
 पक्षप्रतिपक्षाभ्यासौ व्यातिषक्तावनुबन्धेन प्रवर्तमानौ पक्षप्रतिप-
 क्षावित्युच्येते, तयोरन्यतरस्य निवृत्तिरेकतरस्यावस्थानम् अव-
 स्थानावि, यस्यावस्थानं तस्यावधारणं निर्णयः । नेदं पक्षप्रति-
 पक्षाभ्यासार्थावधारणं सम्भवतीति एको हि प्रतिज्ञातमर्थं हेतु-
 तः स्थापयति प्रतिषेधं चाहरतीति द्वितीयस्य द्वितीयेन स्थापनाहेतुः
 प्रतिषिध्यते तस्यैव प्रतिषेधहेतुश्चोद्भूयते स निवर्तते तस्य निवृत्तौ
 योऽवतिष्ठते तेनार्थावधारणं निर्णय इति उभाभ्यामेवार्थावधारण-
 मित्याह, कया युक्त्या एकस्य सम्भावो द्वितीयस्यासम्भवः तावेतौ
 सम्भावसम्भावौ विमर्शं सह निवर्तयत्, उभयसम्भवे उभयास-
 भवे त्वनिवृत्तौ विमर्श इति । विमृश्येति विमर्शं कृत्वा, सोऽ-
 विमर्शः पक्षप्रतिपक्षाभाष्योक्तं न्यायं प्रवर्तयतीत्युपादीयत इति

एतच्च विरुद्धयोरैकधर्मिस्थयोर्बोद्धव्यं यत्र तु धर्मिसामान्यगतौ
 विरुद्धौ धर्मौ हेतुतः सम्भवतः तत्र समुच्चयहेतुतोऽर्थस्य तत्त्वा-
 भावोपपत्तेः, यथा क्रियावद्द्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्य-
 स्य क्रियायोगा हेतुतः सम्भवति तत् क्रियावत् यस्य न सम्भव-
 ति तदक्रियमिति, एकधर्मिस्थयोश्च विरुद्धयोरयुगपद्भाविनोः का-
 लविकल्पः यथा तदेव द्रव्यं क्रियायुक्तं क्रियावत् अनुत्पन्नोप-
 रतक्रियं पुनरक्रियमिति । न चायं निर्णये नियमो विस्मृश्यैव
 पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति किन्त्विन्द्रियार्थस-
 न्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षेऽर्थावधारणं निर्णय इति परोक्षाविषये तु
 विस्मृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः शास्त्रेवादे च
 विमर्शवर्जम् ॥

इति वात्स्यायनोये न्यायभाष्ये प्रथमाऽध्यायस्य

प्रथममाह्निकम् ।

तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा चेति तासाम् ।

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्तावि-
 रुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्र-
 हो वादः ॥ ४२ ॥

एकाधिकरणस्थौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्यनोक्तभा-
 वादस्यात्मा नास्त्यात्मेति, नानाधिकरणौ विरुद्धौ न पक्षप्र-
 तिपक्षौ यथा नित्य आत्मा अनित्या बुद्धिरिति, परिग्रहोऽभ्युप-
 गमव्यवस्था, सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः तस्य विशेषणं
 प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः प्रमाणैस्तर्केण च साधनमुपालम्भश्चा-
 स्मिन् क्रियत इति, साधन स्थापना, उपालम्भः प्रतिषेधः, तौ
 साधनोपालम्भौ उभयोरपि पक्षयोर्यतिषक्तावनुबद्धौ च याव-
 देको निवृत्त एकतरो व्यवस्थित इति निवृत्तस्थोपालम्भो व्य-
 वस्थितस्य साधनमिति जल्पे निग्रहस्थानविनियोगत्वादेतत्प्र-
 तिषेधः, प्रतिषेधे कस्यचिदभ्यनुज्ञानार्थं सिद्धान्ताविरुद्ध इति व-

चनम्, सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति हेत्वाभासस्य
निग्रहस्थानस्याभ्यनुज्ञावादे पञ्चावयवोपपन्न इति, हीनमन्वत-
मेनाप्यवयवेन न्यूनम् हेतूः ग्राहणाधिकमधिकमिति चैतयोर-
भ्यनुज्ञानायासमिति अवयवेषु प्रमाणतर्कान्तर्भावे पृथक् प्रमाण-
तर्कग्रहणं साधनोपालक्ष्यव्यतिषङ्गज्ञापनार्थम् । अन्यथोभावपि
पक्षो स्थागनाहेतुना प्रवृत्तौ वाद इति स्यात् । अन्तरेणाप्यवय-
वसम्बन्धम् प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति दृष्टम् तेनापि कल्पेन सा-
धनापालक्ष्ये वादे भवत इति ज्ञापयति । छलजातिनिग्रहस्था-
नसाधनोपालक्ष्यो जल्प इति वचनाद्विनिग्रहो जल्प इति सा-
विज्ञाय । छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालक्ष्य एव जल्पः प्र-
माणतर्कसाधनापालक्ष्यो वाद एवेति सा विज्ञायीत्येवमर्थं पृथ-
क् प्रमाणतर्कग्रहणमिति ।

यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसा-
धनोपालक्ष्यो जल्पः ॥ ४३ ॥

यथोक्तोपपन्न इति प्रमाणतर्कसाधनोपालक्ष्यः सिद्धान्तावि-
रुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः । छलजातिनिग्रह-
स्थानसाधनापालक्ष्य इति । छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनमुपा-
लक्ष्यश्चास्मिन् क्रियत इति । एवंविशेषणो जल्पः न खलु वै छ-
लजातिनिग्रहस्थानैः साधनं कस्यचिदर्थस्य सम्भवति प्रतिषेधः-
यं चैषां सामान्यलक्षणे च श्रूयते वचनविघातो ऽर्थविकल्पोप-
पत्त्या च्छलमिति साधस्य वैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । वि-
प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति । विशेषलक्षणेऽपि य-
दास्त्वमिति न चेत्तद्विजानायात् प्रतिषेधार्थतयैवायं साधयन्ती-
ति । छलजातिनिग्रहस्थानोपालक्ष्य इत्येवमप्युच्यमाने विज्ञा-
यत एतादृति । प्रमाणैः साधनोपालक्ष्ययाश्छलजातीनामङ्गभा-
वो रक्षणार्थत्वात् न तु स्वतन्त्राणां साधनभावः । यत् तदप्रमा-
णस्य साधनं यत्र छलजातिनिग्रहस्थानानामङ्गभाववशाच्च
ार्थत्वत्, तानि हि प्रयुज्यमानानि परपक्षविघातेन स्वपक्षं र

क्षयन्ति । न । चीकम् । तत्त्वाध्ययमायमंरक्षणार्थं जलप्रावृत्तं
 वीजप्ररोहरक्षणार्थं कण्टकशालावरणवाटति, । यथासौ प्रमा-
 नैः प्रतिपक्षस्थापानमस्तस्य चेतानं प्रयुज्यमानानां प्रातर्बध-
 विघातात्सहकारिणि भवान्त तदेवमङ्गीभूतानां कृत्वादीनामु-
 पादानम् जल्पेन स्वतन्त्राणां साधनभावः । उपालम्भे तु स्वा-
 तन्त्र्यमप्यस्तीति ।

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥४४॥

स जल्पो वितण्डा भवति, किं विशेषणः प्रतिपक्षस्थापन-
 या हीनः, यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षा-
 वित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतण्डिकां न स्थापयतीति परपक्षप्रति-
 पक्षेनैव प्रवर्तत इति । अस्तु तर्हि स प्रतिपक्षहीनो वितण्डा
 यद्वै खलु तत्परप्रतिपक्षलक्षणं वाक्यं स वैतण्डिकस्य पक्षः न
 त्वसौ साध्यं काञ्चिदर्थं प्रतिज्ञाय स्थापयतीति तस्मादयथात्या-
 समेवास्त्वात हेतुलक्षणाभावादहतवो हेतुसामान्यहेतु-
 वदाभासमाना स्त इमे ॥

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमा-

तीतकाला हत्वाभासाः ॥ ४५ ॥

तेषाम् ॥

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ४६ ॥

व्यभिचार एकत्राव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्तत इति स-
 व्यभिचार, निदर्शनमनित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात्स्पर्शवान्कुम्भोऽनि-
 त्यो दृष्टो न च तथा स्पर्शवान् शब्दस्तस्मादस्पर्शत्वान्नित्यः शब्द-
 इति दृष्टान्ते स्पर्शवत्त्वमानित्यत्वं च धर्मौ न साध्यसाधनभूतौ
 दृश्येते स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चेति । आत्मादौ च दृष्टान्ते उदाह-
 रणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरिति । अस्पर्शत्वादिति हेतुर्नि-
 त्यत्वं व्यभिचरति अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति, एवं द्विविधेऽपि

दृष्टान्ते व्यभिचारात् साध्यसाधनभावो नास्तीति लक्षणाभा-
वाद्देहेतुरिति । नित्यत्वमप्ये कोऽन्तः । अनित्यत्वमप्ये कोऽन्तः
एकस्मिन्नन्ते विद्यत इति ऐकान्तिकः । विपर्ययादनैकान्तिकः
उभयान्तव्यापकत्वादिति ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥४७॥

तं विरुद्धोति तद्विरोधी अभ्युपेतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति यथा
सोऽयं विकारोऽव्यक्तेरपैतनित्यत्वप्रतिषेधादपेतोऽप्यस्ति विनाश-
प्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येव हेतुर्व्यक्तेरपे-
तोऽपि विकारोऽस्त्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते । कथम् व्य-
क्तिरात्मलाभः अपायः प्रच्युतिः यदात्मलाभात् प्रच्युतो वि-
कारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते यद्व्यक्तेरपेतस्यापि वि-
कारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति । नित्यत्वप्रतिषेधो नाम
विकारस्यात्मलाभात्प्रच्युतेरुपपत्तिः । यदात्मलाभात्प्रच्यवते त-
दनित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात्प्रच्यवते । अस्तित्वं चा-
त्मलाभात् प्रच्युतिरिति विरुद्धावेतौ न सह सम्भवत इति सोऽ-
यं हेतुर्यत्सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्तते तमेव व्याहन्तीति ॥

यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदि-

ष्टः प्रकरणसमः ॥ ४८ ॥

विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रकरणसूतस्य चि-
न्ता विमर्शात्प्रभृति प्राङ्निर्णयाद्यत् समीक्षणं सो जिज्ञास-
यत्कृता स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाध्यात् प्रकरणमनतिव-
र्त्तमानः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते प्रज्ञापनं तु अनि-
त्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुपलभ्यमानं नित्यधर्मकमनि-
त्यं दृष्टं स्याद्यादि, यत्र समानीं धर्मः संशयकारणं हेतुत्वे नो-
पादीयते स संशयसमः सव्यभिचार एव । या तु विमर्शस्य वि-
शेषापेक्षिता उभयपक्षविशेषानुपलब्धिश्च सा प्रकरणं प्रवर्त्तय-
ति, कथम् । विपर्यये हि प्रकरणनिवृत्तेः यदि नित्यधर्मशब्दे

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य ३९

गृह्यते न स्यात् प्रकरणम् यदि वा अनित्यधर्मो गृह्येत
एवमपि निवर्त्तते प्रकरणम् सोऽयं हेतुरुभौ पक्षौ प्रवर्त्तयन्
न्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पते ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः ४९

द्रव्यं छायेति साध्यम्, गतिमत्त्वादिति हेतुः साध्यं ना-
विशिष्टः साधनीयत्वात्साध्यसमः, अयमप्यसिद्धत्वात् साध्यव-
त्प्रज्ञापयितव्यः, साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि गच्छ-
ति आहोस्विदावरकद्रव्ये ससर्पति आवरणसन्तानादमन्निधिस-
न्तानोऽयं तेजसा गृह्यत इति सर्पता खलु द्रव्येण ज्ञानद्योय-
स्यो जीभाग आन्नियतेतस्यतस्यासन्निधरेवावाच्छन्नो गृह्यत इति ।
आवरणन्तु प्राप्तिप्रतिषेधः ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ५० ॥

कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशेऽपदिश्यमानस्य स काला-
त्यापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम् । नित्यःशब्दः
संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत् प्रागूर्ध्वं च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीप-
घटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भैरोदण्डसंयोगेन
व्यजेत दारुपरशुसंयोगेन वा तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वानित्यःशब्द
इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न
व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्र-
हणं भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपरशु-
संयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते । विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः सं-
योगकालमत्येतीति न संयोगनिर्मिता भवति । कस्मात्कारणा-
भावाद्धि कार्यभावात् इति । एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसा-
धनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति । अवयवविपर्ययावचनं न सूत्रार्थः,
कस्मात्, “यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः । अर्थतो
ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्” इत्येवमवचनाद्विपर्ययासेनोक्तो
हेतुरुदाहरणसाधर्म्यात् तथा वैधर्म्यात्साधनं हेतुलक्षणं न ज-

हाति । अजह्वेतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवतीति अवयवविपर्ययवचनमप्राप्तकालमिति निग्रहस्थानमुक्तं तदेवेदं पुनरुच्यते । इति अतस्तत्र सूत्रार्थः । अथ च्छलम् ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्याच्छलम् ५१

न सामान्यलक्षणे छलं शक्यमुदाहर्तुम् विभागे तूदाहरणानि । विभागश्च ॥

तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्चेति ॥ ५२ ॥

तेषाम् ॥

अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥ ५३ ॥

नवकखलोऽयं माणवक इति प्रयोगः । अत्र नवः कखलोऽस्येति वक्तुरभिप्रायः । विग्रहे तु विशेषा न समासे, तत्रायं छलवादी वक्तुरभिप्रायादविवक्षितमन्यमर्थं नव कखला अस्येति तावदभिहितं भवेति कल्पयातकल्पयित्वा चासम्भवेन प्रतिषेधात् एकोऽस्य कखलः कृतो नव कखला इति तादृदं सामान्यशब्दे वाचि छलं वाक्छलमिति । अस्य प्रत्यवस्थानम् सामान्यशब्दस्यानेकार्थत्वेऽन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषवचनम् । नवकखल इत्यनेकार्थस्याभिधानं नवः कखलाऽस्य नवकखला अस्येति । एतस्मिन् प्रयुक्ते येय कल्पना नव कखला अस्येत्येतद्भवताभिहितं तच्च न सम्भवतीति । एतस्यामन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषो वक्तव्यः । यस्माद्विशेषोऽर्थविशेषेषु विज्ञायते । अयमर्थोऽनेनाभिहित इति, स च विशेषो नास्ति तस्मान्निमित्ताभियोगमात्रमेतदिति । प्रसिद्धश्च लोके शब्दार्थमखन्धोऽभिधानाभिधेयनियमनियोगः । अस्याभिधानस्यायमर्थोऽभिधेय इति समानः

सामान्यशब्दस्य विशेषो विशिष्टशब्दस्य प्रयुक्तपूर्वार्थमेशब्दा
अर्थेप्रयुज्यन्ते नाप्रयुक्तपूर्वार्थः, प्रयोगश्चायमस्यन्यायेः, अर्थप्रत्ययाः-
ध व्यवहार इति । तत्रैवमर्थगत्यर्थे शब्दप्रयोगे सामर्थ्यात्सामान्य-
शब्दस्य प्रयोगनियमः । अजां ग्रामं नय सर्पिराहर ब्राह्म-
णं भोजयेत् सामान्यशब्दाः सन्ताऽर्थावयवेषु प्रयुज्यन्ते साम-
र्थ्याद्यत्रार्थक्रियादेशना संभवति तत्र प्रवर्तन्ते नार्थसामान्ये
क्रियादेशनाऽसंभवात् । एवमयं सामान्यशब्दः नवकखल इति
योऽर्थः संभवति नव कखलाऽस्येत तत्र प्रवर्तते यस्तु न सं-
भवति नव कखला अस्येत तत्र न प्रवर्तते सोऽयमनुपपद्य-
मानार्थकल्पनया परवाक्यापालनस्तं न कल्प्यत इति ॥

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूता-

र्थकल्पना सामान्यच्छलम् ॥ ५४ ॥

अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते काचदा-
ह संभवति हि ब्राह्मणं विद्याचरणसम्पत् इत्ययं वचनस्य
वधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्याऽसम्भूतार्थकल्पनया । कथ्यते यदि
ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति त्रात्येऽपि सम्भवेत्, ब्राह्मो-
ऽपि ब्राह्मणः साऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति । यादृवाच्यतम-
र्थमाप्नोति चात्येत च तदा तसामान्यम् । यथा ब्राह्मणत्वं वि-
द्याचरणसम्पद काचदाप्नोति काचदत्येत सामान्यलक्षणं
कुलं सामान्यच्छलामिति । अस्य च प्रत्यवस्थानमविवाचितहेतु-
कस्य विषयानुवादः प्रशंसार्थत्वात् वाक्यस्य, तदत्रासम्भूतार्थ-
कल्पनानुपपत्तिः । यथा सम्भवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इति ।
अनिराक्तमविवाचितञ्च बीजजन्तु, प्रवृत्तिविषयस्तु क्षेत्रं प्रश-
स्यते साऽयं क्षेत्रानुवादा नास्मिन् शालया विधीयन्त इति ।
बीजास्तु शालानिर्वृत्तिं सती न विवक्षता एव संभवति ब्राह्मणे
विद्याचरणसम्पदात् सम्यहविषयो ब्राह्मणत्वं न सम्पद्यतु । न
त्रात्र हेतुर्विवाचितः । विषया अनुवादस्त्वयं प्रशंसार्थत्वाद्वाक्यस्य

सति ब्राह्मणत्वे सम्पदेतुः समर्थ इति विषयश्च प्रशंसता वा-
क्यं न यथा हेतुतः फलनिर्द्दिष्टिर्न प्रत्याख्यायते तदेवं सति व-
चनविधातोऽसम्भूताथेककल्पनया नोपपद्यत इति ॥

धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उप-
चारच्छलम् ॥ ५५ ॥

अभिधानस्य धर्मो यथायं प्रयोगः । धर्मविकल्पोऽन्यत्र दृ-
ष्टस्यान्यत्र प्रयोगः । तस्य निर्देशे धर्मविकल्पनिर्देशे । यथा म-
ञ्चाः क्रोशन्तीति अर्थसद्भावेन प्रतिषेधः मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रो-
शन्ति न तु मञ्चाः क्रोशन्ति, का पुनरत्रार्धविकल्पोपपत्तिः
अन्यथा प्रयुक्तस्यान्यथार्थकल्पनम् भक्त्या प्रयोगे प्राधान्येन
कल्पनम्, उपचारविषयं छलमुपचारच्छलमुपचारो नोतार्थः
सहचरणादिनिमित्तेनाऽतद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति ।
अत्र समाधिः प्रसिद्धाप्रसिद्धे प्रयोगे वक्तुर्यथाभिप्रायं शब्दार्थ-
योरनुज्ञा प्रतिषेधा वा न च्छन्दतः प्रधानभूतस्य शब्दस्य भा-
क्तस्य च गुणभूतस्य प्रयोग उभयोर्लोकसिद्धः । सिद्धे प्रयोगे यथा
वक्तुरभिप्रायस्तथा शब्दार्थावनुज्ञेयौ प्रतिषेधौ वा न च्छन्दतः ।
यदि वक्ता प्रधानशब्दं प्रयुङ्क्ते यथा भूतस्याभ्यनुज्ञा प्रतिषेधो
वा न च्छन्दतः । अथ गुणभूतं तदा गुणभूतस्य, यत्र तु वक्ता
गुणभूतं शब्दं प्रयुङ्क्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य परः प्रतिषेधति स्व-
मनीषया प्रतिषेधोऽसौ भवति न प्ररोपालक्ष इति ॥

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तद्विशेषात् ॥ ५६ ॥

न वाक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते तस्याप्यर्थान्तरकल्पनाया
अविशेषात्, इहापि स्थान्यर्थो गुणशब्दः, प्रधानशब्दः स्थानार्थ
इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यत इति ॥

न तदर्थान्तरभावात् ॥ ५७ ॥

न वाक्छलमेवोपचारच्छलं तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधस्याप्यत्र

न्तरभावात् । कुतः अर्थान्तरकल्पनातोऽन्यार्थान्तरसङ्गावकल्प-
ना अन्यार्थसङ्गावप्रतिषेध इति ॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ५८

छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय त्रित्वं प्रतिषिध्यते किञ्चित्साध-
र्म्यात् यथा चायं हेतुस्त्रित्वं प्रतिषेधति तथा द्वित्वमभ्यनुज्ञातं
प्रतिषेधति, विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्यं द्वयोरपीति, अथ द्वित्वं
किञ्चित्साधर्म्यान्न निवर्त्तते त्रित्वमपि न निवर्त्त्यतीति । अत
जड्वृम् ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ ५९ ॥

प्रयुक्ते हि द्वैतौ यः प्रसङ्गो जायते सा जातिः स च प्रसङ्गः
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति उदा-
हरणसाधर्म्यात्, साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणसाधर्म्येण
प्रत्यवस्थानम् । उदाहरणवैधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्यो-
दाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । प्रत्यनौकभावाज्जायमानोऽर्थो
जातिरिति ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ ६० ॥

विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । विप्रति-
पद्यमानः पराजयं प्राप्नोति, निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः ।
अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये न प्रारम्भः । परेण स्थापितं वा न
प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति, असमासाच्च नैत एव निग्रह-
स्थाने इति । किं पुनर्दृष्टान्तवज्जातिनिग्रहस्थानयोरभेदोऽथ
सिद्धान्तवज्जेद इत्यत आह ॥

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ ६१ ॥

तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्याम् प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जाति-
बहुत्वम् । तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थान-

बहुत्वम्, नानाकरणोपकल्प, विविधो वा कल्पो विकल्पः। तत्रा-
ननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा। वक्षेपामतानुज्ञा पथ्यनुयोन्योपेक्ष-
स्मित्यप्रतिपत्तिनिग्रहस्थानम् शेषस्तु विप्रतिपत्तिरिति । इमे
प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा यथोद्देश लक्षिता यथालक्षणं परी-
क्षित्यन्त इति त्रिविधस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्वोदतव्येति ॥६१॥

इति वात्स्याय नीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमा-
ह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रमाणादिपरीक्षा सा च विमृश्य पञ्चप्रतिप-
क्षाभ्यामर्थावधारणं निश्चय इत्यग्रे विमर्श एव परीक्ष्यते ॥

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्मा-

ध्यवसायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥

सामनस्य धर्मस्यव्यवसायात् संशयो न धर्ममात्रात् । अथवा स-
मानमनयोर्यद्वसमुपलभत इति धर्मधर्मग्रहणे सशयाभाव इति
अथवा समानधर्माध्यवसायादर्थान्तरभूते धर्मिणिसंशयोऽनुपपन्न-
इति न जातुरूपस्यार्थान्तरभूतस्याध्यवसायादर्थान्तरभूतेत्यर्थे संशय-
इति । अथवा नाध्यवसायादर्थवधारणादनवधारणज्ञानसंशय
उपपद्यते कार्यकारणयोः सारूप्याभावादिति । एतेनानेकधर्मा-
ध्यवसायादिति व्याख्यातम् । अन्यतरधर्माध्यवसायाच्च संशयो
न भवति । ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति ॥

विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

न विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्राद्वा संशयः । किं त-
र्हि विप्रतिपत्तिमुपलभमानस्य संशयः । एवमव्यवस्थाया अपीति
अथवास्त्यात्मेत्येकं नास्त्यात्मेत्यपरे मन्यन्त इत्युपलब्धेः कार्य-
संशयः स्यादिति । अथोपलब्धिरव्यवस्थिता अनुपलब्धिसाव्यव-
स्थितेति विभागो नाध्यवस्थिते संशय नोपपद्यत इति ॥

त्रिप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥

याच्च विप्रतिपत्तिं भवान् संशयहेतुं मन्यते सा सम्प्रतिपत्तिः । सा हि द्वयोः प्रत्यनीकधर्मविषया तत्र यदि विप्रतिपत्तेः संशयः सम्प्रतिपत्ते रेव संशय इति ॥

अत्रवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ४

न संशयः । यदि तावदियमव्यवस्था आत्मन्येव व्यवस्थिता व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशयः, अथाव्यवस्थात्मनि न व्यवस्थिता, एवमतादात्स्यादव्यवस्था न भवतीति संग्रहाभाव इति ॥

तथाऽत्यन्तसंशयस्तदुर्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥

येन कल्पेन भवान् समानधर्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते तेन खल्वत्यन्तसंशयः प्रसज्यते समानधर्मोपपत्तेरनुच्छेदात् संशयानुच्छेदः नायमतद्वर्मा धर्मी विद्यमानाणि गृह्यते सततन्तु तद्वर्मा भवतीति अस्य प्रतिषेधप्रपञ्चस्य संक्षेपेणोद्धारः ॥

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नोसंशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

संशयानुपपत्तिः संशयानुच्छेदश्च न प्रसज्यते, कथम्, यत्तावत्समानधर्माध्यवसायः संशयहेतुर्न समानधर्ममात्रमिति । एवमेतत्, कस्मादेवं नोच्यत इति विशेषापेक्ष इति वचनात् सिद्धेः । विशेषस्यापेक्षाकाङ्क्षा, सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्थान् न चाक्तं समानधर्मापेक्ष इति समाने च धर्मे कथमाकाङ्क्षा न भवेत् यद्ययं प्रत्यक्षः स्यात् । एतेन सामर्थ्येन विज्ञायते समानधर्माध्यवसायादिति उपपत्तिवचनाद्वा समानधर्मोपपत्तेरित्युच्यते न चान्यामङ्गावर्गवेदनादृते समानधर्मोपपत्तिरस्ति । अनुपलभ्यमानसङ्गावां । ह समाना धर्मा विद्यमानवद्भवतीति ।

विषयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम् । यथा लोके धूमेनाग्निरनुमीयते इत्युक्ते धूमदर्शनेनाग्निरनुमीयत इति ज्ञायते कथं दृष्ट्वा हि धूमसन्निभमनुमिनोति नादृष्ट्वा, न च वाक्यदर्शनशब्दः श्रूयते अनुजानाति च वाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वम्, तेन मन्यामहे विषयशब्देन विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम् बोद्धुं अनुजानाति एवमिहापि समानधर्मशब्देन समानधर्माध्यवसायमाहेति । यथोहित्वा समानमनयोधर्ममुपलभत इति । धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभाव इति । पूर्वदृष्टविषयमेतत् । यावहमर्थो पूर्वमद्राचन्तयोः समानं धर्ममुपलभे विशेषं नोपलभ इति । कथन्तु विशेषं पश्येयं येनान्यतरमवधारयेयमिति, न चैतत्समानधर्मापलब्धौ धर्मधर्मिग्रहणमात्रेण निवर्तत इति यच्चोक्तं नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति यो ह्यर्थान्तराध्यवसायमात्रं संशयहेतुमुपाददोत स एवं वाच्य इति । यत्पुनरेतत्कार्यकारणयोः सांख्यभावादिति कारणस्य भावाभावयोः कार्यस्य भावाभावौ कार्यकारणयोः सांख्यम् यस्योत्पादाद्यदुत्पद्यते यस्य चानुत्पादाद्यन्नोत्पद्यते तत्कारणं कार्यमितरदित्येतत्सांख्यम्, अस्ति च संशयकारणे संशये चैतदिति, एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः परिहृत इति यत्पुनरेतदुक्तं विप्रतिपत्त्यवस्थाध्यवसायाच्च न संशय इति । पृथक् प्रवादयोर्व्याहृतमर्थमुपलभे विशेषश्च न जानामि नोपलभे येनान्यतरमवधारयेयम् । तत् कोऽत्र विशेषः स्वादुयेनैकतरमवधारयेयमिति । संशयो विप्रतिपत्तिजनितोऽयं न शक्यो विप्रतिपत्तिसम्प्रतिपत्तिमात्रेण निवर्तयितुमिति एवमुपलब्धप्रनुपलब्धवस्थाकृते संशये वेदितव्यमिति यत् पुनरेतत् विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेरिति विप्रतिपत्तिशब्दस्य योऽर्थः तदध्यवसायो विशेषापेक्षः संशयहेतुस्तस्य च समाख्यानान्तरेण न निवृत्तिः समानेऽधिकरणे व्याहृतार्थो प्रवादौ विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः तदध्यवसायश्च विशेषापेक्षः संशयहेतुः न चास्य सम्प्रतिपत्तिशब्दे समाख्यानान्तरे योन्यमाने संशयहेतुत्वं निवर्तते । तदिदमकृतवृत्तिसम्प्रोहन-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य

३९

मिति । यत्पुनरव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया इति संशयहेतोरर्थस्याप्रतिषेधादव्यवस्थाऽभ्यनुज्ञानाच्च निमित्तान्तरेण शब्दान्तरकल्पना व्यर्था शब्दान्तरकल्पना, अव्यवस्था खलु व्यवस्था न भवत्यव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वादिति ना-नयोरुपलब्ध्यनुपलब्धयोः सदसद्विषयत्वं विशेषापेक्षं संशयहेतुर्न भवतीति प्रतिषिध्यतेयावता चाव्यवस्थात्मनि व्यवस्थिता न तावतात्मानंजहाति तावताह्यनुज्ञाता भवत्यव्यवस्था । एवमियं क्रियमाणापि शब्दान्तरकल्पना नार्थान्तरं साधयतीति । यत्पुनरेतत्तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातल्योपपत्तेरिति नायं समानधर्मादिभ्य एव संशयः किन्तर्हि तत्तद्विषयाध्यवसायाद्विशेषसृष्टिसहितादित्यतो नात्यन्तसंशय इति अन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशय इति तत्र युक्तम् विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति वचनात् विशेषश्चान्यतरधर्मो न च तस्मिन्नध्यवसायमाने विशेषापेक्षा सम्भवतीति ॥

यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥७॥

यत्र यत्र संशयपूर्विका परोक्षा शास्त्रे कथायां वा तत्र तत्रैवं संशये परेण प्रतिषिद्धे समाधिर्वाच्य इति । अतः सर्वपरोक्षाव्यापित्वात्प्रथमं संशयः परोक्षित इति अथ प्रमाणपरोक्षा ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥८॥

प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं नास्ति त्रैकाल्यासिद्धेः पूर्वापरसम्भावानुपपत्तेरिति । अस्य सामान्यवचनस्यार्थविभागः ॥

पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निक-

र्षात्प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥

गन्धादिविषयं ज्ञानं प्रत्यक्षं तद्यदि पूर्वम्, पश्चाद्गन्धादीनांसिद्धिः, नेदं गन्धादिसन्निकर्षादुत्पद्यत इति ॥

१० २ अध्याये २ आहिकम् ।

भश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः १०

असति प्रमाणे केन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयः स्यात् प्रमा-
णेन खलु प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमित्येतत्सिध्यति ॥

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्ति-
त्वाभावो बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥

यदि प्रमाणं प्रमेयञ्च युगपद्भवतः । एवमपि गन्धादिष्वि-
न्द्रियार्थेषु ज्ञानानि प्रत्यर्थनियतानि युगपत्सम्भवन्तीति ज्ञा-
नानां प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावः । या इमा बुद्धयः
क्रमेणार्थेषु प्रवर्तन्ते तासां क्रमवृत्तित्वं न सम्भवतीति, व्याघा-
तञ्च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोलङ्घ्यमिति, एतावाञ्च प्रमा-
णप्रमेययोः सद्भावविषयः स चानुपपन्न इति तस्मात् प्रत्यक्षा-
दीनां प्रमाणत्वं न सम्भवतीति, अस्य समाधिः उपलब्धिहे-
तोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानिधमाद्यथा
दर्शनं विभागवचनम् काचिदुपलब्धिहेतुः पूर्वं पश्चादुपलब्धि-
विषयः । यथादित्यस्य प्रकाशः उत्पद्यमानानां काचित्पूर्व-
सुपलब्धिविषयः पश्चादुपलब्धिहेतुः, यथावास्थितानां प्रदीपः
काचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धावषयश्च सह सम्भवतः, यथा
धूमेनाग्नेर्ग्रहणमिति, उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणम्, प्रमेयस्तूपल-
ब्धिविषयः एवं प्रमाणप्रमेययोः पूर्वापरसहभावेऽनियते य-
थाऽर्थो दृश्यते तथा विभज्य चवनीय इति । तत्रैकान्तेन
प्रतिषेधानुपपत्तिः सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेध उक्त इति
समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् तथाभूता समाख्या, यत् पुन-
रिदं पश्चात् सिद्धं च प्रमाणेन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति वि-
ज्ञायत इति । प्रमाणमित्यतस्तस्य समाख्याया उपलब्धिहेतुत्वं
निमित्तं तस्य त्रैकाल्ययोगः, उपलब्धिप्रकाशीदुपलब्धिं करोति
उपलब्धिं करिष्यतीति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समा-
ख्या तथाभूता, प्रमितोऽनेनार्थः प्रमीयते प्रमास्यते इति प्रमा-

कथम्, प्रमितं प्रतीयते प्रमास्यत इति च प्रमेयम् । एवं सति
 भविष्यत्याद्यन् हेतुत उपलब्धः, प्रमास्यतेऽयमर्थः, प्रमेयमिद-
 मित्येतत् सर्वं भवतीति, त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञाने च व्यवहारा-
 नुपपत्तिः । यच्चैवं नाभ्यनुजानीयात् तस्य पाचकमानय पक्ष-
 इति, लावकमानय लावयतीति व्यवहारो नोपपद्यत इति ॥
 प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमादवाक्यम् प्र-
 माणप्रतिषेधः । तत्रायं प्रष्टव्यः । अथानेन प्रतिषेधेन भवता
 किं क्रियत इति, किं सम्भवो निवर्त्यते अथासम्भवो ज्ञाप्यत
 इति, तदादौ सम्भवो निवर्त्यते सति सम्भवे प्रत्यक्षादीनां
 प्रतिषेधानुपपत्तिः अथासम्भवो ज्ञाप्यते प्रमाणलक्षणं प्राप्तस्त-
 हि प्रतिषेधः प्रमाणासम्भवस्योपलब्धहेतुत्वादिति । कि-
 म्वातः ॥

त्रैकाल्यासिद्धः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

अस्य तु विभागः पूर्वं हि प्रतिषेधासिद्धावसति प्रतिषेधे
 किमनेन प्रतिषिध्यते, पश्चात् सिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेधा-
 भावादिति युगपत्सिद्धौ प्रतिषेधासिद्ध्याभ्यनुज्ञानादनर्थकः प्रति-
 षेधः इति । प्रतिषेधलक्षणे च वाक्येऽनुपपद्यमाने सिद्धं प्रत्यक्षा-
 दीनां प्रामाण्यमिति ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः १३

कथम् त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्यद्युदाहरणमुपादीयते
 हेत्वर्थस्य साधकत्वं दृष्टान्ते दर्शयितव्यमिति न च तर्हि प्रत्य-
 क्षादीनामप्रामाण्यम् । अथ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमुपादीय-
 मानमप्युदाहरणं नार्थं साधयिष्यतीति सोऽयं सर्वप्रमाणैर्व्या-
 हतो हेतुरहेतुः । सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति, वा-
 क्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्तः स च वाक्यार्थः प्रत्यक्षादीनां नार्थं
 साधयन्तीति । इदञ्चावयवानामुपादानमर्थस्य साधनायेति ।
 अथ नोपादीयते अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य दृष्टान्तेन साधकत्वमिति
 निषेधो नोपपद्यते हेतुत्वासिद्धेरिति ॥

लतप्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः १४

प्रतिषेधलक्षणे स्ववाक्ये तेषामवयवाश्रितानां प्रत्यक्षादी-
नामप्रामाण्येऽभ्यनुज्ञायमाने परवाक्येऽप्यवयवाश्रितानां प्रा-
माण्यं प्रसज्यते अविशेषादिति । एवञ्च न सर्वाणि प्रमाणानि
प्रतिषिध्यन्त इति । विप्रतिषेध इति वीत्ययमुपसर्गः सम्प्रति-
पत्त्यर्थे न व्याघातेऽर्थाभावादिति ॥

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिव-
त्तत् सिद्धेः ॥ १५ ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, पूर्वोक्तनिबन्धनार्थं यत्तावत् पूर्वो-
मुपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावा-
नियमाद्यथादर्शनं विभागवचनमिति । तदितः समुत्थानं यथा
विज्ञायेत । अनियमदर्शी स्वल्पमृषिर्नियमेन प्रतिषेधं प्रत्या-
चष्टे, त्रैकाल्यस्य चायुक्तः प्रतिषेध इति । तत्रैकां विधामुदा-
हरति । शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति यथा पश्चात् सिद्धेन शब्देन
पूर्वसिद्धमातोद्यमनुमीयते साध्यच्चातोद्यं साधनञ्च शब्दः ।
अन्तर्हिते ह्यातोद्ये स्वनतोऽमानं भवतीति । वीणा वाद्यते वेणुः,
पूर्यत इति स्वनविशेषेण आतोद्यविशेषं प्रतिपद्यते । तथा पू-
र्वसिद्धमुपलब्धिहेतुना प्रतिपद्यतइति । निदर्शनार्थत्वाच्चास्य
शेषयोर्विधयोर्यथोक्तमुदाहरणं वैदितव्यमिति । कस्मात् पुन-
रिह तन्नोच्यते पूर्वोक्तमुपपाद्यतइति सर्वथा तावदयमर्थः
प्रकाशयितव्यः सह इह वा प्रकाशयेत तत्र वा न कश्चिद्विशेष
इति यदा चोपलब्धिविषयः कस्यचिदुपलब्धिसाधनं भवति
तदा प्रमाणं प्रमेयमिति चैकोऽर्थोऽभिधीयते । अस्यार्थस्यावद्यो-
तनार्थमिदमुच्यते ॥

प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुला प्रमाणं, ज्ञानविषयो गु-

न्यायदर्शनवात्स्यायेनभाष्यस्य

४३

रुद्रव्यं सुवर्णादि प्रमेयम् । यदा तु सुवर्णादिना तुलान्तरं व्य-
वस्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि प्रमाणम्, तुलान्तरं
प्रमेयमिति एवमनवयवेन तन्त्रार्थं उद्दिष्टो वेदितव्यः । आत्मा
तावदुपलब्धिविषयत्वात् प्रमेये परिपठितः । उपलब्धौ स्वात-
न्त्र्यात्प्रमातो । बुद्धिरुपलब्धिसाधनत्वात् प्रमाणम्, उपल-
ब्धिविषयत्वात् प्रमेयम्, उभयाभावात् प्रमितिः । एवमर्थवि-
शेषे समाख्या समावेशो योज्यः । तथा च कारकशब्दा निमित्त-
वशात् समावेशेन वर्तन्त इति । वृक्षस्तिष्ठतीति स्वस्थितौ
स्वातन्त्र्यात् कर्ता, वृक्षं पश्यतीति दर्शनेनाप्तुमिष्टमाणतमत्वा-
त् कर्म, वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति ज्ञापकस्य साधकतम-
त्वात् कारणम् । वृक्षायोदकभासिञ्चतोत्यासिञ्चमानेनोदकेन
वृक्षमभिप्रैतीति संप्रदानम्, वृक्षात्यर्णस्यततीति भ्रुवमपायेऽ-
पादानमित्यपादानम् । वृक्षे वयांसि सन्तोत्याधारोऽधिकरणमित्य-
धिकरणम् । एवञ्च सति न द्रव्यमात्रं कारकं न क्रियामात्रं किं तर्हि
क्रियासाधनं क्रियाविशेषयुक्तं कारकम् । यत् क्रियासाधनं स्व-
तन्त्रः स कर्ता न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम् । क्रियया ज्ञातु-
मिष्टमाणतमं कर्म न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम् । एवं साधक-
तमादिष्वपि, एवञ्च कारकार्थान्वाख्यानं यथैवोपपत्तित एवं
लक्षणतः कारकान्वाख्यानमपि न द्रव्यमात्रेण न क्रियया वा,
किं नर्हि क्रियासाधने क्रियाविशेषे युक्त इति कारकशब्दश्चायं
प्रमाणं प्रमेयमात्रं स च कारकधर्मं न हातुमर्हति अस्ति च
भोः कारकशब्दानां निमित्तवशात् समावेशः । प्रत्यक्षादीनि
च प्रमाणानि उपलब्धिहेतुत्वात्, प्रमेयञ्चोपलब्धिविषयत्वात्,
संवेद्यानि च प्रत्याक्षादीनि प्रत्यक्षेणोपलभे अनुमानेनोपलभे
उपमानेनोपलभे आगमेनोपलभे प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं
मे ज्ञानसौमनानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति ज्ञानवि-
शेषा गृह्यन्ते, लक्षणतश्च ज्ञाप्यमानानि ज्ञायन्ते विशेषेण इ-
न्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्येवमादिना, सेयमुपलब्धिः
प्रत्यक्षादिविषया किं प्रमाणान्तरतोऽथान्तरेण प्रमाणान्तरम-

साधनेति कश्चात्र विशेषः ॥

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तर-
सिद्धिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

यदि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणेन नोपलभ्यन्ते । येन प्रमाणेनोप-
लभ्यन्ते तत्रमाणान्तरसङ्गावः प्रसज्यत इति । अनवस्थामाह
तस्याप्यन्यतरस्याप्यन्येनेति नचानवस्था शक्यानुज्ञातुमनुपप-
त्तेरिति । अस्तु तर्हि प्रमाणान्तरमन्तरेण निः साधनेति ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणान्तरसिद्धिवत् प्रमे-
यसिद्धिः ॥ १८ ॥

यदि प्रत्यक्षाद्युपलब्धी प्रमाणान्तरं निवर्तते आत्मेत्युपल-
ब्ध्वापि प्रमाणान्तरं निवर्त्यत्यविशेषात् । एवञ्च सर्वप्रमाणवि-
क्षीपे इत्यत आह ॥

न प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

यथा प्रदीपप्रकाशः प्रत्यक्षाङ्गत्वादृश्यदर्शने प्रमाणम्, स च
प्रत्यक्षान्तरेण चक्षुषः सन्निकर्षेण गृह्यत । प्रदीपभावाभावयो-
र्दर्शनस्य तथा भावादृशनहेतुरनुमीयत । तमसि प्रदीपमुपाद-
धोया इत्याप्तोपदेशेनापि प्रतिपद्यते । एवं प्रत्यक्षादीनां य-
थादर्शनं प्रत्यक्षादिभिरेवोपलब्धः । इन्द्रियाणि तावत् स्ववि-
षयग्रहणैवानुमीयन्ते । अर्थाः प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते, इन्द्रिया-
र्थसन्निकर्षस्तु आवरणेन लिङ्गे नानुमीयते, इन्द्रियार्थसन्निकर्षो-
त्पन्नं ज्ञानमात्ममनसोः संयोगावशेषादात्मसमवायाच्च सुखा-
दिवद्गृह्यन्ते । एवं प्रमाणविशेषो विभज्य वचनीयः । यथा
च दृश्यः सन् प्रदीपप्रकाशो दृश्यान्तराणां दर्शनहेतुरिति दृश्य-
दर्शनव्यवस्थां लभते । एवं प्रमेय सत् किञ्चिदर्थजातमुपलब्ध-
हेतुत्वात् प्रमाणप्रमेयव्यवस्था लभते, सेयं प्रत्यक्षादि रेवभिप्र-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य

४५

त्यक्षादीनां यथादर्शनमुपलब्धिर्न प्रमाणान्तरतो न च प्रमा-
 णमन्तरेण निःसाधनेति, तेनैव तस्या ग्रहणमिति चेत् नार्थ-
 भेदस्य लक्षणसामान्यात्प्रत्यक्षादीनाम् प्रत्यक्षादिभिरेव ग्रहण-
 मित्युक्तम् । अन्येन ह्यन्यस्य ग्रहणं दृष्टमिति नार्थभेदस्य लक्ष-
 णसामान्यात् प्रत्यक्षलक्षणेनानेकोऽर्थे सङ्गृह्यते । तत्र केन-
 चित् कस्यचिदग्रहणमित्यदोषः । एवमनुमानादिष्वपीति, य-
 योऽनुमानादिकेनाशयस्यस्य ग्रहणमिति ज्ञातमनसोऽपि दृशनात् ।
 अहं सुखी अहं दुःखी चेति तेनैव ज्ञात्वा तस्यैव ग्रहणं दृश्यते,
 युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति च तेनैव मनसा तस्यै-
 वानुमानं दृश्यते, ज्ञातुर्ज्ञेयस्य चामेदो ग्रहणस्य ग्राह्यस्य चा-
 भेद इति । निमित्तभेदोऽत्रेति चेत् समानम्, न निमित्तान्तरेण
 विना ज्ञाताऽत्मानं जानाति न च निमित्तान्तरेण विना मनसा
 मनो गृह्यत इति समानमेतत्, प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनां
 ग्रहणमित्यत्राप्यर्थभेदा न गृह्यत इति । प्रत्यक्षादीनाञ्चाविष-
 यस्यानुपपत्तेः । यदि स्यात् किञ्चिदर्थजातं प्रत्यक्षादीनामवि-
 षयः । यत् प्रत्यक्षादिभिर्न शक्यं ग्रहीतुं तस्य ग्रहणाय प्रमा-
 णान्तरमुपादीयेत । तत् न शक्यं केनचिदुपपादयितुमिति ।
 प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनमेवेदं सच्चासच्च सर्वं विषय इति केचित्तु
 दृष्टान्तमपरिगृहीतं हेतुना । विशेषहेतुमन्तरेण साध्यसाधना-
 योपाददते । यथा प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण
 गृह्यते, तथा प्रमाणानि प्रमाणान्तरमन्तरेण गृह्यन्त इति ।
 स चायं किञ्चिन्निवृत्तिदशनादनवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनेकान्तः ।
 यथा चायं प्रसङ्गाऽनिवृत्तिदशनात् प्रमाणसाधनायोपादीयते,
 एवं प्रमेयसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेतुत्वात् यथास्याख्यादि-
 रूपग्रहणे प्रदीपप्रकाशः प्रमेयसाधनायोपादीयते । एवं प्रमा-
 णसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेत्वभावात् सोऽयं विशेषहेतुप-
 रिग्रहमन्तरेण दृष्टाग्र एकास्मिन् पक्षे उपादेयो न प्रतिपक्ष इ-
 त्यनेकान्तः । एकास्मिन् पक्षे दृष्टान्त इत्यनेकान्ता विशेषहेतु-
 त्वभावादिति । विशेषहेतुपरिग्रहे सति उपसंहाराभ्यनुज्ञान-

४६ २ अध्याये २ आह्निकम् ।

दप्रतिषेधः । विशेषहेतुपरिगृहीतस्तु दृष्टान्तएकास्मिन् पक्षे उ-
पसंक्रियमाणा न शक्या ज्ञातुम् । एवञ्च सत्यनेकान्त इत्ययं प्र-
तिषेधो न भवति । प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धधावनव-
त्थेति चेत् न संनिहिषयनिमित्तानामुपलब्ध्या व्यवहारोपप-
त्ताः प्रत्यक्षेणार्थमुपलभे अनुमानेनार्थमुपलभे उपमानेनार्थमुप-
लभेनागमेनार्थमुपलभे इति । प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे-
ज्ञेनसोपमानिकमज्ञानमागमिकमे ज्ञानमिति संविन्नमित्तञ्चो-
पलभमानस्य धर्मार्थसुखापवगपयोजनस्तत्प्रत्यनोकपरिवर्जन-
प्रयोजनश्च व्यवहार उपपद्यते, सोऽयं तावत्येवनिवर्तते, न चा-
स्ति व्यवहारान्तरमनवस्था साधनीयम्, येन प्रयुक्तोऽनवस्थासु-
प्राद्वदीतेति । सामान्येन प्रमाणानि परीक्ष्य विशेषेण परीक्ष्य-
न्ते तत्र ।

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥२०॥

आत्ममनः सन्निकर्षी हि कारणान्तरं नोक्तमिति । न चा-
संयुक्ते द्रव्ये सयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति ज्ञानोत्पत्तिदर्श-
नादात्ममनःसन्निकर्षः कारणम्, मनःसन्निकर्षानपक्षस्य चेन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्व युगपदुत्पद्ये रन् बुद्ध्य इति म-
नःसन्निकर्षोऽपि कारणम् । तदिदं सूत्रं धुरस्तात् कृतभाष्यम् ।

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः २१

आत्ममनसोः सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते प्रत्यक्षम् इन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षाभाववदिति, सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानोत्पत्तिदर्-
शनात् कारणभावं ब्रुवते ।

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ २२ ॥

दिगादिषु सत्सु ज्ञानभावात्तान्यपि कारणानोति । अका-
रणभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तिर्दिगादिसन्निधेरवर्जनीयत्वात् । यदा-
प्यकारणं दिगादीनि ज्ञानोत्पत्तौ तदापि सत्सु दिगादिषु
ज्ञानेन भवितव्यम्, न हि दिगादीनां सन्निधिः शक्यः परिव-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य

४७

र्जयितुमिति तत्र कारणभावे हेतुवचनम् एतच्चादेतोर्दिगा-
दीनि ज्ञानकारणानिति । आत्ममनःसन्निकर्षस्तर्ह्यपसङ्गेय
इति तत्रेदमुच्यते ।

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥

ज्ञानमात्मनो लिङ्गं तदगुणत्वात् न चासंयुक्ते द्रव्ये
संयोगजस्य गुणस्योत्पत्तिरस्तीति ।

तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

अनवरोध इति वर्तते, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लि-
ङ्गमित्युच्यमाने सिध्यत्येव मनः सन्निकर्षापेक्ष इन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षो ज्ञानकारणमिति प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्नि-
कर्षस्य शब्देन वचनम्, प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां निमित्त-
मात्ममनः सन्निकर्षः प्रत्यक्षस्य वेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानो-
ऽसमानत्वात्तस्य ग्रहणं सुप्तव्यासक्तमनसाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्नि-
कर्षनिमित्तत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं नात्ममनसोः सन्नि-
कर्षस्येति । एकदा खल्वयं प्रबोधकालं प्रणिधायः सुप्तः प्रणि-
धानवशात् प्रबुध्यते । यदा तु तीव्रौ ध्वनिस्पर्शौ प्रबोधकारण-
भवतस्तदा प्रसुप्तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तं प्रबोधज्ञानमु-
त्पद्यते, तत्र न ज्ञातुर्मनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति, कि-
न्तर्हीन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य, न ह्यात्मा जिज्ञासमानः प्रयत्ने-
न मनस्तदाप्रेरयति एकदा खल्वयं विषयान्तरासक्तमनाः स-
ङ्कल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञासमानः प्रयत्नप्रेरितेन मनसेन्द्रियं
संयोज्य तत्तद्विषयान्तरं जानीते । यदा तु खल्वस्य निःस-
ङ्कल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो बाह्यविषयोपनिपात-
नाज्ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यम् न ह्य-
वासौ जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति प्राधान्याच्चेन्द्रिय-
ार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यं, गुणत्वात्, नात्ममनसोः सन्निकर्ष-
स्येति । प्राधान्ये च हेत्वन्तरम् ॥

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषणाम् ॥ २५ ॥

तैरिन्द्रियैरर्थेषु व्यपदिश्यन्ते ज्ञानविशेषाः, कथम्, प्रागेन जि-
घ्रति, चक्षुषा पश्यति, रसनया रसयतीति, घ्राणविज्ञानं, च-
क्षुर्विज्ञानं, रसनावज्ञानात्मात, गन्धविज्ञानं, रूपावज्ञानं रसविज्ञानं
नास्मात् च इन्द्रियविषयविशेषाश्च पञ्चधा बहिर्भवन्ति, अनः प्रा-
धान्यामिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणं
कार्यं नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति कस्मात् सुप्तव्यासक्तमनसा-
मिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य ज्ञाननिमित्तत्वादात्त, सोऽयम् ॥

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २६ ॥

यदि तावत् कचिदात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञानकार-
णत्वं नेष्यते तदा युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोऽलङ्घ्यमिति व्या-
हृत्येत तदानीं मनसः सन्निकर्ष मिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षते,
मनःसंयोगानपेक्षायाश्च युगपज्ज्ञानोत्पात्तप्रसङ्गः । अथ मा-
भूदव्याघात इति सर्व्व विज्ञानानामात्ममनसोः सन्निकर्षः का-
रणमिष्यते तदवस्थमेवेदं भवति ज्ञानकारणत्वादात्ममनसोः स-
न्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यमिति ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ २७ ॥

नास्ति व्याघातः न ह्यात्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं
व्यभिचरति, इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमुपादीयते अर्थवि-
शेषप्राबल्याच्च सुप्तव्यासक्तमनसां ज्ञानोत्पात्तकदा भवति,
अर्थविशेषः कश्चिद्वेन्द्रियार्थं तस्य प्राबल्यं तीव्रतापटुते तच्चा-
र्थविशेषप्राबल्यामिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयनात्ममनसोः सन्निक-
र्षविषयं, तस्माद्विन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति, अस्मिन् प्रणि-
धाने सङ्कल्पे चास्ति सुप्तव्यासक्तमनसां यदि इन्द्रियार्थसन्निकर्षा
दुत्पद्यते ज्ञानं तत्र मनः संयोगोऽपि कारणास्मात् मनसि क्रि-
या कारणं वाचास्मात् यथेव ज्ञातुः खल्वयामच्छाजानितः प्र-

ग्रहो मनसः परिक आत्मगुण एवमात्मनि गुणान्तरं सर्वस्य
साधकं प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति येन प्रेरितं मन इन्द्रियेण
सम्बध्यते तेन ह्यप्रेर्यमो मनसि संयोगाभावाद् ज्ञानान्तर-
तो सर्वार्थतास्य निवर्तते, एषितव्यत्वात् गुणान्तरस्य द्रव्य-
गुणकर्मकारणकत्वं अन्यथा हि चतुर्विधानामगूनां भूतसूक्ष्मा-
णां मनसाच्च ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोरसम्भवात् शरीरेन्द्रियवि-
षयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ २८ ॥

यदिदमिन्द्रियार्थमन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं वृत्त इत्येतत्
क्लिप्तं प्रत्यक्षं तत् सूक्ष्ममनुमानमेव, कस्मात्, एकदेशग्रह-
णात् वृत्तस्यापलब्धे रवार्गभागस्य गृहीत्वा वृत्तमुपलभते
नचैकदेशो वृत्तः । तत्र यथा धूमं गृहीत्वा वह्निमनुमि-
नोति तादृशेव तद्वर्तते । किं पुनर्गृह्यमाणादेकदेशादर्थान्-
तरमनुमेयं अन्यसे अवयवसमूहपक्षे अवयवान्तराणि
द्रव्योत्पत्तिपक्षे तानि, चावयवी चेति अवयवसमूहपक्षे
तावत् एकदेशग्रहणाद् वृत्तबुद्धिरभावः नागृह्यमाणमेकदेशान्त-
रं वृत्तो गृह्यमाणैकदेशवदिति, अथैकदेशग्रहणादेशान्तरानु-
माने ससुदायप्रतिसन्धानात् तत्र वृत्तबुद्धिः न तर्हि वृत्त-
बुद्धिरनुमानमेवं सति भवितुमर्हतीति । द्रव्यान्तरोत्पत्तिप-
क्षे नावयव्यनुमेयः । अथैकदेशसम्बन्धस्य ग्रहणात् ग्रहणे चा-
विशेषादनुमेयत्वाभावः । तस्माद् वृत्तबुद्धिरनुमानं न भवति ।
एकदेशग्रहणमात्रित्वं प्रत्यक्षस्यानुमानत्वमुपपाद्यते तच्च ॥

न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलभ्यात् ॥ २९ ॥

न प्रत्यक्षमनुमानं कस्मात् प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यात् यत्तदेक-
देशग्रहणमाश्रियते प्रत्यक्षेणासावुपलब्धः न चोपलब्धो
निर्विषयोऽस्ति यावच्चार्थजातस्य विषयस्तावदध्यनुज्ञाय-

मानं प्रत्यक्षव्यवस्थापकमभवति । किंपुनस्ततोऽन्यदर्थजातमवय-
वो समुदायो वा न चैकदेशग्रहणमनुमानं भावयितुं शक्यं
हेत्वभावादिति । अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्व-
प्रसङ्गस्तत्पूर्वकत्वात्, प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं, सखदावग्नि-
धूसौ प्रत्यक्षतो दृष्टवतो धूमप्रत्यक्षदर्शन, दग्नावनुमान भवति
यत्न च सखद्वयोर्लिङ्गालङ्घिनोः प्रत्यक्षं यच्च लिङ्गमात्रप्रत्यक्षग्र-
हणं नैतदन्तरेणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति न चैतदनुमानमि-
न्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् न चानुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षाद-
नुमानमभवति साऽयम् प्रत्यक्षानुमानयोर्लक्षणभेदो महाना-
श्रयितव्य इति ॥

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसङ्गावात् ॥ ३० ॥

न चैकदेशोपलब्धिमात्रं किं तर्ह्येकदेशोपलब्धिस्तत्सहच-
रितावयव्युपलब्धिश्च, कस्मात् अवयविसङ्गावात् अस्तिह्यय-
मेकदेश व्यतिरक्तोऽवयवो तस्यावयवस्थानस्योपलब्धिकार-
णप्राप्तस्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनुपपन्नेति । अकृत्स्न-
ग्रहणादिति चेत् न कारणतोऽन्यस्यैकदेशस्याभावात् न चा-
वयवाः कृत्स्नाः गृह्यन्ते अवयवैरेवावयवान्तरव्यवधानात्
नावयवो कृत्स्नो गृह्यत इति नायं गृह्यमाणेष्ववयवेषु
परिसमाप्त इति, सेयमेकदेशोपलब्धिरनिवृत्तेति कृत्स्नमि-
ति वै खल्वशेषनायां सत्यां भवति, अकृत्स्नमिति शेषे सति,
तच्चैतदवयवेषु बहुवृत्तिः । अव्यवधाने ग्रहणात् व्यवधाने
चाग्रहणादिति । अङ्गतु भवान् पृष्टो व्याचष्टां गृह्यमाणस्याव-
यविनः किमगृह्यतं मन्यसेयेनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति न ह्य-
स्य कारणभ्याऽन्य एकदशा भवन्तीति तत्रावयववृत्तं नोपपद्य-
त इति इदं तस्य वृत्तम्, येषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्ग्रहण-
पत्रयवानां व्यवधानदग्रहणं तैः सह गृह्यते येषामवयवानां
व्यवधानादग्रहणं तैः सह न गृह्यते न चैतत्कृतोऽस्ति भेद-

इति समुदायो ऽप्यशेषता वा समुदायो वृत्तः स्यात् तत्प्राप्तिर्वा
 उभययाग्रहणभावः । मूलस्वभावगात्रापलाशादीनामशेषता वा
 समुदायो वृत्त इति स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति उभयथा
 समुदायभुनक्तु वृत्तस्य ग्रहणं नोपपद्यते इति श्रवणवैस्त्वावद-
 वयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते प्राप्तिग्रहणम-
 पि नोपपद्यते प्राप्तिमतामग्रहणात् सेयमेकदेशग्रहणमहचरि-
 ता वृत्तबुद्धिर्द्रव्यान्तरोत्पत्तौ कल्प्यते न समुदायमात्र इति ।

साध्यत्वाद्वयविनि सन्देहः ॥ ३१ ॥

यदुक्तमत्रयधिमङ्गावात् प्राप्तिमतामयमहेतुः साध्यत्वात् सा-
 ध्यत्वावदेतत्कारणभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यते इति अनुपादितमे-
 तत्, एवञ्च मति विप्रतिपत्तिमामात्रमवति विप्रतिपत्तेर्यो-
 ग्यविनि संशय इति ॥

सर्वग्रहणमत्रयव्यसिद्धेः ॥ ३२ ॥

यद्यत्रयो नास्ति सर्वस्य ग्रहणं नोपपद्यते किं तत्सर्वम्-
 द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः । कथं क्त्वा परमाणु-
 समवस्थानं तावद्ग्रहेण वेषयो मवतोत्यतोन्द्रियत्वादणूनां द्रव्या-
 सरञ्चावयविभूतं दमेनविषयस्यासंभवे द्रव्यादयो गृह्यन्ते ते-
 न निरधिष्ठाना नष्टश्चेत्, गृह्यन्ते तु कुक्षोऽयं श्याम
 एकोमहान् संयुक्तः स्यन्दने अस्ति सृष्टमयमेति, सन्ति चेमेगु-
 णादयोधर्मा इति तेन सर्वस्य ग्रहणात् पश्यामोऽस्ति द्रव्यान्तर-
 भूतोऽवयवीति ।

धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३३ ॥

अत्रयवयवोन्तर्भूत इति संग्रहकारिते वै धारणाकर्षणे सं-
 योहो नाम संयोगसहचरितं गुणान्तरम् । स्नेहद्रव्यत्वकारित-
 मपां संयोगादामे कुक्षेप्रग्निसङ्गात् पक्वे यदि त्ववयविका-
 रिते अभविष्यताम् पांशुराग्निप्रभृति प्वप्यज्ञास्येतां द्रव्यान्त-

वानुत्पत्तौ च तृणोपकलाष्ठादिषु जन्तुमृगशीतेष्वपि नाभवि-
ष्यतामिति । अथावयविनं प्रत्याचक्ष्णाणका साभत् प्रत्यक्षलोप-
इत्यणुसञ्चयं दग्धनविषयं प्रतजानानः किमनुयाक्तस्य इति-
। एकमिदं द्रव्यमित्येकबुद्धविषयं पर्यनुयाज्यः किमेकबु-
द्धिरभिन्नाय वषया, आहानानार्थविषयेति । अभिन्नायवि-
षयेति चेत् अग्रान्तरानुज्ञानादवयविसिद्धिः, नानार्थविष-
येति चेत् भिन्नवत्तदर्थानुपपत्तिः । अनेकस्मिन्नेकइतिव्या-
हताबुद्धिर्न दृश्यत इति ।

सेनावनग्रहगृहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वाद-

गूनाम् ॥ ३१ ॥

यथा सेनाङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूरादगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमि-
त्युपपद्यते बुद्धिः, एवं परमाणुषु सञ्चितेष्वगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वे-
कमिदमित्युपपद्यते बुद्धिरिति, यथा गृह्यमाणपृथक्त्वानां खलु से-
नावनाङ्गानामारात् कारणान्तरतः पृथक्त्वस्याग्रहणम् यथा गृह्य-
माणजातीनां पलाश इति वा खदिर इति वा नाराज्जाति-
ग्रहणश्चास्ति, गृह्यमाणपरपदानान्नरात् स्यन्दग्रहणम्, गृह्य-
माणे चार्थजति पृथक्त्वस्याग्रहणादेकमिति भाक्तः प्रत्ययो भव-
ति, न त्वगूनां गृह्यमाणपृथक्त्वानां कारणतः पृथक्त्वस्याग्रह-
णात् भाक्त एकप्रत्ययाऽतीन्द्रियत्वाटङ्गनामिति । इदमेव च प-
रीक्ष्यते किमेकप्रत्ययोऽणुमष्टयविषय आहोस्वित्तेति । अणुसञ्चय
एव सेनावनाङ्गानि न च परीक्ष्यमाणमुदाहरणमिति युक्तम्,
साध्यत्वादिति, दृष्टमिति चेन्न तद्विषयस्य परीक्ष्योपपत्तेः । यद-
पि मन्यते दृष्टमिदं सेनावनाङ्गानां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनेक-
मिति ग्रहणं न च दृष्टं शक्यं प्रत्याख्यातुमिति, तथा नैवं तद्वि-
षयस्य परीक्ष्योपपत्तेः । दर्शनविषयएवायं परीक्ष्यते योऽयमेक-
मिति प्रत्ययो दृश्यते स परीक्ष्यते किं द्रव्यान्तरविषयोवाऽया-

न्यायदर्शनकारस्यायनभाष्यस्य

५३

सुसञ्चयविषय इत्यत्र दर्शनमन्यतरस्य साधकं न भवति नाना-
 भावे चाणूनां पृथक्कस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणम् । अतस्मिं
 स्तदिति प्रत्यया यथा स्थाणौ पुरुष इति ततः किमतास्मिंस्तदि-
 ति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षितत्वात् प्रधानमिति, स्थाणौ पुरुषइ-
 ति प्रत्ययस्य किं प्रधानम्, याऽसौ पुरुषे पुरुषप्रत्ययस्तास्मान्
 सति पुरुषमासान्यग्रहणात् स्थाणौ पुरुषोऽयमिति, एवं नाना-
 भूते प्वेकमिति प्रासाख्यग्रहणात् प्रधाने सति भावितुमर्हति ।
 प्रधानञ्च सर्वस्याग्रहणादिना नोपपद्यते, तस्मादभिन्न एवायम-
 भेदप्रत्यय एकमिति, इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमि-
 ति चेत् न विशेषहेत्वभावात् दृष्टान्ताव्यवस्था, ओत्रादिविषयेषु
 शब्दादिष्वभिन्नेष्वेकप्रत्ययः प्रधानमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययस्येति ।
 एवञ्च सति दृष्टान्तोपादानं न व्यवतिष्ठते, विशेषहेत्वभावात्,
 अणुषु साञ्चतेषु एकप्रत्ययः किमतस्मिंस्तत्प्रत्ययः स्थाणौ पुरुष-
 प्रत्ययवत्, अथार्थस्य तथाभावात्, तस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा
 शब्दस्यैकत्वादेकः शब्द इति ॥ विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृ-
 ष्टान्तौ संशयसापादयत इति, कुम्भवत् सञ्चयमात्रं गन्वादयो
 ऽपीत्यनुदाहरणं गन्वादय इति, एवं परिमाणसंयोगसन्देहा-
 तिविशेषप्रत्ययानप्यनुयोक्तव्यतास्तेषु चैवं प्रसङ्ग इति । एकत्वबु-
 द्धित्वास्मिंस्तदिति प्रत्यय इति विशेषहेतुर्महदिति प्रत्ययेन सा-
 मानाधिकरण्यात् एकमिदं महत्तेति एकाविषयी प्रत्ययौ समा-
 नाधिकरणौ भवतः तेन विज्ञायते यन्महत् तदेकमिति ॥ अ-
 णुसमूहातिशयग्रहणं महत्प्रत्यय इति चेत् भोऽयममहत्त्वणुषु
 महत्प्रत्ययो ऽतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवतीति, किञ्चातः अत-
 स्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षितत्वात् प्रधानमिति सति भ-
 विततव्यं महत्येव महत्प्रत्ययेनेति । अणुशब्दो महानिति च
 व्यवसायात् प्रधानमिति सति चेत् न सन्देहावताग्रहणमियत्ता-
 नवधारणात् यथा द्रव्येऽणुः शब्दोऽणो शब्द इत्येतस्य ग्रहणम्
 महान् शब्दः पटुतोन्न इत्येतस्य ग्रहणम् । कस्मात् इत्यतानव-

'धारणात् न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्थानियमित्यवधा-
 रयति । यथा वदरामलकविल्लाटोनि संयुक्ते इमे इति च हि-
 त्वसमानाश्रयं प्राप्तिग्रहणम्, समुदायावाश्रयः संयोगस्योत्तरेत्
 कोऽयं समुदायः । प्राप्तिरनेकस्थानेकावाप्राप्तिरेकस्य समुदाय इति
 चेत् प्राप्तिग्रहणं प्राप्त्याश्रितायाः संयुक्ते इमे वस्तुनी इति नाहं
 हेपाप्नो संयुक्ते गृह्यते, अनेकसमूहः समुदाय इति चेन्न हित्वे-
 न समानाधिकरणस्य ग्रहाणात् हाविसौ संयुक्तावर्थाविति-
 ग्रहणे सति नानेकसमुदायाश्रयः संयोगो गृह्यते न च द्वयो-
 रप्यवग्रहः सस्ति तस्मान्महतो हित्वाश्रयभूतद्रव्यसंयोगस्य स्था-
 नमिति प्रत्यामन्तिः प्रतीक्षा तावतासंयोगो नार्थान्तरमिति-
 चेत् नार्थान्तरहेतुत्वात् संयोगस्य शब्दरूपादि स्थानानां हेतुः सं-
 योगो न च द्रव्ययोर्गुणान्तरोपजननमन्तरेण शब्देरूपादि-
 बु स्पर्शे च कारणत्वं गृह्यते तस्माद्गुणान्तरं प्रत्ययविषयश्चा-
 र्थान्तरतत्प्रतिषेधोवाकुण्डलो गुरुरकुण्डलश्चात्र इति संयोगदु-
 ह्ये स्वयद्वर्थान्तरं विषयः अर्थान्तरप्रतिषेधस्तर्हि विषयस्तत्र प्रति-
 षिद्धसानवचनं संयुक्ते द्रव्ये इति यदर्थान्तरमन्यत्र दृष्टमिह प्रतिषि-
 द्यते तद्वक्तव्यमिति द्वयोर्महतोराश्रितस्य ग्रहणान्नाश्रयाश्रय इति-
 जातिविशेषस्य प्रत्यायानुवृत्तिलिङ्गस्याप्रत्याख्यानम् प्रत्याख्याने-
 वाप्रत्ययव्यवस्थानुपपत्तिः । व्यधिकरणस्यानभिव्यक्तेरधिकर-
 णवचनम्, अणुसमवस्थानम् विषय इति चेत्, प्राप्तप्राप्तसार-
 थ्यवचनम् । किमप्राप्ते अणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो
 गृह्यते अथ प्राप्ते इति, अप्राप्तग्रहणमिति चेत् व्यवहितः
 स्याणुसमान आनस्याप्युपलब्धिप्रसङ्गः, अन्यवहितेऽणुसमवस्था-
 ने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्यते तप्राप्ते ग्रहणमिति चेत्, म-
 ध्यपरभागयोरप्राप्तावनभिव्यक्तिः, यावत् प्राप्तभवति तावत्प्रति-
 व्यक्तिरिति चेत् तावतोऽधिकरणत्वमणुसमवस्थानस्य यावति
 प्राप्ते जातिविशेषो गृह्यते तावदवस्थाधिकरणमिति प्राप्तभाव-
 ति, तत्रैकसमुदाये प्रतीयमानेऽर्थभेदः । एवञ्च सति योऽयम-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य

६५

सुसमुदायो वृक्ष इति प्रतीयते तत्र वृक्षवहुत्वं प्रतीयेत । यत्रयत्र-
छणुसमुदायस्य भागे वृक्षत्वं गृह्यते स स वृक्ष इति तस्मात् समु-
दिताणुसमवस्थानस्यार्थान्तरस्य जातिविशेषस्याभिव्यक्तिविष-
यत्वादवयवव्यर्थान्तरभूत इति । परोक्षितं प्रत्यक्षम् । अनुमान-
मिदानीं परोक्ष्यते ।

रोधोपधातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमा-
नमप्रमाणम् ॥ ३५ ॥

अप्रमाणमिति । एकदाप्यर्थस्य न प्रतिपादकमिति । रो-
धादपि नदी पूर्णा गृह्यते तदा चोपरिष्ठादृष्टो देव इति सि-
ध्यानुमानम् । नोडोपधातादपि पिपीलिकाण्डसञ्चारो भवति
तदा च भविष्यति वृष्टिरिति सिध्यानुमानमिति । पुरुषोऽपि
मयूरवासितमनुकरोति तदापि शब्दसादृश्यादसिध्यानुमानस्य-
वति ॥

नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३६ ॥

नायमनुमानव्यभिचारः अननुमाने तु खल्वयमनुमानाभि-
मानः, कथं, नाविशिष्टो लिङ्गं भवितुमर्हति । पूर्वोदकविशि-
ष्टं खलु वर्षोदकं शोधनतरत्वं स्रोतसो बहुतरफेणफलपर्वका-
ष्ठादिवहुलञ्चोपलभमानः पूर्णत्वेन नद्या उपरि वृष्टो देव इत्य-
नुमिनोति नोदकहृदिमात्रेण । पिपीलिकाप्रायस्याण्डसञ्चारे
भविष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते न कामाच्चिदिति । नैद मयूरवा-
सितं तत्सादृश्योऽयं शब्द इति विशेषापरिज्ञानान्मथ्यानुमान-
मिति यस्तु सादृशात् विशिष्टाच्छब्दाद्विशिष्टं मयूरवासितं गृ-
ह्णाति तस्य विशिष्टोऽर्थो गृह्यमाणो लिङ्गं यथा सर्पादीनां
मिति, सोऽयमनुमातुरपराधो नानुमानस्य याऽयं विशिष्टानु-
मेयमर्थमविशिष्टार्थदर्शनेन बुभुक्षत इति । त्रिकालविषयमनुमा-

५६

२ अध्याये २ आहिकम् ।

त्रैकाल्यग्रहणादित्युक्तमत्र चे ॥

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यका-
लोपपत्तेः ॥ ३७ ॥

वृत्तात् पच्युत्स्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदती यदूर्ध्वं स पतितो
ध्वातत्संयुक्तः कालः, पतितकालः, योऽधस्तात् स पतितव्योऽ-
ध्वा तत् संयुक्तः कालः पतितव्यकालः नदीनीं तृतीयोऽध्वा-
वर्त्तते यत्र पततीति वर्त्तमानः कालो गृह्येत, तस्माद्वर्त्तमानः
कालो न विद्यते इति ॥

तयोरप्यभावो वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ३८ ॥

नाथ्यव्यङ्गाः कालः, किन्तर्हि क्रियाव्यङ्गाः पततीति यदा
पतनक्रियाः अपरता भवति स कालः पतितकालः, यदा त्य-
स्यते स पतितव्यकालः । यदा द्रव्ये वर्त्तमाने क्रिया गृह्यते स
वर्त्तमानः कालः । यदि चायं द्रव्ये वर्त्तमानं पतनं न गृह्णा-
ति कस्योपरमस्यत्यस्यमानतां वा प्रतिपद्यते पतितः काल इति-
भूताक्रिया, पतितव्यः काल इति चोत्पत्त्यमाना क्रिया, उभयोः
कालयोः क्रियाद्वेन द्रव्यमवः पततीति क्रियासंख्यम् सोऽयं
क्रियाद्रव्ययोः संख्यं गृह्णाति वर्त्तमानः कालस्तदाश्रयो
चेतरौ कालौ तदभावे न स्यातामिति । अथापि ॥

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ३९ ॥

यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौ सिद्धेयताम्, प्रतिपद्येमहि
वर्त्तमानत्रिलोपम् । नातीतापेक्षानागतसिद्धिः । नाथ्यनाग-
तापेक्षा अतीतसिद्धिः कथा युक्त्या केन कल्पेनातीताः कथम-
तीतानागतयोरिति तन्नोपपद्यते विशेषहेत्वभावात् । दृष्टान्त-
वत् प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते । यथा रूपस्य र्गि गन्धरसौ नेत

रेतरापेक्षो मिद्धाते एवमतोतानागताविति नेतरैतरापेक्षा क-
स्यचित् सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभावः-
यद्येकस्यान्यतरापेक्षासिद्धिरैकस्येदानीं किमपेक्षा यद्यन्यतर
स्यैकापेक्षा सिद्धिरैकस्येदानीं किमपेक्षा एवमेकस्याभावेऽन्य
तरन्न सिद्धातीत्युभयाभावः प्रसज्यते । अर्थमङ्गावयवङ्गाश्चायं व-
र्त्तमानः काल विद्यते द्रव्यं विद्यते गुणः विद्यते कर्मेति । य-
स्य चायं नास्ति तस्य ॥

वर्त्तमानाभावे सर्वाग्रहणप्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥४०॥

प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकषजम् न चाविद्यमानमसिद्धि-
येण सन्निकष्यत, न चायं विद्यमानसत् किञ्चिदनुजानाति प्रा-
त्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्षविषयः प्रत्यक्षज्ञानं सर्वत्रापपद्यते प्रत्यक्षा-
नुपपत्तौ च तत्पक्वत्वात् अनुमानागमयारनुपपत्तिः । सर्वप्र-
माणविलोपे सर्वग्रहणं न भवतीति । उभयथा च वर्त्तमानः
कालो गृह्यते क्वचित् सङ्गावयवङ्गः यथा द्रव्येद्रव्यामिति क्वचित्
क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः । यथा पचति क्षिणतीति, नानाविधा चै-
कार्या क्रिया क्रियासन्तानः क्रियाभ्यासश्च नानाविधा चैकार्या-
क्रिया पचतीति स्वाख्यधिश्रयणमुदकासेचनं तण्डुलावपनमे-
षोपसर्पणमग्न्याभज्वालनं दर्शघटनं मण्ड्यावणमधः प्रसार-
णमिति । क्षिणतीति क्रियाभ्यास उदस्याद्यस्य परशुं दारुणि
निपातयन् क्षिणत्वात्पुच्छत । यच्च दं पचमानं चिद्यमानञ्च
तत्क्रियमाणं तस्मिन् क्रियमाणे ॥

कृतताकर्तव्यतापपत्तेस्तूभयथाग्रहणम् ॥४१॥

क्रियासन्तानोऽनारब्धश्चिकीर्षितोऽनागतः कालः पच्यती-
ति । प्रयाजनावसानः क्रियासन्तानापरमोऽनोतः कालोऽपाक्षो-
दिति । आरब्धक्रियासन्ताना वर्त्तमानः कालः पचतीति । तत्र
या उपरता सा कृतता, या चिकीर्षिता, सा कर्तव्यता, या वि-

द्यमाना सा क्रियमाणा । तदेव क्रियासन्तानस्यस्त्रैकाल्यसमा-
हारः पचति पचत इति वर्त्तमानग्रहणेन गृह्यन्ते क्रियास-
न्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विधीयते नारम्भो नोपरम इति सोऽय-
मुभयथा वर्त्तमानो गृह्यते । अपवृत्तौ व्यपवृत्तश्च । अतोता-
नागताभ्यां स्थितिश्चङ्ग्यो विद्यते द्रव्यामिति क्रियासन्तानत्रि-
च्छेदाभिधायी चतुर्त्रैकाल्यान्वितः पचति क्लृप्तोतीति अन्यश्च प्र-
त्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्षायां तदभिधायी बहुप्रकारो लोकेषु
उत्प्रेक्षितश्चः तस्मादस्ति वर्त्तमानः काल इति॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः॥४२॥

अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिद्ध्यति, न चैवं भवति यथा
गौरैवं गौरिति, प्रायः साधर्म्यादुपमानं न सिद्ध्यति, नहि भव-
ति यथानहानेवं महिष इति, एकदेशसाधर्म्यादुपमानं न सि-
द्ध्यति, नहि सर्वेण सर्वमुपमीयत इति ॥

**प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुप-
पत्तिः ॥ ४३ ॥**

न साध्यस्य कृत्स्नप्राया रूपभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्त्तते,
क्रिन्तर्हि प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यमाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्तते,
यत्र चैतदास्ति न तत्रापमानं प्रतिषेधुं शक्यम्, तस्माद्यथोक्त-
दोषो नापपद्यत इति । अस्तु तर्ह्युपमानमनुमानम् ॥

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४४ ॥

यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य बह्वर्ग्रहणमनुमानमेव गवा-
प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति नेदमनुमानाद्विशिष्ट-
तै । विशिष्यत इत्याह, कया युक्त्या ॥

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य प-

श्याम इति ॥ ४५ ॥

यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवयसमानमर्थं पश्यति, तदाऽयं गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रतिपद्यते, न चैवमुपमानमिति परार्थं चोपमानम् यस्य ह्युपमानमप्रसिद्धं तदर्थं प्रसिद्धोभयेन क्रियत इति परार्थमुपमानमिति चेत् न स्वयमध्यवसायात् भवति च भोः स्वयमध्यवसायः यथा गौरिवं गवय इति । नाध्यवसायः प्रतिषिध्यते उपमाने तु तन्न भवति प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् न च यस्योभयं प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावो विद्यत इति । अथापि ॥

तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४६ ॥

तथेति समानधर्मोपसंहारादुपमानं सिध्यति नानुमानम् । अयञ्चानयोर्विशेष इति ॥

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४७ ॥

शब्दोऽनुमानं न प्रमाणान्तरम् कस्मात् शब्दार्थस्यानुमेयत्वात्, कथमनुमेयत्वम्, प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेः यथाऽनुपलब्धमानलिङ्गो मितेन लिङ्गं न पचावसीयत इति अनुमानम् एवं मितेन शब्दं न पचावसीयतेऽर्थोऽयमुपलब्धमान इत्यनुमानं शब्दः । इतश्चानुमानं शब्दः ॥

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ४८ ॥

प्रमाणान्तरभावे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिरन्यथा ह्युपलब्धिरनुमाने अन्यथोपमाने, तद्वशात्त्वानम् शब्दानुमानयोस्तु उपलब्धिरद्विप्रवृत्तिर्यथानुमाने प्रवृत्तं ते तथा शब्दोऽपि विशेषाभावादनुमानं शब्द इति ॥

सम्बन्धाच्च ॥ ४९ ॥

शब्देऽनुमानमिति वर्त्तते, सखदयोश्च शब्दार्थयोः सम्बन्धप्रसिद्धौ शब्दोपलब्धेरर्थग्रहणम् । यथा सखदयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धप्रतीतौ लिङ्गोपलब्धौ लिङ्गिग्रहणमिति । यत्तावदर्थस्यानुमेयत्वादिति तत्र ॥

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थसम्प्रत्ययः ॥ ५० ॥

स्वर्गः अष्टमरस उत्तराः कुरवः समद्वीपाः समुद्रो लोकसन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्यार्थस्य न शब्दमात्रात् प्रत्ययः, किन्तु हि आप्तेरयमन्तः शब्द इत्यन्तः सम्प्रत्ययः । विपर्ययेण सम्प्रत्ययाभावात् । न त्वेवमनुमानमिति । यत् पुनरुपलब्धेरहिप्रवृत्तित्वादिति, अयमेव शब्दानुमानयोरुपलब्धेः प्रवृत्तिभेदः । तत्र विशेषे मन्त्रहेतुविशेषाभावादिति । यत्पुनरिदं सम्बन्धाच्चेति अस्ति शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽनुज्ञातः अस्ति च प्रतिषिद्धः । अख्येदमिति लट्ठोविगिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽनुज्ञातः प्राप्तिलक्षणस्तु शब्दार्थयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्धः कक्षात् ॥

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षतस्तान्च्छब्दार्थप्राप्ते नोपलब्धिरतीन्द्रियत्वात् येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतिवृत्तोऽर्थो न गृह्यते । अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतोऽप्यर्थः समानेन चेन्द्रियेण गृह्यमाणयोः प्राप्तिर्गृह्यत इति प्राप्तिलक्षणे च गृह्यमाणे शब्दार्थयोः शब्दान्तिके वार्थः स्यात् अर्थान्तिके वा शब्दः स्यात्, उभयं बोधयन् । अथ स्वस्वयम् ॥

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ॥ ५२ ॥

स्थानकरणाभावादिति चार्थः । न चायमनुमानतोऽप्युप-

लभ्यते शब्दान्तिकेऽर्थ इति । एकस्मिन् पक्षेऽप्यस्य स्थानकर-
लोच्चारणीयः शब्दस्तदन्तिकेऽर्थ इति । अत्रान्यसि शब्दोच्चार-
णे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन्, न च प्रगृह्यन्ते । अग्रहणा-
न्नानुमेयः प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः अर्थान्तिके शब्द इति । स्थान-
करणासम्भवादनुच्चारणम्, स्थानं कण्ठादयः, करणं प्रयत्नवि-
शेषः । तस्यार्थान्तिकेऽनुपपत्तिरिति उभयप्रतिषेधाच्च नोभयम्
तस्मान्न शब्देनार्थः प्राप्त इति ॥

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

शब्दार्थप्रत्ययस्य व्यवस्थादर्शनादनुमीयतेऽस्ति शब्दार्थसम्ब-
न्धो व्यवस्थाकारणम् । असम्बन्धे हि शब्दमात्रादर्थमात्रे प्रत्यय-
प्रसङ्गः । तस्मादप्रतिषेधः सम्बन्धस्येति । अत्र समाधिः ॥

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५४ ॥

न सम्बन्धाकारितं शब्दार्थव्यवस्थानं किन्तर्हि समयकारितं
यत्तदवोचाम । अस्येदमितिषष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽ-
नुज्ञातः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति समयं तदवोचामेति । कः पु-
नरयंसमयः । अस्य शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयमित्यभिधाना-
भिधेयनियमनियोगः । तस्मिन्नुपयुक्ते शब्दादर्थसम्प्रत्ययो भ-
वति । विपर्यये हि शब्दश्रवणोऽपि प्रत्ययाभावः, सम्बन्धवादि-
नापि चायमवर्जनीय इति । प्रयुज्यमानग्रहणाच्च समयोपयो-
गो लौकिकानाम्, समयपालनार्थं चेदंपदलक्षणया वाचोऽन्व-
स्थानंव्याकरणवाक्यलक्षणया वाचोऽर्थो लक्षणम् । पदसमूहो
वाक्यमर्थपरिसमाप्नाविति । तदेवं प्राप्तिलक्षणस्य शब्दार्थसम्ब-
न्धस्यार्थजुषोऽप्यनुमानहेतुर्न भवतीति ॥

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५५ ॥

सामयिकः शब्दादर्थसम्प्रत्ययो न स्वाभाविकः । ऋणार्थं

क्तेच्छानां यथा कामं शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्तते,
स्वाभाविके हि शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वे यथाकामं न स्यात् । य-
था तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्वं न जातिविशेषे व्यभि-
चरतीति ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ५६

पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेषु तस्येतिशब्दविशेषमेवाधिकुरते
भगवानृषिः । शब्दस्य प्रमाणत्वं न सम्भवति, कस्मादनृतदो-
षात् । पुत्रकामेष्टौ पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति, नेष्टौ संस्थि-
तायां पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वात् अदृष्टा-
र्थमपि वाक्यमग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्याद्यनृतमिति
ज्ञायते । विहितव्याघातदोषाच्च हवने “उदिते होतव्यमनुदिते
होतव्यं समयधुषिते होतव्यम्, इति विधाय विहितं व्याह-
न्ति “श्यवोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति श्वलोऽ-
स्या, हुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति श्यावश्वलो वास्या-
हुतिमभ्यवहरति यःसमयाधुषिते जुहोति,, । व्याघाताच्चान्य-
तरन्मिथ्येति । पुनरुक्तदोषाच्च अभ्यासे देश्यमाने “त्रिः प्रथमा-
मन्वाह त्रिरुक्तमाम्,, इति पुनरुक्तदोषो भवति । पुनरुक्तञ्च प्र-
मत्तवाक्यमिति तस्मादप्रमाणं शब्दोऽनृतव्याघातपुनरुक्तदोषे
भ्य इति ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५७ ॥

नानृतदोषः पुत्रकामेष्टौ, कस्मात्, कर्मकर्तृसाधनवैगुण्या-
त् इष्ट्या पितरौ संयुज्यमानौ पुत्रं जनयत इति इष्टेः करणं
साधनम् पितरौ कर्तारौ संयोगः कर्म त्रयाणां गणयोगात् पु-
त्रजन्म वैगुण्याद्विपर्ययः । इज्याश्रयं तावत्कर्मवैगुण्यम् समी-
हाभ्येषः कर्तृवैगुण्यम् अविद्वान् प्रयोक्ता कपूयाचरणश्च । वाध-
नवैगुण्यं हविरसंस्कृतमुपहतमिति । मन्वा न्यूनाधिकाः स्वर

वर्णहीना इति । दक्षिणा दुरागता हीना निन्दिता चेति । अ-
र्थोपयजनाश्रयं कर्मवैगुण्यम् मिथ्यासम्प्रयोगः । कर्तृवैगुण्यम्,
योनिव्यापादी बीजोपघातश्चेति । साधनवैगुण्यम् इष्टावसिद्धि-
तम् लोके चाग्निकामो दारुणीमथ्रीयादिति विधिवाक्यम्, तत्र
कर्मवैगुण्यम् मिथ्याभिमन्यनम्, कर्तृवैगुण्यम् प्रज्ञाप्रयत्नगतः
प्रमादः, साधनवैगुण्यम् आर्द्रं सुषिरं दार्विति, तत्र फलं न
निष्पद्यत इति नानृतदोषः । गुणयोगेन फलनिष्पत्तिदर्श-
नात् न चेदं लौकिकाद्भिद्यते पुत्रकामः पुत्रेष्टया यजेतेति ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५८ ॥

न व्याघातो हवन इत्यनुवर्त्तते योऽभ्युपगतं हवनकालम्भि-
नन्ति ततोऽन्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकालभेदे दोष उच्यते
स्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति तदिदं विधिभ्रं-
शे निन्दावचनमिति ॥

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ५९ ॥

पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे नेति प्रकृतम् । अनर्थकोऽभ्यासः पुन-
रुक्तः अर्थवानभ्यासोऽनुवादः योऽयमभ्यासस्त्रिः प्रथमामन्वाह-
त्रिरुक्तमामित्यनुवाद उपपद्यते अर्थवत्त्वात् । त्रिवचनेन हि-
प्रथमोत्तमयोः पञ्चदशलं सामिधेनीनाम्भवति । तथाच मान्वा
भिवादः । इदमहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वाग्वज्रेण वाधे यो-
ऽस्मान् इष्टि यच्च वयं द्विष्ट इति पञ्चदशसामिधेनीर्वज्रं मन्त्रो
ऽभिवदति तदभ्यासमन्तरेण न स्यादिति ॥

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६० ॥

प्रमाणं शब्दो यथा लोके विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां त्रिविधः ॥

त्रिध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६१ ॥

त्रिधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि विनियुक्तानि विधिवचनानि
अर्थवादवचनान्यनुवादवचनानीति तत्र ॥

विधिर्विधायकः ॥ ६२ ॥

यद्वाक्यं विधायकं चोदकं स विधिः । विधिस्तु नियोगो-
ऽनुज्ञा वा यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ६३

विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः सम्यक्त्ययार्थं
स्तूयमानं अद्भुतेति प्रवर्त्तिका च फलश्रवणात् प्रवर्त्तते ।
सर्व्वजिता वै देवाः सर्व्वमजयन् सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्य जित्यै
सर्व्वमेवैतेनाप्नाति सर्व्वं जयतीत्येवमादिः अनिष्टफलवादो
निन्दा वर्ज्जनार्थं निन्दितं न समाचरेदिति । स एष वा प्रथमो
यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्टान्येन यजते ग-
र्त्तं पतत्ययमेवैतज्जोर्ध्यते वा इत्येवमादि । अन्यकृत् कस्य व्या-
हृतस्य विधेर्वादः परकृतिः । हुत्वावपामेवाग्रेऽभिधारयन्ति अ-
थ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्य्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारय-
न्ति । अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यं स्तोमसित्येवमाभिदधतीत्येव-
मादि । ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्प इति । तस्माद्वा
एतेन ब्राह्मणा हविः पवमानं सामस्तोमस्तौषन् यानि यज्ञं प्र-
तनवामह इत्येवमादिः । कथं परकृतिपुराकल्पौ अर्थवादावि-
ति । स्तुतिर्निन्दावाक्येनाभिसम्बन्धाद्विध्याश्रयस्य कस्य कस्य-
चिदर्थस्य द्योतनादर्थवाद इति ॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६४ ॥

विध्यनुवचनत्वानुवादो विहितानुवचनञ्च, पूर्वः शब्दानु-
वादोऽपरोऽर्थानुवादः । यथा पुनरुक्तं द्विविधमेवमनुवादोऽपि
किमर्थं पुनर्विहितमनूयते, अविकारार्थम्, विहितमधिकृत्य
स्तुतिर्विध्यते निन्दा वा विधिषेधो वाभिधीयते । विहितान-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य

६५

नतराथोऽपि चानुवादो भवति । एवमन्यदप्युत्प्रेक्षणीयम् । लो-
केऽपि च विधिरर्थवादोऽनुवाद इति च त्रिविधं वाक्यम् । ओ-
दनं पचेदिति विधिवाक्यम् । अर्थवादवाक्यमायुर्वर्चो बलं सुखं
प्रतिभानञ्चान्ने प्रतिष्ठितम् । अनुवादः पचतु पचतु भवानित्य-
भ्यासः क्षिप्रं पचतामिति वा, अङ्ग पचतामित्यध्यैषणार्थम् ।
पचतामेवेति वाऽवधारणार्थम् । यथा लौकिके वाक्ये विभागे-
नार्थग्रहणात् प्रमाणत्वमेवं वेदवाक्यानामपि विभागेनार्थग्रह-
णात् प्रमाणत्वं भवितुमर्हतीति ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपप-

त्तेः ॥ ६५ ॥

पुनरुक्तमसाधु, साधुरनुवाद इति अयं विशेषो नोपपद्यते,
कस्मात् उभयत्र हि प्रतीतार्थः शब्दोऽभ्यस्यते चरितार्थस्य श-
ब्दस्याभ्यासादुभयमसाध्विति ॥

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६६ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोरविशेषः । कस्मात् । अर्थवदभ्यासस्या-
नुवादभावात् समानेऽभ्यासे पुनरुक्तमनर्थकम् । अर्थवानभ्या-
सोऽनुवादः । शीघ्रतरगमनोपदेशवत् । शीघ्रं शीघ्रं गम्यतां
शीघ्रतरं गम्यतामिति क्रियातिशयोऽभ्यासेनैवोच्यते । उदाह-
रणार्थञ्चेदम् एवमन्योऽप्यभ्यासः । पचति पचतीति क्रियानु-
परभः । ग्रामी ग्रामो रमणीय इति व्याप्तिः । परिपरि त्रिग-
त्तैस्यः वृष्टो देव इति परिवर्जनम्, अध्यधि कुड्यं निषर्षामिति
सामीप्यम् । तिक्तं तिक्तमिति प्रकारः । एवमनुवादस्य स्तुति-
निन्दाशेषविधिष्वधिकारार्थता विहितार्थता चेति । किं पुनः
प्रतिषेधहेतूदारादेव शब्दस्य प्रमाणत्वं न सिद्धमिति ॥

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्त-

६६ २ अध्याये २ आह्निकम् ।

प्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥

किं पुनरायुर्वेदस्य प्रामाण्यं यदायुर्वेदेनोपदिश्यते इदं क-
 त्वेष्टमधिगच्छति इदं वर्जं यित्वाऽनिष्टं जहाति तस्यानुष्ठीय-
 मानस्य तथाभावः सत्यार्थताऽविपर्ययः, मन्थपदानाञ्चं विव-
 भूताऽऽनिप्रतिषेधार्थानां प्रयोगेऽर्थस्य तथाभावः एतत्प्रामा-
 ण्यं किं कृतमेतत् । आप्तप्रामाण्यकृतम् । किं पुनराप्तानां प्रामा-
 ण्यम् साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूतार्थचिख्यापयिषेति ।
 आप्ताः खलु साक्षात्कृतधर्माणः इदं हातव्यमयमस्य हानिहेतु-
 रिदमस्याधिगन्तव्यमयमस्याधिगमहेतुरिति भूतान्यनुकरन्ते
 तेषां खलु वै प्राणभृतां स्वयमनवबुध्यमानानां नान्यदुपदेशा-
 दवबोधकारणमस्ति, न चानवबोधे समीहा वर्जनं वा, नवा-
 ऽकृत्वा स्वस्तिभावः, नाप्यस्यान्य उपकारकोऽप्यस्ति । हन्त व-
 यमेभ्यो यथादर्शनं यथाभूतमुपदिशाम स्त इमे श्रुत्वा प्रति-
 द्यमाना हेयं हास्यन्त्यधिगन्तव्यमेवाधिगमिष्यन्तीति । एवमा-
 प्तोपदेशः एतेन त्रिविधेनाप्तप्रामाण्ये न परिगृहीतोऽनुष्ठीयमा-
 नोऽर्थस्य साधको भवति । एवमाप्तोपदेशः प्रमाणमेवमाप्ताः
 प्रमाणम् । दृष्टार्थेनाप्तोपदेशेनायुर्वेदेनादृष्टार्थो वेदभागोऽनु-
 मातव्यः प्रमाणमिति आप्तप्रामाण्यस्य हेतोः समानत्वादिति,
 अस्यापि चैकदेशो ग्रामकामो यजेतेत्येवमादिदृष्टार्थस्तेनानु-
 मातव्यमिति । लोके च भूयानुपदेशाश्रयो व्यवहारः । लौकि-
 कस्याप्युपदेष्टुरुपदेष्टव्यार्थज्ञानपरानुजिष्टक्षया यथाभूतार्थ-
 चिख्यापयिषया च प्रामाण्यम् । तत्परिग्रहादाप्तोपदेशः प्र-
 माणमिति द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चानुमानम् । य एवाप्ता वेदा-
 र्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेदप्रभृतीनामित्यायुर्वेदप्रा-
 माण्यवहेदप्रामाण्यमनुमातव्यमिति । नित्यत्वाद्देवाक्यानां
 प्रमाणत्वेतत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्ययुक्तमशब्दस्य वाचकत्वा-
 दर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं न नित्यत्वात् नित्यत्वे हि सर्वस्य सर्वेण

वचनाच्छब्दार्थव्यवस्थानुपपत्तिः। नानित्यत्वे वाचकत्वमिति चे
न लौकिकेष्वदर्शनात्, तेऽपिनित्यादिति चेत् न अनाप्तोपदेशादर्थ-
विसंवादोऽनुपपन्नः। नित्यत्वाद्दि शब्दः प्रमाणमिति अनित्यः
स इति चेत् अविशेषवचनम् अनाप्तोपदेशो लौकिको न नित्य
इति कारणं वाच्यमिति। यथानियोगञ्चार्थस्य प्रत्यायनान्नाम-
धेयशब्दानां लोके प्रामाण्यम् नित्यत्वात्प्रामाण्यानुपपत्तिः। त
यत्रार्थे नामधेयशब्दो नियुज्यते लोके तस्य नियोगसामर्थ्यात्
प्रत्यायको भवति न नित्यत्वात् मन्वन्तरयुगान्तरेषु चातीता-
नागतेषु सम्प्रदायभ्यासप्रयोगाविच्छेदो वेदानां नित्यत्वम् आप्त-
प्रामाण्याच्च प्रामाण्यम् लौकिकेषु शब्देषु चैतत् समानमिति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निक-
कम् ॥

अयमर्थः प्रमाणोद्देश इति मत्वाह ।

नचतुष्टुमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात्

न चत्वार्येव प्रमाणानि, किन्तु हि, ऐतिह्यमर्थापत्तिः स-
म्भवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानि, इति होचुरित्यनिर्दिष्टप्रा-
वक्तृकमवादापारम्पर्यमैतिह्यम्, अर्थादापत्तिरर्थापत्तिः आपत्तिः
प्राप्तिः प्रसङ्गः। यत्राभिधीयमानेऽर्थे योऽन्योऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थाप-
त्तिः। यथामेष्वसत्सुवृष्टिर्न भवतीति किमत्र प्रसज्यते सत्सु भव-
तीति। सम्भवो नाम अविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणादन्यस्य
सत्ताग्रहणम्। यथा द्रोणस्य सत्ताग्रहणादाढकस्य सत्ताग्रहणम्
आढकस्य सत्ताग्रहणात्प्रस्यस्येति। अभावो विरोधी अभूतं भू-
तस्य, अविद्यमानं वर्षकर्म विद्यमानस्य वारवभ्रसंयोगस्य प्र-
तिपादकम् विधारके हि वारवभ्रसंयोगे गुरुत्वादपां पतनकर्म
न भवतीति सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणि प्रमा-

शान्तरञ्च मन्यमानेन प्रतिषेधः उच्यते सोऽयम् ॥

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थाप-
त्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः । २ ।

अनुपपन्नः पतिषेधः कथम् आतोपदेशः शब्द इति न च
शब्दलक्षणमैतिह्यादयावर्तते सोऽयं भेदः सामान्यात् संगृह्यत
इति । प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बन्धस्य पत्तिप्रतिरनुमानम्, तथा
चार्थापत्तिसम्भवाभावाः, वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य
प्रत्यनीकभावाद्गृहणमर्थापत्तिरनुमानमेव, अविनाभाववृत्त्या
च सम्बन्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं
सम्भवः । तदप्यनुमानमेव । अस्मिन् सतीदं नोपप-
द्यत इति विरोधित्वे प्रसिद्धे कार्यानुत्पत्त्यो कारणस्य प्रतिब-
न्धकमनुमीयते सोऽयं यथार्थ एव प्रमाणोद्देश इति सत्यमेतानि
प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराण्युक्तम् । अत्रार्थापत्तेः प्रमाण-
भावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते तथाहीयम् ॥

अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

असत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवतीति सत्सु भवतीत्येतदर्थोदाप-
द्यते सत्सुपि चैकदा न भवति सेयमर्थापत्तिरप्रमाणमिति ।
नानैकान्तिकत्वमर्थापत्तेः ॥

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

असति कारणे कार्योत्पद्यते इति वाक्यात् प्रत्यनीकभू-
तोऽर्थः सति कारणे कार्यमुत्पद्यत इत्यर्थोदापद्यते अभावस्य
हि भावः प्रत्यनीक इति । सोऽयं कार्योत्पादः सति कारणेऽ-
र्थोदापद्यमानो न कारणस्य सत्तां व्यभिचरति न खल्वसति
कारणे कार्यमुत्पद्यते तस्मान्नानैकान्तिकी यत्तु सति कारणे

निमित्तप्रतिबन्धात् कार्योत्पाद्यत इति कारणधर्मोऽसौ न
त्वर्थापत्तेः प्रमेयं किन्तु ह्यस्याः प्रमेयम् सति कारणे कार्योत्पा-
द्यत इति योऽसौ कार्योत्पादः कारणस्य सत्तां न व्यभिचरति
एतदस्याः प्रमेयम् । एवन्तु सति अनर्थापत्तावर्थापत्यभिमानं
हत्वा प्रतिषेध उच्यत इति । दृष्टञ्च कारणधर्मो न शक्यः प्र-
त्याख्यातुमिति ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यज्ञानैकान्तिकत्वात् ॥५॥

अर्थापत्तिर्न प्रमाणमनैकान्तिकत्वादिति वाक्यम् प्रतिषेधः
तेनानेनार्थापत्तेः प्रमाणत्वं प्रतिषिद्धयते न सद्भावः एवमनै-
कान्तिको भवति अनैकान्तिकत्वादप्रमाणेनानेन न कश्चिदर्थः
प्रतिषिद्धयते इति । अथ सन्त्यसे नियतविषयेष्वर्थेषु स्वविषये व्य-
भिचारा भवति न च प्रतिषेधस्यासद्भावो विषयः एवन्तर्हि ॥

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६॥

अर्थापत्तेरपि कार्योत्पादेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो
विषयः न च कारणधर्मो निमित्तप्रतिबन्धात् कार्यानुत्पाद-
त्वमिति । अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते कथ-
मिति ॥

नाभावप्रामाण्यम्प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धे वैजात्यादुच्यते नाभाव-
प्रामाण्यम् प्रमेयासिद्धेरिति अथाऽयमर्थवहुत्वादर्थैकदेश उ-
दाह्रियते ॥

**लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां त-
त्प्रमेयसिद्धेः ॥ ८ ॥**

तस्याभावस्य सिद्धयति प्रमेयम्, कथम् लक्षितेषु बासरसु

अनुपादेयेषु उपादेयानामलक्षितानां लक्षणलक्षितत्वात् लक्षणाभावेन लक्षितत्वादिति । उभयसन्निधावलक्षितानि वासां, स्यान्नेति प्रयुक्तोयेषु वासस्स लक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते प्रतिपद्य चानयति प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति ॥

असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः १

यत्र भूत्वा किञ्चिन्न भवति तत्र तस्याभावः उपपद्यते । अलक्षितेषु च वासस्स लक्षणानि भूत्वा न भवन्ति तस्मात् तेषु लक्षणामावोऽनुपपन्न इति नान्यलक्षणोपपत्तेः यथायमन्येषु वासःसु लक्षणानामुपपत्तिर्भश्यति नैवमलक्षितेषु सोऽयं लक्षणाभावं पश्यमभावेनार्थमतिपद्यते इति ॥

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

तेषु वासःसु लक्षितेषु सिद्धिर्विद्यमानता येषां भवति न तेषामभावो लक्षणानाम्, यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि, तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यहेतुः । यानि खलु भवन्ति तेषामभावो व्याहत इति ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥

न ब्रूमो यानि लक्षणानि भवन्ति तेषामभाव इति । किन्तु केषुचिल्लक्षणान्यवस्थितानिअनवस्थितानिकेषुचिदपेक्षमाणो येषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यत इति ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

अभावद्वैतं खलु भवति प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता, तत्रालक्षितेषु वासःसु प्रा-

गुत्यत्तेरविद्यमानतालक्षणे लक्षणानामभावो नेतर इति ।
आप्तोपदेशः शब्द इति प्रमाणभावे विशेषणं ब्रुवता नानाप्र-
कारः शब्द इति ज्ञायते तस्मिन् सामान्येन विचारः किं नि-
त्योऽथानित्य इति ॥

विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः ॥१॥

आकाशगुणः शब्दो विभुर्नित्योऽभिव्यक्तिधर्मक इत्येके, ग-
न्धादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितो ऽभिव्य-
क्तिधर्मक इत्यपरे, आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको बु-
द्धिवदित्यपरे, । महाभूतसङ्क्षोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिधर्म-
को निरोधधर्मक इत्यन्ये, अतः संशयः क्विसत्र तन्नसिति, अ-
नित्यः शब्द इत्युत्तरम्, काग्रम् ॥

आदिमत्वादैनद्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च १४

आदिर्योनिः कारणम्, आदीयतेऽस्मादिति कारणवदनित्यं
दृष्टम् संयोगविभानजश्च शब्दः कारणवत्त्वादनित्य इति, का
पुनरियमर्थदेशनां कारणवदिति उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द
इति । भूत्वा न भवति विनाशधर्मक इति, सांशयिकमेतत् किं
मुत्पत्तिकारणं संयोगविभागौ शब्दस्य, आहोस्विदभिव्यक्तिका-
रणमित्यत आह । ऐन्द्रियकत्वात् इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्य ऐ-
न्द्रियः । किमयं व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते रूपादिवत् ।
अथ संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नो गृह्यत
इति, संयोगनिवृत्तौ शब्दग्रहणान्न व्यञ्जकेन समानदेशस्य ग्र-
हणम् । दारुग्रहणे दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ दूरस्थेन शब्दो गृ-
ह्यते न च व्यञ्जकाभावे व्यङ्ग्यस्य ग्रहणं भवति, तस्मा न्न व्य-
ञ्जकः संयोगः । उत्पादके तु संयोगे संयोगजाच्छब्दसन्ताने स-
ति श्रोत्रप्रत्यासन्नस्य ग्रहणमिति । इतश्च शब्द उत्पद्यते नाभि-
व्यज्यते कृतकवदुपचारात् तीव्रं सन्दसिति कृतकं न्नप्रतेमुख्ये

तीव्रं सुखं मन्दं सुखं तीव्रं दुःखं मन्दं दुःखमिति उपचर्यते च तीव्रं
शब्दो मन्दशब्द इति व्यञ्जकस्य तथाभावाद्ग्रहणस्य तीव्रमन्दता
रूपवदिति चेन्न अभिभवोपपत्तिः संयोगस्य व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दतया
शब्दग्रहणस्य तीव्रमन्दता भवति न तु शब्दो भिद्यते यथा प्रकाशस्य
तीव्रमन्दतयारूपग्रहणस्येति तच्च नैवम् अभिभवोपपत्तेः, तीव्रो
मेरोशब्दो मन्दं तन्नीशब्दमभिभवति न मन्दः, न च शब्दग्र-
हणमभिभावकं शब्दश्च न भिद्यते शब्दे तु भिद्यमाने युक्तोऽभिभवः
तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यते इति, अभिभवानुपपत्तिश्च व्य-
ञ्जकसमानदेशस्याभिव्यक्तौ प्रापत्यभावात् व्यञ्जकेन समानदेशो-
ऽभिव्यज्यते शब्द इत्येतस्मिन् पक्षे नोपपद्यतेऽभिभवः, न हि
मेरोशब्देन तन्नीखनः प्राप्त इति, अप्राप्ते अभिभव इति
चेत् शब्दमात्राभिभवप्रसङ्गः । अथ मन्येताऽसत्यां प्राप्तावभि-
भवो भवतोति । एवं सति यथा मेरोशब्दः कश्चित्तन्नीखनम-
भिभवति । एवमन्तिकस्थीपादानमिव दवीयस्थोपादानमपि
तन्नीखनं नाभिभवेत् अप्राप्ते रविशेषात् तत्र कश्चिदेव भेर्या
प्रणादितायां सर्व्वं लोकेषु समानकालास्तन्नीखना न श्रूयेर
इति नानाभूतेषु शब्दसन्तानेयु सत्सु श्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेन
कस्यचिच्छब्दस्य तीव्रेण मन्दस्याभिभवो युक्त इति । कः पुन-
रयमभिभवो नाम ग्राह्यसमानजातीयग्रहणमभिभवः ॥ यथो-
क्ताप्रकाशस्य ग्रहणार्हस्यादित्यप्रकाशेनेति ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वात् नित्येष्व-
नित्यवदुपचाराच्च ॥ १५ ॥

न खलु आदिमत्त्वादित्यः शब्दः, कस्मात् व्यभिचारात्
आदिमतः खलु घटाभावस्य दृष्टं नित्यत्वम्, कथमोदिमान्
कारणविभागेभ्यो हि घटो न भवति कथमस्य नित्यत्वं योऽसौ
कारणविभागेभ्यो न भवति न तस्याभावो भावेन कदाचिन्न

त्यत इति, यदप्यैन्द्रियकत्वात् तदपि व्यभिचरति । ऐन्द्रिय-
कञ्च सामान्यं नित्यञ्चेति, यदपि कृतकवदुपचारादिति त-
दपि व्यभिचरति नित्येष्वनित्यवदुपचारो दृष्टः यथा हि भवति
वृक्षस्य प्रदेशः कम्बलस्य प्रदेशः एवमाकाशस्य प्रदेशः आत्मनः
प्रदेश इति भवतीति ॥१५॥

तत्त्वभाक्तयोर्नामात्वविभागादव्यभिचारः ॥१६॥

नित्यमित्यत्र किं तावत्तत्त्वम् । आत्मान्तरस्यानुत्पत्तिधर्म-
कस्यात्महानानुपपत्तिर्नित्यत्वम् । तच्चाभावे नोपपद्यते, भाक्तं
तु भवति यत्तत्रात्मा न महानासीत् यद्भूत्वानभवति न जातु
तत्पुनर्भवति तत्रानित्य इव नित्यौ घटाभावो इत्यर्थं
पदार्थ इति, तत्र यथाजातीयकः शब्दो न तथाजातीयककार्य
किञ्चिन्नित्यं दृश्यत इत्यव्यभिचारः । यदपि सामान्य नि-
त्यवादितिन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यमैन्द्रियकमिति ॥१६॥

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १७ ॥

नित्ये व्यभिचार इति प्रकृतम् । नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्या-
च्छब्दस्यानित्यत्वं किन्तर्हीन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात् सन्ताना-
नुमानं तेनानित्यत्वमितियदपि नित्येष्वप्यनित्यत्ववदुपचारादि-
ति न ॥१७॥

**कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्ये-
ष्वव्यव्यभिचार इति ॥ १८ ॥**

एवमाकाशप्रदेश आत्मप्रदेश इति नात्राकाशात्मनोः का-
रणद्रव्यमभिधीयते अविद्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलब्धे
किन्तर्हि तत्राभिधीयते संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वम्परिच्छिन्नेन
द्रव्येणाकाशस्य संयोगो नाकाशं व्याप्नोति अव्याप्य वर्तत इ-
ति, तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्यम् नद्यामलकयोः संयो-
गश्चाश्रयं व्याप्नोति सामान्यकृता च भक्तिराकाशस्य प्रदेश इति

७६ २ अध्याये २ आह्निकम् ।

अस्पर्शमाकाशं नित्यं दृष्टमिति तथा च शब्द इति सोऽय-
मुभयतः सव्यभिचारः स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यः अस्पर्शश्च कर्मानित्यं
दृष्टं अस्पर्शत्वादित्येतस्य साध्यसाधर्म्येणोदाहरणम् ॥

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २४ ॥

साध्यवैधर्म्येणोदाहरणम् ॥

नाणुनित्यत्वात् ॥ २५ ॥

उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतुः । अयन्तर्हि हेतुः ॥

सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

सम्प्रदीयमानमवस्थितं दृष्टम्, सम्प्रदीयते च शब्दै आचा-
र्येणान्तेवासिने तस्मादवस्थित इति ।

तदन्तरारानुपलब्धेरहेतुः ॥ २७ ॥

येन सम्प्रदीयते यस्मै च तयोरन्तरालेऽवस्थानमस्यकेन
लिङ्गेनोपलभ्यते सम्प्रदीयमानो ह्यवस्थितः सम्प्रदातुरपैति स-
म्प्रदानञ्च प्राप्नोतीत्यवर्जनीयमेतत् ॥

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

अध्यापनं लिङ्गं असति सम्प्रदानेऽध्यापनं न स्यादिति ॥

उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषे-
धः ॥ २९ ॥

समानमध्यापनमुभयोः पक्षयोः संशयानतिवृत्तेः किमा-
चार्यस्यः शब्दोऽन्तेवासिनमापद्यते तदध्यापनम् । आहोस्मिन्नु-
त्थोपदेशवद्गृहीतस्यानुकारणमध्यापनमिति । एवमध्यापनम-
लिङ्गं सम्प्रदानस्येति । अयन्तर्हि हेतुः ॥

अभ्यासात् ॥ ३० ॥

अभ्यस्यमानवस्थितं दृष्टम् पञ्चकत्वः पश्यतीति, रूपमव-

स्थितं पुनः पुनर्दृश्यते, भवति च शब्देऽभ्यासः, दशकत्वोऽधी-
तोऽनुवाको विंशतिकत्वोऽधीत इति, तस्मादवस्थितस्य पुनः
पुनरुच्चारणमभ्यास इति ॥

नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचोरात् ॥ ३१ ॥

अनवस्थानेऽभ्यासस्याभिधानं भवति । द्विर्नृत्यतु भवान्-
न् द्विर्नृत्यतु भवानिति, द्विरनृत्यत् द्विर्नृत्यत् द्विरग्निहोत्रं
जुहोति द्विभुंङ्क्ते एवं व्यभिचारात् प्रतिषिद्धहेतावन्यशब्दस्य
प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वोदनन्यदित्यन्यताभा-
न्यवः ॥ ३२ ॥

यदिदमन्यदिति मन्यसे तत् स्वार्थेनानन्यत्वादित्यत्रौ भव-
ति । एवमन्यताया अभावः, तत्र यदुक्तमन्यत्वेऽप्यभ्यासोपचारा-
दित्येतदयुक्तमिति शब्दप्रयोगं प्रतिषेधतः शब्दान्तरप्रयोगः प्र-
तिषिध्यते ॥

तदभावे नास्त्य नान्यता तयोरितरेतरो-
पेक्षसिद्धेः ॥ ३३ ॥

अन्यस्मादन्यतामुपपादयति भवान् उपपाद्य चान्यत् प्रव्या-
चष्टे अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति प्रयुङ्क्ते चानन्यदिति-
एतत् समासपदमन्यशब्दोऽयं प्रतिषेधेन सह समस्यते यदि-
चात्रोत्तरं पदं नास्ति कस्यायं प्रतिषेधेन सह समासः, तस्मा-
त्तयोरनन्यान्यशब्दयोरितरोऽनन्यशब्द इतरमन्यशब्दस्य पेक्ष-
माणः सिद्धयतीति तत्र यदुक्तमन्यताया अभाव इत्येतदयुक्तमि-
ति, अस्तु तर्हीदानीं शब्दस्य नित्यत्वम्

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥

यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भवति यथा लोष्टस्य कार-

शब्दव्यविभागात्, शब्दशेदनित्यस्तस्य विनाशो यस्मात् कार-
णाद्भवति तदुपलभ्येत न चीपलभ्यते तस्मान्नित्य इति ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धोः सततश्रवणप्रसङ्गः

॥ ३५ ॥

यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्गः । एवमश्रवण-
कारणानुपलब्धेः सततं श्रवणप्रसङ्गः । व्यञ्जकामावादश्रवण-
मिति चेत् प्रतिषिद्धम् व्यञ्जकम् । अथाविद्यमानस्य निर्निमि-
त्तं श्रवणमिति विद्यमानस्य निर्निमित्तो विनाश इति समा-
नश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वापदेशः ॥ ३६ ॥

अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाशका-
रणानुपलब्धेरसत्त्वादित्यनपदेशः । यस्माद्विषयाणो तस्मादश्र-
इति किमनुमानमिति चेत् सन्तानोपपत्तिः उपपादितः श-
ब्दसन्तानः संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दान्तरं ततोऽप्यन्यत्त-
तोऽप्यदिति तत्र कार्यः शब्दः कारणशब्दं निरूपयति प्रतिघो-
तिद्रव्यसंयोगस्त्वन्यस्य शब्दस्य निरोधकः । दृष्टं हि तिरः
प्रतिकुडनान्तिकस्थेनाप्यश्रवणं शब्दस्यः श्रवणं दूरस्थेनाप्यस-
ति व्यवधान इति । घण्टोयामभिहन्यमानायां तारस्ताः रतरो
मन्दो मन्दतर इति श्रुतिभेदान्नानाशब्दसन्तानोऽविच्छेदेन
श्रूयते तत्र नित्ये शब्दे, घण्टास्थमन्यगतं वाऽवस्थितं सन्तान
निवृत्तिरभिव्यक्तिकारणं वाच्यम् येन श्रुतिसन्तानो भवतीति
शब्दभेदस्यासति श्रुतिः भेद उपपादयितव्य इति । अनित्ये तु
शब्दे घण्टास्थं सन्तानवृत्तिसंयोगसहकारिनिमित्तान्तरं संस्का-
रभूतं पटुमन्दमिति वर्तते तस्यानुवृत्त्या शब्दसन्तानानुवृत्तिः ।
पटुमन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य, तत्कृतेश्च श्रुतिभेद इति
ज्ञानं वै निर्निमित्ततरं संस्कार उपलभ्यते अनुपलब्धेर्नास्तीति ॥

पाणिनिमित्तप्रक्षेपाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः

॥३७॥

पाणिकर्मणा पाणिघण्टाप्रक्षेपो भवति तस्मिंश्च सति शब्दसन्तानो नोपलभ्यते अतः श्रवणानुपपत्तिः । तत्र प्रतिघातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तान्तरं संस्कारभूतं निरुणद्धीत्यनुमीयते । तस्य च निरोधाच्छब्दसन्तानो नोत्पद्यते अनुत्पत्तो श्रुतिदिच्छेदः । यथा प्रतिघातिद्रव्यसंयोगादयोः क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गमनाभाव इति कम्पसन्तानस्य स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य चोपरमः कांश्यपात्रादिषु पाणिसंक्षेपो लिङ्गम् संस्कारसन्तानस्येति, तस्मान्निमित्तान्तस्य संस्कारभूतस्य नानुपलब्धिरिति ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः । ३८ ॥

यदि यस्यविनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते अवस्थानाच्च तस्य नित्यत्वं प्रसज्यते । एवं यानि खल्विमानि शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति मतं न तेषां विनाशकारणं भवतोपपाद्यते अनुपपादनादनवस्थानमनवस्थानात् तेषां नित्यत्वं प्रसज्यत इति । अथ नैवन्तर्हि विनाशकारणानुपलब्धेः शब्दावस्थानान्नित्यत्वमिति कम्पसमानाश्रयस्य च नादस्य पाणिप्रक्षेपात् कस्ववत् कारणोपरमादभावः वैयधिकरण्ये हि प्रतिघातिद्रव्यप्रक्षेपात् समानाधिकरणस्यैवोपरमः स्यादिति ॥

अरुपर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३९ ॥

यदिदमाकाशगुणः शब्द इतिषिध्यते अयमनुपपन्नः प्रतिषेधः अस्पर्शत्वाच्छब्दाश्रयस्य रूपादिसमानदेशस्याग्रहणे शब्दसन्तानोपपत्तेरस्पर्शव्यापिद्रव्याश्रयः शब्द इतिज्ञायते न च

कम्पसमानाश्रय इति प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सहसन्न विष्टः शब्दसमानदेशो व्यज्यत इति नोपपद्यते कथम् ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ४० ॥

सन्तानोपपत्तेश्चेति चार्थः, तद्व्याख्यातम् । यदि रूपादयः शब्दाश्च प्रतिद्रव्यं समस्ताः समुदितास्तस्मिन् समासे समुदाये यो यथाजातीयकः सन्निविष्टस्तस्य तथाजातीयस्यैव ग्रहणेन भवितव्यं शब्दे रूपादिवत् तत्र योऽयं विभाग एकद्रव्ये नानारूपाभिन्नश्रुतयो विधर्माणः शब्दा अभिव्यज्यमाना श्रूयन्ते । यच्च विभागान्तरं सरूपाः समानश्रुतयः सधर्माणः शब्दा शीघ्रमन्दधर्मतया भिन्नाः श्रूयन्ते तदुभयं नोपपद्यते नानाभूतानामुत्पद्यमानानामयं धर्मो नैकस्य व्यज्यमानस्येति । अस्ति चारुं विभागो विभागोन्तराच्च तेन विभागोपपत्तेर्मन्यामहे न प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह शब्दः सन्निविष्टो व्यज्यत इति । द्विविधाश्चायं शब्दो वर्णात्मको ध्वनिमात्रश्च, तत्र वर्णात्मनि तावत् ॥ ४१ ॥

विकारोद्देशोपदेशात् संशयः ॥ ४१ ॥

दध्यत्रेति । केचिदिकार इत्वं हित्वा यत्वमापद्यते इति विकारं मन्यन्ते । केचिदिकारस्य प्रयोगे विषयकृते यदिकारः स्थानं जहाति तत्र यकारस्य प्रयोगं नृवते संहितायां विषयइकारो न प्रयुज्यते तस्य स्थाने यकार प्रयुज्यते स आदेश इति उभयमिदमुपदिश्यते तत्र न ज्ञायते किन् नत्वमिति । आदेशोपदेशस्तत्त्वम् । विकारोपदेशे ह्यन्वयस्याग्रहणाद्विकारानुमानम् सत्यन्वये किञ्चिन्निवर्तते किञ्चिदुपजायत इति शक्ये त विकारोऽनुमातुम्, न चान्वयो गृह्यते, तस्माद्विकारो नास्तीति, भिन्नकरणयोश्च वर्णयोरप्रयोगे प्रयोगोपपत्तिः । विवृत्तकरण इकारः ईषत्स्यष्टकरणो यकारः । ताविमौ पृथक् करणाख्ये न प्रयत्नेनोच्चारणीयौ तयोरैकस्याप्रयोगेऽन्यतरस्य प्रयोग उपपन्न इति अ

विकारे चाचिशेषः । यत्रेमाविकारयकरो न विकारभूतौ य-
तते यच्छति प्रायस्तु इति इकार इदमिति । यत्र च विकारभू-
तौ इदं व्याहरति उभयत्र प्रयोक्तुरविशेषो यत्र, श्रोतुश्च श्रु-
तिरित्याशोपपत्तिः । प्रयुज्यमानाग्रहणाच्च न खल्विकारः प्र-
युज्यमानो यकारतामापद्यमानो गृह्यते । किन्तर्हि इकारस्य
प्रयोगे यकारः प्रयुज्यते तस्मादविकार इति । अविकारे च न
शब्दान्वाख्यानलोपः । न विक्रियन्ते वर्णा इति नचैतस्मिन् प-
क्षे शब्दान्वाख्यानस्यासम्भवो येन वर्णविकारं प्रतिपद्येमहीति
न खलु वर्णस्य वर्णान्तरं कार्यम् नहीकाराद्यकार उत्पद्यते
यकारादिकारः । पृथक् ख्यानप्रयत्नीत्याद्या हीमे वर्णास्तोषाम-
न्योन्यस्य स्थाने प्रयुज्यत इति युक्तम् । एतावच्चैतत् परिणामो
विकारः स्यात् कार्यकारणभावो वा उभयश्च नास्ति तस्मान्न
सन्ति वर्णविकारा वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णवि-
कारानुपपत्तिः अस्ते भू. ब्रुवो वचिरिति यथा वर्णसमुदायस्य
धातुलक्षणस्य क्वचिद्विषये वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो
नाकार्यं शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते तथा वर्णस्य
वर्णान्तरमिति इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः ।

प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ ४२ ॥

प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टम् । यकारे ऋसदीर्घानुविधानं
नास्ति येन विकारत्वमनुमीयत इति ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धे विकाराणामहेतुः ॥

॥ ४३ ॥

द्रव्यविकारा न्यु नाः समा अधिकोश्च गृह्यन्ते तद्वदयं वि-
कारो न्यूनः स्यादिति द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधनं दृ-
ष्टान्तः । अत्र नोदाहरणसाधस्याद्वैतुरस्ति न वैधर्म्यात् अनु-
पसंहृतश्च हेतुना दृष्टान्तो न साधक इति प्रतिदृष्टान्ते स्म,

८२ २ अध्याये २ आह्निकम् ।

नियमः प्रसज्येत । यथाऽनडुहस्थानेऽश्वो बोदुं नियुक्तो न त,
द्विकारो भवति, एवमिवर्णस्य स्थाने यकारः प्रयुक्तो न विका,
र इति, न चात्र नियमहेतुरस्ति दृष्टान्तः साधको न प्रति,
दृष्टान्त इति, द्रव्यविकाररोदाहरणञ्च ॥

नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४४ ॥

अतुल्यानां द्रव्याणां प्रकृतिभावो विकल्पते विकारश्च प्रकृतीर,
नुविधीयते, न तु इवर्णमनुविधीयते यकारः, तस्मादनुदाहरणं
द्रव्यविकार इति ॥

द्रव्यविकारे वैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥

॥ ४५ ॥

यथा द्रव्यभावेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारवैषम्यम्, एवं
वर्णभावेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारविकल्प इति ॥

न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४६ ॥

अयं विकारधर्मो द्रव्यसामान्ये, यदात्मकं द्रव्यं सृष्ट्वा शुव,
रं वा तस्यात्मनोऽन्वये पूर्वीं व्यूहो निवर्तते, व्यूहान्तरञ्चो-
पजायते तं विकारमाचक्ष्महे । न वर्णसामान्ये कश्चिच्छब्दा-
त्मान्वयी य इत्वं जहाति यत्त्वच्चापद्यते तत्र यथा सति द्रव्य-
भावे विकारवैषम्ये नाऽनडुहोऽश्वो विकारो विकारधर्मानु-
पपत्तेः, एवमिवर्णस्य न यकारो विकारो विकारधर्मानुप-
पत्तेरिति । इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः ॥

विकारप्राप्तानामपुनरावृत्तेः ॥ ४७ ॥

अनुपन्ना पुनरापत्तिः । कथम् । पुनरापत्तेरनुमानादिति ।
इकारो यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवति न पुनरिकारस्य
स्थाने यकारस्य प्रयोगोऽप्रयोगश्चेत्यनुमानं नास्ति ॥

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य ८३

अननुमानादिति न इदं ह्यनुमानम्, सुवर्णं कुण्डलत्व-
हित्वा रुचकत्वंमापद्यते रुचकत्वं हित्वा पुनः कुण्डलत्वमाप-
द्यते, एवमिकारोऽपि यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवतीति
व्यभिचारादननुमानम्, यथा पयो दधिभावमापन्नं पुनः पयो भ-
वतिकिम्, एवं वर्णानां न पुनरापत्तिः । अथ सुवर्णवत्पुनरा-
पत्तिरिति सुवर्णोदाहरणोपपत्तिश्च न ॥

तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४९ ॥

अवस्थितं सुवर्णं होयमानेनोपजायमानेन धर्मिण धर्मि भव-
ति नैवकाश्चिच्छब्दान्मा होयमानेनेत्वेनोपजायमानेन यत्त्वे-
न धर्मो गृह्यते । तस्मात्सुवर्णोदाहरणं नोपपद्यत इति ।

वर्णत्वादव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥

॥ ५० ॥

वर्णविकारा अपि वर्णत्वं न व्यभिचरन्ति । यथा सुवर्णवि-
कारः सुवर्णत्वमिति ॥

सामान्यवर्तो धर्मयोगो न सामान्यस्य ॥

॥ ५१ ॥

कुण्डलरुचकौ सुवर्णस्य धर्मौ न सुवर्णत्वस्य एवमिकारयका-
रौ कस्यवर्णात्मनो धर्मौ वर्णत्वं सामान्यं न तस्यैव वर्णौ-
भवितुमर्हतः । न च निवर्त्तमानो धर्म उपजायमानस्य प्र-
कृतिः । तत्र निवर्त्तमान इकारो न यकारस्योपजायमान-
स्य प्रकृतिरिति ॥ इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः ॥

नित्यत्वे विकारादनित्यत्वे चानवस्थानात्

॥ ५२ ॥

नित्या वर्णा इत्येतस्मिन् पक्षे इकारयकारौ वर्णौ इत्युभ-

योर्नित्यत्वाद्द्विकारानुपपत्तिः । अनित्यत्वे विनाशित्वात्कः कस्य विकार इति । अथानित्या वर्णा इति पक्षः एवमप्यनवस्थानवर्णानाम् किमिदमनवस्थानवर्णानाम् उत्पद्य निरोधः । उत्पद्य निरुद्धे इकारे यकारउत्पद्यते यकारे चोत्पद्य निरुद्धे इकार उत्पद्यते इति कः कस्य विकारः तदेतदवगृह्य सन्धाने सन्धाय चावग्रहे वेदितव्यमिति नित्यपक्षे तु तावत्समाधिः ॥

नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्भूमविकल्पोच्च वर्णविकारोणोप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

नित्या वर्णा न विक्रियन्त इति विप्रतिषेधा यथा नित्यत्वे सति किञ्चिदतीन्द्रियं किञ्चिदिन्द्रियग्राह्यमिन्द्रियग्राह्याश्च वर्णा एवं । नित्यत्वे सति किञ्चिन्न विक्रियते वर्णास्तु विक्रियन्त इति विरोधादतुस्तद्भूमविकल्पः, नित्ये नोपजायते नापैति अनुपजनापायधर्मम् कम्, अनित्यं पुनरुपजनापाययुक्तम् न चान्तरेणोपजनापायौविकारः सम्भवति, तद्यदि वर्णा विक्रियन्ते नित्यत्वमेषां निवर्तते । अथ नित्या विकार धर्मत्वमेषां निवर्तते सोऽयं विरुद्धो हेत्वाभासो धर्मविकल्प इति, अनित्यपक्षे समाधिः ॥

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः ॥ ५४ ॥

यथाऽनवस्थापिनां वर्णानां अवगन्भवति एवमेषां विकारो भवतीति असम्बन्धादसमर्था अर्थप्रतिपादिका वर्णोपलब्धिर्न विकारेण सम्बन्धादसमर्था या गृह्यमाणा वर्णविकारमनुपपादयेदिति । तत्र यादृगिदं गन्धगुणा पृथिवी एवं शब्दसुखादिगुणापीति तादृगेतद्भवतीति । न च वर्णोपलब्धिवर्णनिवृत्तौ वर्णान्तरप्रयोगस्य निवर्त्तिका योऽयमिवर्णनिवृत्तौ यकारस्य प्रयोगो यद्ययं वर्णोपलब्ध्या नि

यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य

८५

वर्तते तदा ततोपलभमानइवर्णो यत्त्वमापद्यतइति गृह्यते ।
तस्माद्वर्णोपलब्धिरहेतुर्वर्णविकारस्येति ॥

विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात्कालान्तरे
विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

तद्वर्णविकारपादिति न युक्तः प्रतिषेधः न खलु विकारध-
र्मकंकित्वं नित्यमुपलभ्यत इति वर्णोपलब्धवदितिनयु-
क्तः प्रतिषेधः अवग्रहे हि दधि अत्रेति प्रयुज्य चिरं स्थित्वा
ततः संहितायां प्रयुङ्क्ते दध्यत्रेति, चिरनिवृत्ते चायसिवर्ण-
यकारः प्रयुज्यमानः कस्य विकार इति प्रतीयते कारणाभा-
वात्कार्यभावात् इत्यनुयोगः प्रसज्यतइति । इतश्च वर्णविका-
रानुपपत्तिः ॥

प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५६ ॥

इकारस्थाने यकारः श्रूयते यकारस्थाने खल्विकारो वि-
धीयत, विध्यति, तद्यदि स्यात् प्रकृतिविकारभावो वर्णानां
तस्य प्रकृतिनियमः स्यात् इष्टो विकारधर्मित्वे प्रकृतिनियम-
इति ।

अनियमे नियमोन्नयननियमः ॥ ५७ ॥

योऽयं प्रकृतेरनियम उक्तः स नियतो यथाविषयं व्यव-
स्थितः, नियतत्वान्नियम इति भवति, एवं सत्यनियमो नास्ति-
तत्र यदुक्तं प्रकृत्यनियममादित्येतदयुक्तमिति ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्र-
तिषेधः ॥ ५८ ॥

नियम इत्यत्रार्थाभ्यनुज्ञा, अनियम इति तस्य प्रतिषेधः ।
अनुज्ञातनिषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्वं न भवति । अनि-
यमश्च नियमत्वान्नियमो न भवतीति अत्रार्थस्य तथाभावः

प्रतिषिध्यते किन्तर्हि तथाभूतस्यार्थस्य नियमशब्देनाभिधीय-
मानस्य नियत्वान्नियमशब्द एवोपपद्यते सोऽयंनियमादनि-
यमे प्रतिषेधो न भवतीति न चेयं वर्णविकारोपपत्तिः परिणा-
मात्कार्यकारणभावाद्वा, किन्तर्हि ॥

गुणान्तरापत्त्युपमर्द्वासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु
विकारोपपत्तेर्वर्णविकारः ॥ ५९ ॥

स्थान्यादेशभावादप्रयोगे प्रयोगी विकारशब्दार्थः, स भि-
द्यते गुणान्तरापत्तिः उदात्तस्यानुदात्त इत्येवमादिः । उपमर्द्वा
नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोपजनः । क्ळासी दीर्घस्य क्लस्वः,
वृद्धिर्क्लस्वस्य दीर्घः, तयोर्वाप्लुतः । लेशो लाघवं स्त इत्य-
स्ते विकारः ; श्लेष आगमः प्रकृतेः प्रत्ययस्यवा ; एत एव वि-
शेषा विकारा इति । एत एवादेशाएते चेद्विकारा उपपद्यन्त
तर्हि वर्णविकारा इति ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ६० ॥

यथादर्शनं विभक्ता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति ।
विभक्तिर्द्वयो नामिक्याख्यातिकी च, ब्राह्मणः पचतीत्युदाहर-
णम्, उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसंज्ञाः लक्षणान्तरं वाच्य-
मिति, शिष्यते च खलुनामिक्या विभक्त्येव्ययोल्लोपः तयोः प-
दसंज्ञार्थमिति पदेनार्थसमप्रत्यय इति प्रयोजनम् नामपदञ्चाधि-
कृत्य परीक्षा गौरिति पदं खल्विदमुदाहरणम् ॥

तदर्थं व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात्
संशयः ॥ ६१ ॥

अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः अविनाभावेन वर्तमानासु व्य-
क्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न ज्ञायते किमन्यतमः
पदार्थः उत सर्व्व इति । शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात्पदार्थावधा-

रणम् तस्मात् ॥

या शब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्धुपचय-
वर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः

॥ ६२ ॥

व्यक्तिः पदार्थः कस्मात् याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचारादु-
पचारः प्रयोगः । या गौस्तिष्ठति या गौर्निषस्तेति नदं वाक्यं
जातेरभिधायकमभेदात्, द्रव्याभिधायकमगवांससू ह इति
भेदात् द्रव्याधानं न जातिरभेदात् वैद्याय गां ददातीति द्रव्य-
स्य त्यागो न जातेरमूर्त्तत्वात् प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च परि-
ग्रहस्वत्वेनाभिसम्बन्धः, कौण्डिन्यस्य गौ ब्राह्मणस्य गौरिति
द्रव्याभिधाने द्रव्यभेदात् सम्बन्धभेद इति उपपन्नमभिन्ना तु
जातिरिति सङ्ख्या दश गावो विंशतिर्गाव इति भिन्नं द्रव्यं स-
ङ्ख्यायते नजातिरभेदादिति, वृद्धिः कारणवतो द्रव्यस्यावयवो-
पचयः अवर्द्धत गौरिति निरवयवा तु जातिरिति, एतेनापच-
यो व्याख्यातः, वर्णः शुक्ला गौः कपिला गौरितिद्रव्यस्य गु-
णयोगो न सामान्यस्य समासः गोहितं गोसुखमिति द्रव्यस्य
सुखादियोगो न जातेरिति । अनुबन्धः सरूपप्रजननसन्तानोगौ
गौ जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मत्वाद्द्रव्ये युक्तं नजातौ विपर्य-
यादिति । द्रव्यं व्यक्तिरिति हिनार्यानन्तरम्, अस्य प्रतिषेधः

न तदनवस्थानात् ॥ ६३ ॥

न व्यक्तिः पदार्थः । कस्मादनवस्थानात् याशब्दप्रभृतिभि र्यौ
विशेष्यते स गोशब्दार्थो या गौस्तिष्ठति या गौर्निषस्तेति न
द्रव्यसात्वविशिष्टं जात्याविनाऽभिधीयते, किन्तर्हि जाति-
विशिष्टं, तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः, एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम् ।
यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्तावुपचार इति । निमि-
तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यते खलु ॥

सहचारणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामी-
प्ययोगस धनाधिपत्येभ्ये। ब्राह्मणमञ्चकट-
राजशक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावे-

ऽपि तदुपचारः ॥ ६४ ॥

अतद्भावेऽपि तदुपचार इत्येतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधान-
मिति, सहचारणाद्यष्टिकां भाजयेति यष्टिकामहचरितो
ब्राह्मणोऽभिधीयत इति, स्थानात् मन्त्राः क्रोशन्तोतिम-
ञ्चस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते, तादर्थ्यात् कटार्थेषु वीरणेषु
व्यूह्यमानेषु कटङ्करोतोति, वृत्तात् यमो राजा कुवेरो राजे-
ति तद्वर्त्तत इति, मानात् आढकेन मिताःशक्तवः आढक-
शक्तव इति, धारणात् तुलया धृतं चन्दनं तुलाचन्दनमिति,
सामीप्यात् गङ्गायां गावश्चरन्तीति देशोऽभिधीयते मन्निकषट्,
योगात् कृष्णेन रागेन युक्तः शाटकः कृष्ण इत्यभिधीयते, सा-
धनात् अन्नं प्राणा इति । आधिपत्यात् अयं पुरुषः कुलं अयं
गोत्रमिति तत्रायं सहचरणाद्योगाद्वा जातिशब्दो व्यक्तौ प्र-
युज्यत इति यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तिरर्थोऽस्तु तर्हि ॥

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः

॥ ६५ ॥

आकृतिः पदार्थः कस्मात् तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ।
सत्त्वावयवानां तदवयवानाञ्च नियतोव्यूह आकृतिः तस्यां
गृह्यमाणायां, सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति अयं गौरयमश्व इति
नागृह्यमाणायां, यस्य ग्रहणात् सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति
तं शब्दोऽभिधातुमर्हति सोऽस्यार्थ इति नैतदुपपद्यते यस्य
जात्या योगस्त्वदत्र ज्ञातिविशिष्टमभिधीयते गौरिति । नचा-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य ८९

वयवव्यूहस्य जात्या योगः, कस्य तर्हि नियतावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य, तस्मान्नाकृतिः पदार्थः । अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः ॥

व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीनां मृद्वके जातिः ॥ ६६ ॥

जातिः पदार्थः कस्मात् व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि मृद्वगवके प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति । गां प्रोक्षय गामानय गां देहीति नैतानि मृद्वगवके प्रयुज्यन्ते कस्मात् जातेरभावात् । अस्ति हि तत्र व्यक्तिरस्याकृतिः यदभावात् तत्रासम्प्रत्ययः स पदार्थ इति ॥

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वोच्चात्यभिव्यक्तेः ॥ ६७ ॥

जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं शुद्धं गृह्यते तस्मान् जातिः पदार्थः इति न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यम् कः खल्विदानीं पदार्थ इति ॥

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६८ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । किंविशिष्यते प्रधानाङ्गभावस्यानियमेन पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गन्तु जात्याकृतौ । यदा तु भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिस्तदा जातिः प्रधानमङ्गन्तु व्यक्त्याकृतौ खोक्तते तदेतद्वहुलं प्रयोगिष्याकृतेषु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्यः । कथं पुनर्ज्ञायते नानाव्यक्त्याकृतिजातय इति लक्षणभेदात् तत्र तावत् ॥

व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६९ ॥

व्यज्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियग्राह्येति न सर्वं द्रव्यं व्यक्तिः । यो गुणविशेषाणां स्पर्शान्तानां गुरुत्वघनत्वद्रवत्वसंस्काराणा-

मव्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासम्भवं तदद्रव्यम्, सूक्तिः
सूच्छितावयवत्वादिति ॥

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ५० ॥

यया जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं वि-
द्यात् । सा च नाना सत्त्वानां तदवयवानाञ्च नियत द्यूदह
ति । नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गं शिरसा
पादेन गामनुमिन्वन्ति । नियते च सत्त्वावयवानां व्यूहे सति
गोत्वं प्रख्यायत इति । अनाकृतिव्यूहायां जातौ सृत्सुदर्श
रजतमित्येवमादिष्व्वाकृतिर्निर्धत्तते जहाति पदार्थत्वमिति ॥

समानप्रसन्नोत्पिको जातिः ॥ ७१ ॥

या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु, यया बह्वनीत
रेतरतो न व्योवर्त्तन्ते योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं
तत् सामान्यम् । यच्च केषाञ्चिद्देदं कुतश्चिद्देदं करोति तत्
सामान्यविशेषो जातिरिति ॥ ६ ॥

इति वाल्मीयनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय-
माह्निकम् ॥ समाप्ताश्चायं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

परोक्षितानि प्रमाणानि, प्रमेयमिदानीं परोक्ष्यते तच्चात्मा
दीत्यात्मा विविच्यते । किं देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनासङ्घातमा-
त्रमात्मा आहोस्वित्तदुच्यतिरित्ता इति, कुतः संशयः व्यपदेश
स्योभययासिद्धेः क्रियाकरणयोः कर्त्ता सत्त्वन्धस्याभिधानं व्य-
पदेशः स द्विविधः अवयवेन समुदायस्य मूलैर्बुद्धिस्तुति स्त-
म्भैः प्राप्तादो भ्रियत इति । अन्येनान्यस्य व्यपदेशः परशुना
वृत्तिं प्रदीपेन पश्यति । अस्तु चायं व्यपदेशः चक्षुषा पश्य-
ति मनसा विजानाति बुद्ध्या विचारयति शरीरेण सुखदुःखम-
नुभवतीति तत्र नावधार्यते किमवयवेन समुदायस्य देहादि-

सङ्घातस्य अथान्येनान्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वेति अन्येनायमन्य
स्यपदेशः कस्मात् ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

दर्शनेन कश्चिदर्थो गृह्यतेः स्पर्शनेनापि सोऽर्थो गृह्यते य-
महमद्राक्ष चक्षुषा तं स्पर्शनेनापि स्पृशामीति यच्चास्याक्षं स्पर्-
शनेन तं चक्षुषा पश्यामीति, एकविषयाविमो प्रत्ययावेकक-
र्तृकौ प्रतिसन्धीयेते न च सङ्घातकर्तृकौ नेन्द्रियेणैककर्तृकौ ।
तद्योऽसौ चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण चैकार्थस्य सङ्गृहीता भिन्न-
निमित्तावनन्यकर्तृकौ प्रत्ययौ समानविषयौ प्रतिसन्ध्याति
ऽर्थान्तरभूत आत्मा । कथं पुनर्नेन्द्रियेणैककर्तृकौ ईन्द्रियं
खलु खं खं विषयग्रहणमनन्यकर्तृकं प्रतिसन्धातुमर्हति ने-
न्द्रियान्तरस्य विषयान्तरग्रहणमिति । कथं न सङ्घातकर्तृकौ
एकः खल्वयं भिन्ननिमित्तौ स्वात्मकर्तृकौ प्रत्ययौ प्रतिसंघतिौ
वेदयते न सङ्घातः कस्मात् अनिवृत्तं हि सङ्घाते प्रत्येकं विष-
यान्तरग्रहणस्याप्रतिसन्धानमिन्द्रियान्तरेनैवेति ॥

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

न देहादिसङ्घातादन्यश्चेतनः, कस्मात् विषयव्यवस्थानात् व्यव-
स्थितविषयाणीन्द्रियाणि चक्षुष्यसति रूपं न गृह्यते । सतिचगृह्यते
यच्चयस्मिन्नसति न भवति सति भवति तस्य तदिति विज्ञायते ।
तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः चक्षू रूपं पश्यति एवं घ्राणादिष्वपीति
तानोन्द्रियाणीमानि खल्विषयग्रहणाच्चेतनानि इन्द्रियाणां
भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावात् एवं सति किमन्येन
चेतनेन सन्दिग्धत्वादहेतुः योऽयमिन्द्रियाणां भावाभावयो-
र्विषयग्रहणस्य तथाभावः स किञ्चेतनत्वादाहोष्वच्चेतनोप-
करणानां ग्रहणनिमित्तत्वादिति सन्दिह्यते, चेतनोपकरणत्वेऽ-
पीन्द्रियाणां ग्रहणनिमित्तत्वाद्भवितुमर्हति यच्चौक्तं विषयव्य-
वस्थानादिति ॥

तद्व्यवस्थानादेनात्मसद्धानादप्रतिषेधः ॥३॥

यदि खल्वेकमिन्द्रियमव्यवस्थितविषयं सर्वज्ञं सर्वविषयग्राहि चेतनं स्यात् कस्ततोऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात् । यस्मात्तु व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि तस्मात्तेभ्योऽन्यश्चेतनः सर्वज्ञः सर्वविषयग्राही विषयव्यवस्थितितोऽनुमीयते । तत्रेदमभिज्ञानमप्याख्येयं चेतनवृत्तमुदाह्रियते रूपदर्शी खल्वयं रसं गन्धं वा पूर्वगृहीतमनुमिनोति । गन्धप्रतिसंवेदी च रूपरसावनुमिनोति एवं विषयशेषेऽपि वाच्यम् । रूपं दृष्ट्वा गन्धं निग्नति घ्रात्वा च गन्धं रूपं पश्यति । तदेवमनियतपर्यायं सर्वविषयग्रहणमेकचेतनाधिकरणमनन्यकर्तृकं प्रतिसन्धत्ते प्रत्यक्षानुमानागमसंशयप्रत्ययांश्च नानाविषयान् स्वात्मकर्तृकान् प्रतिसन्धाय वेदयते सर्वार्थविषयञ्च शास्त्रं प्रतिपद्यते । अर्थमविषयभूतं श्रोत्रस्यक्रमभाविनो वर्णान् श्रुत्वा पदवाक्यभावं प्रतिस्सधाय शब्दार्थव्यवस्थाञ्च बुध्यमानोऽनेकविषयमर्थजातग्रहणीयमेकैकेनेन्द्रियेण गृह्णाति । सेयं सर्वज्ञस्य ज्ञेयाव्यवस्थाऽनुपदंनशक्या परिक्रमितुम् । आकृतिमात्रन्तूदाहृतम् तत्र यदुक्तमिन्द्रियचेतन्ये सति किमन्येन चेतनेन तदयुक्तं भवति । इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा न देहादिसङ्घ तमात्रम् ॥

शरीरदाहे पातकांभवात् ॥ ४ ॥

शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासङ्घातः प्राणिभूतो गृह्यते प्राणिभूतं शरीरं दहतः प्राणिहिंसाकृतं पापं पातकमित्युच्यते तस्याभावः तत्फलं कर्तुरसम्बन्धात् अकर्तुश्च सम्बन्धात् शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाप्रबन्धे खल्वन्यः सङ्घात उत्पद्यतेऽन्यो निरुध्यते उत्पादनिरोधसन्ततोभूतः प्रबन्धो नान्यत्वं बाधते, देहादिसङ्घातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात् । अन्यत्वाधिष्ठानीहसौ प्रख्यायत इति एवं सति यो देहादि सङ्घातः प्राणिभूतो हिंसां करोती नासौ हिंसाफलेन सम्बध्यते, यश्च सम्बध्यते न

तेन हिंसा कृता, तदेवं सत्त्वभेदे कृतज्ञानमकृताभ्यागमः प्रस-
ज्यते सति तु सत्त्वोत्पादे सत्त्वनिरोधे चाकर्मनिमित्तः सत्त्वो-
त्सर्ग प्राप्नोति तत्र सुक्त्यर्थो ब्रह्मचर्यवासो न स्यात् : तद्यदि
देहादिमङ्गातमात्रं स्यात् शरीरदाहे पातकं न भवेत् अनि-
ष्टञ्चेतत् तस्माद्देहादिसङ्गातश्चतिरिक्त आत्मा नित्य इति ॥

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥

॥ ५ ॥

यस्यापि नित्येनात्मना सात्मकं शरीरं दह्यते तस्यापि श-
रीरदाहे पातकं न भवेद्दम्बुः, कस्मात् नित्यत्वादात्मनः न
जातु कश्चिन्नित्यं हिंसितुमर्हति अथ हिंस्यते नित्यत्वमस्य न
भवति, सेयमेकस्मिन् पक्षे हिंसो निष्फला अन्यस्मिंस्त्वनुप-
पन्नेति ॥

न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥

न ब्रूमो नित्यसत्त्वस्य वधो हिंसो, अप्रित्वनुच्छित्तिधर्मकस्य
सत्त्वस्य कार्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणासु-
पघातः पीडा वैकल्यलक्षणः प्रबन्धीछेदो वा प्रमापणलक्ष-
णो वा वधो हिंसेति, कार्यन्तु सुखदुःखसंवेदनं तस्यायतन-
मधिष्ठानमाश्रयः शरीरम् । कार्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविष-
योपलब्धेश्च कर्तृणामिन्द्रियाणां वधो हिंसा न नित्यस्यात्म-
नः । तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वादि-
त्येतदयुक्तम् । यस्य सत्त्वोच्छेदो हिंसा तस्य कृतज्ञानमकृता
भ्यागमश्च दोषः । एतावच्चैतत् स्यात् । सत्त्वोच्छेदो वा
हिंसा अनुच्छित्तिधर्मकस्य सत्त्वस्य कार्याश्रय कर्तृवधो वा
न कल्पोत्तरमन्यदस्ति सत्त्वोच्छेदस्य प्रतिषिद्धः तत्र किमन्य-
च्छेषं यथाभूतमिति । अथवा कार्याश्रय कर्तृवधादिति का-
र्याश्रयो देहेन्द्रियवृद्धिसङ्गातो नित्यस्यात्मनस्तत्र सुखदुःख-

प्रतिसन्वेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रयस्तदायतनं तद्भवति न ततो.
 अन्यदिति स एव कर्त्ता तन्निमित्ताहि सुखदुःखसम्बेदनस्य नि
 वर्तते न तमन्तरेणेति कस्य वध उपधातः पीडा प्रमापणं वा
 हिंसा न नित्यत्वेनोत्तमोच्छेदः । तत्र यदुक्तं तदभावः सा-
 त्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वादेतन्नेति । इदञ्च देहादिव्यतिरिक्त-
 अत्मा ॥

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

पूर्वापरयोर्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभि-
 ज्ञानम् । तमेवैतर्हि पश्यामि यमज्ञासिषं स एवायमर्थ इति ।
 सव्येन चक्षुषा दृष्ट
 मयेतरेणापि चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् । यमद्राक्षं तमेवैतर्हि प-
 श्यामीति । इन्द्रियचैतन्ये तु नान्यदृष्टमन्यः प्रत्यभिज्ञानातो-
 ति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः अस्तित्विदं प्रत्यभिज्ञानं तस्मादिन्द्रि-
 यव्यतिरिक्तश्चेतनः ॥

**नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमाना-
 त् ॥ ८ ॥**

एकमिदं चक्षुर्मध्ये नासास्थिव्यवहितं तस्यान्तौ गृह्यमाणौ
 द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ९ ॥

एकस्मिन्नुपहृते चोद्धृते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते
 चक्षुर्विषयग्रहणलिङ्गम् तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः ॥

अवयवनाशोऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः कस्मात् वृक्षस्य हि-
 कामुचिच्छाखासु छिन्नासूपलभ्यत एव वृक्षः ॥

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य ९५

न कारणद्रव्यस्य विभागे कार्यद्रव्यमवतिष्ठते नित्यत्वप्रस-
ङ्गात् बहुष्ववयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाश-
। येषां कारणान्यविभक्तानि तान्यवतिष्ठन्ते अथवा दृश्यमा-
नार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः सृज्यते हि शिरःकपाले हाववटौ
नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने भेदेन गृह्येते न चैतदेक-
स्मिन्ना सास्थिव्यवहिते सम्भवति अथवैकविनाशस्यानियम-
हाविमावर्थो तौ च पृथगावरणोपघातौ अनुमीयेते विभिन्ना-
विति अवपीडनाच्चैकस्य चक्षुषोरग्निविषय सन्निकर्षस्य भे-
दाद् दृश्यभेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरुद्धते अवपीडननिवृ-
त्तौ चाभिन्नप्रतिसन्धानमिति तस्मादेकस्य व्यवधानानुपप-
त्तिः अनुमीयते चायं देहादिसङ्घातव्यतिरिक्तश्चेतन इति ॥

इन्द्रियान्तर विकारात् ॥ १२ ॥

कस्यचिदमूलस्य गृहीतसाहचर्ये रूपे गन्धे वा केनचि-
दिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनसोन्द्रियान्तरस्य विकारः रसानुसृ-
तौ रसगर्भिप्रवर्तितोदन्तोदकसंप्लवमूतो गृह्यते तस्येन्द्रियचै-
तन्येऽनुपपत्तिः, नान्यदृष्टमन्यः स्मरति ॥

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

स्मृतिर्नाम धर्मो निमित्तोदुत्पद्यते तस्या स्मर्तव्यो वि-
षयः तत्कृतः इन्द्रियान्तरविकारो नात्मकत इति ॥

तदेात्मगुणसङ्गावाद्प्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तस्यो आत्मगुणत्वे सति सङ्गावादप्रतिषेध आत्मनः य-
दि स्मृतिरात्म गुणः एवं स्मृतिसुपपद्यते नान्यदृष्टमन्यः स्म-
रतीति, इन्द्रियचैतन्ये तु नानाकर्तृकाणां विषयग्रहणानाम-
प्रतिसन्धानाम् । अप्रतिसन्धाने वा विषयव्यवस्थानुपपत्तिः, ए-
कस्य चेतनोनेकार्थदर्शी भिन्ननिमित्तः पूर्वदृष्टमर्थस्मरतीति
एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानात् स्मृतेरात्मगुणत्वे

सति सद्भाव' विपर्यये चानुपपत्तिः । स्मृत्याश्रया प्राणभृतां सर्वे व्यवहाराः आत्म लिङ्गमुदाहरणमत्र मिन्द्रियान्तरविकार इति ॥

अपरिसङ्ख्यानोच्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

अपरिसङ्ख्याय च स्मृतिविषयमिदमुच्यते न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वादिति येयं स्मृतिरगृह्यमाणेऽर्थे अज्ञासिषमहमसुमर्थमिति । एतस्या ज्ञातज्ञानविशिष्टः पूर्वज्ञातोऽर्थोविषयो नार्थमात्रम् ज्ञातवानहमसुमर्थमसावर्थो मया ज्ञातः ज्ञातमस्मिन्नर्थेः मम ज्ञानमसूदिति चतुर्विधभेदद्ववाक्यं स्मृतिविषयज्ञापकं समानार्थम् सर्वत्र खलु ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयं च गृह्यते अथ प्रत्यचेऽर्थे या स्मृति स्तयो त्रीणि ज्ञानान्येकस्मिन्नर्थेप्रतिसन्धीयन्ते समानकर्तृकाणि न नानाकर्तृकाणि नाकर्तृकाणिकिन्तर्ह्येककर्तृकाणि अद्राक्षमसुमर्थं यमेवतर्हि पश्यामिति अद्राक्षमिति दर्शनं दर्शनसम्बिच्च, न खल्वसम्बिदिते खे र्शदने स्यादेतदद्राक्षमिति, ते खल्वेतेहे ज्ञाने यमेवैतर्हि पश्यामीति तृतीयं ज्ञानमेवमेकोऽर्थस्त्रभिर्चानैर्युज्यमानो नाकर्तृको न नानाकर्तृकः कितर्ह्येककर्तृक इति, सोऽयं स्मृतिविषयोऽपरिसङ्ख्यायमानो विद्यमानः प्रज्ञातोऽर्थः प्रतिषिध्यत नास्यात्मा स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वादिति न चेद स्मृतिमात्रं स्मर्त्तव्यमात्रं विषय वा इदं खलु ज्ञानप्रतिसन्धानवत् स्मृतिप्रतिसन्धानमेकस्य सर्वविषयत्वात् एकोऽयं ज्ञाता सर्वविषयः स्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धत्ते असुमर्थज्ञास्यास्यसुमर्थं विजानाभ्यसुमर्थमज्ञासिषमसुमर्थं जिज्ञासमानश्चिरमज्ञात्वाऽध्यवस्यत्यज्ञासिषमिति एवं स्मृतिमपि त्रिकालविशिष्टां सुस्फुर्पाविशिष्टाञ्च प्रतिसन्धत्ते संस्कारसन्ततिमात्रे तु सत्वे उत्पद्यात्पद्य संस्कारास्तिरोभवन्ति स नास्त्येकोऽपि संस्कारो यस्त्रिकालविशिष्टं ज्ञानं स्मृतिश्चानुभवेत् । न चानुभवमन्तरेण ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमहं ममेति चोत्पद्यते

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १७

देहान्तरवत् अतोनुमीयते अख्येकः सर्वविषयः प्रतिदेहं
संज्ञानप्रबन्धं स्मृतिप्रबन्धश्च प्रतिसन्धत्ते इति यस्य देहान्त-
रेषु वृत्तेरभावान्न प्रतिसन्धोऽनं भवतीति ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवोत् ॥१६॥

न देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा कस्मात् आत्मप्रतिप-
त्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणा-
दित्येवमादीनामोक्तप्रतिपादकानां हेतूनां मनसि सम्भवो
यतः मनो हि सर्वविषयमिति तस्मान्न शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिस-
ङ्घातव्यतिरिक्त आत्मेति ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥१७॥

ज्ञातुः खलु ज्ञानसाधनान्युपपद्यन्ते चक्षुषा पश्यति घ्रा-
णेन जिघ्रति स्पर्शनेन स्पर्शति एवमन्तुः सर्वविषयस्य म-
तिसाधनमन्तःकरणभूतं सर्वविषयं विद्यते येनायं मन्यत इ-
ति । एवं सति ज्ञातव्यात्मसंज्ञा न सृज्यते मनः संज्ञाऽभ्यनुज्ञायते
मनसि च मनः संज्ञा न सृज्यते मतिसाधनं त्वभ्यनु ज्ञायते त-
दिदं संज्ञाभेदमात्रेण नार्थे विवाद इति प्रत्याख्याने वा सर्वेन्द्रि-
यविलोपप्रसङ्गः, अथ मन्तुः सर्वविषयस्य मतिसाधनं सर्ववि-
षयं प्रत्याख्यायते नास्तीति । एवं रूपादिविषयग्रहणसाधना-
न्यपि न सन्तीति सर्वेन्द्रिय विलोपः प्रसज्यत इति ॥

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

योऽयं नियम इष्यते रूपादिग्रहणसाधनाग्यस्य सन्ति म-
तिसाधनं सर्वविषय नास्तीति, अयं निरनुमानो नात्रानुमा-
नमस्ति येन नियम प्रतिपद्या मह इति । रूपादिभ्यश्च विष-
यान्तरं सुखादयस्तदुपलब्धौ करणान्तरसङ्गावः यथाचक्षुषाग-
म्यो न गृह्यत इति करणान्तरं घ्राणं एव चक्षुर्घ्राणाभ्यां रसो न
गृह्यत इति करणान्तरं रसनम् एवं शेषेषु तथा चक्षुरादिभिः
सुखादयो न गृह्यन्त इति करणान्तरेण भवतिव्यम् तच्च ज्ञा-

नायौगपद्यलिङ्गम् । यच्च सुखाद्युपलब्धौ करणं तच्च ज्ञाना-
 प्रौगपद्यलिङ्गम् तस्यान्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधेरसन्निधेर्न यु-
 गपज्ज्ञानान्युत्पद्यन्ते तत्रयदुक्तमात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि
 सन्धवादिति तदयुक्तम् किं पुनरयं देहादिसङ्घातादन्योनित्य
 उतानित्य इति कुतः शंसयः उभयथा दृष्टत्वात् संशयः । विद्य-
 मानमुभयथा भवति नित्यमनित्यञ्च प्रतिपादिते चात्मस-
 ज्ञावेसंशयानिवृत्तेरिति आत्मसज्ञावे हेतुभिरेवास्य प्राग्देहभे-
 दादवस्थानंसिद्धम् ऊर्ध्वमपि देहभेदादवतिष्ठते कुतः ॥

पूर्वाभ्यास्तस्मृत्यनुबन्धात् जातस्य हर्षभय-
 शोक सम्प्रतिपत्तेः ॥ १९ ॥

जातः खल्वयं कुमारकोऽस्मिन् जन्मन्यगृही तेषु हर्षभय-
 शोकहेतुषुहर्षभयशोकान् प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेयान् तेच स्मृत्य-
 नुबन्धादुत्पद्यन्ते नान्यथा स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्यासमन्तरेण
 नभवति पूर्वभ्यासश्च पूर्वजन्मनिसति नान्यथेति सिद्धप्रत्येतत्
 अवतिष्ठतं ऽयमूर्ध्वं शरीरभेदादिति ॥

पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवत्तद्विका-
 रः ॥ २० ॥

यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधसंमीलनं विकारो भवति एवं
 अनित्यस्यात्मनो हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तिर्विकारः स्यात् हेत्वभा-
 वदायुक्तम् अनेन हेतुना पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवदनि-
 त्यस्यात्मनो हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति, नात्रोदाहरणसाधर्म्यात्
 साध्यसाधनहेतुर्न वैधर्म्यादस्ति हेत्वभावादसंवद्धार्यकमपार्थक्य
 मुच्यत इति । दृष्टान्तं च हर्षादिनिमित्तस्यानिवृत्ति- या चैयमा-
 सेवितेषु विषयेषु हर्षादिसम्प्रतिपत्तिः स्मृत्यनुबन्धकता प्रत्यात्म-
 गृह्यते सेयं पद्मादिसंमीलनदृष्टान्तेन न निवर्तते यथा चैयं
 न निवर्तते तथा जातस्यापीति, क्रियाजातश्च वर्णविभागः

संयोगप्रबोधः, संमोलेने क्रियाहेतुश्चानुमेयः । एवञ्च सति-
किं दृष्टान्तेन प्रतिषिध्यते । अथ निर्मित्तः पञ्चादिषु प्रबो-
धसंमोलेनविकार इति मतम् एवमात्मनोऽपि हर्षा- दिसम्य-
तिपत्तिरिति तच्च ॥

नोष्णाशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्म-
कविकाराणाम् ॥ २१ ॥

उष्णादिषु सत्सु भावात् असत्स्वभावात् तन्निमित्ताः पञ्च-
भूतानुग्रहेण निर्वृत्तानां पञ्चादोना प्रबोधसंमोलेन विकारा
निमित्ताद्भवितु मर्हन्ति न निमित्तमन्तरेण, नचान्यत पूर्वाभ्य-
स्तस्मृत्यनुबन्धात् निमित्तमस्तोति । नचोत्पत्तिनिरोधकारणा
तुमानमात्मनो दृष्टान्तात् न हर्षादीनां निमित्तमन्तरेणोत्प-
त्तिः नोष्णादिवन्निमित्तान्तरोपादानं हर्षादीनां तस्मादयुक्तः
मेतत् इतश्च नित्य आत्मा ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् सन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

जातमानस्य वत्सस्य प्रवृत्तिलिङ्ग स्तन्याभिलाषो गृह्यते
सच नान्तरेणाहाराभ्यासम् । कया यत्क्या, दृश्यते हि शरीरि-
णां क्षुधापोष्यमानानामाहाराभ्यासकृतात् स्मरणानुबन्धादाहो
राभिलाषः, न च पूर्वशरीरमन्तरेणासौ जातमानस्योपपद्य-
तेनानुसोयते भूतपूर्वं शरीरं यत्रानेनाहारोभ्यस्त इति । स
स्वल्पमात्रमा पूर्वशरीरत्प्रेत्यशरीरान्तरमापन्नः क्षुत्योडितः पू-
र्वाभ्यस्त माहारमनुस्मरन् स्तन्यमभिलाषति तस्मान्देहमे-
दादात्मा भिद्यते भवत्येवोद्देहमेदादिति ॥

अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् ॥

॥ २३ ॥

यथा खलु अयोऽभ्यासमन्तरेणायस्कान्तमुपसर्पति, एवमा-

हाराभ्यासमन्तरेण बालः स्तन्यमभिलाषति, किमिदमयसोऽय-
स्कान्ताभिसर्पणं निर्निमित्तमथवा निमित्तादिति निर्निमित्त-
त्वावत् ॥

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

यदि निर्निमित्तं लोष्टादयोऽप्ययस्कान्तमुपसर्पेयु न जातु
नियमे कारणमस्तीति अथ निमिनात् तत्केनोपलभ्यत इति
क्रियालिङ्गः क्रियाहेतुः क्रियानियमलिङ्गश्च क्रियाहेतुनियमः
तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः बालस्यापि नियतमुपसर्पणं क्रियोपलभ्य-
ते नच स्तन्याभिलाषलिङ्गमन्यदाहाराभ्यास कृतात् स्मरणा-
नुबन्धात् । निमित्तं दृष्टान्ते नोपपाद्यते न चासति निमित्ते
कस्य चिदुत्पत्तिः, न च दृष्टान्तो दृष्टमभिलाषहेतुं बाधते, त-
स्मा दतयसोऽयस्कान्ताभिगमनमदृष्टान्त इति, अयसः खल्व-
पि नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति न जात्वयो लोष्टमुपसर्पेति किं क-
तो ऽस्यानियम इति यदिकारणे नियमाः सर्व्व क्रियानियम-
लिङ्गः एवं बालस्यापि नियतविषयोऽभिलाषः कारणनियमा-
ङ्गवितुमर्हति तच्च कारणमभ्यस्तस्मा रणमन्यहेति दृष्टेन विशि-
ष्यते इष्टोहि शरीरि, णामभ्यस्तस्मरणादाहाराभिलाष इति ।
इतश्च नित्यआत्मा कस्मात् ॥

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

स रागो जायत इत्यर्थादापद्यते अयं जायमानो रागा-
नुबन्धो जायते रागस्य पूर्व्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः पू-
र्व्वानुभवश्चविषयाणां सन्धस्मिन् ॥ जन्मनि शरीरमन्तरेण नोप-
पद्यतेसोऽयमात्मा पूर्व्वशरीरोनुभूतान् विषया ननुस्मरन् तेषु त-
पुरज्यते तथा चायं द्वयोर्जन्म नोःप्रतिसन्धिः, एवं पूर्व्वशरीरस्य
पूर्व्वतरेण पूर्व्वतरस्य पूर्व्वतमेनत्यादिना ऽनादिश्चेतनस्य शरी-
रयोगः अनादिश्च रागानुबन्ध इति सिद्धं नित्यत्वमिति । कथं
पुनर्जायते पूर्व्वविषयानुचिन्तनजनितो जातस्य रागो न पुनः ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

यथोत्पत्तिधर्मकस्य द्रव्यस्य गुणाः कारणत उत्पद्यन्ते य-
थोत्पत्तिधर्मकस्यात्मनो रागः कुतश्चिदुत्पद्यते, अत्रायमुदि-
तानुवादो निदर्शनार्थः ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ॥ २७ ॥

न खलु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनो रागस्य च,
कस्मात् सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् । अयं खलु प्राणि-
नो विषयानासेवमानोनां सङ्कल्पजनितो रागो गृह्यते स-
ङ्कल्पश्च पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनयोनिः, तेनानुमीयते जा-
तस्यापि पूर्वानुभूता र्थचिन्तनकृतीराग इति । आत्मोत्पादो-
धिकरणात् रागोत्पत्तिर्भवन्ती सङ्कल्पादन्यस्मिन् रागकार-
णसति वाच्या कार्यद्रव्यगुणवत् न चात्मोत्पादः सिद्धोना-
पि सङ्कल्पादन्यद्वाग कारणमस्ति । तस्मादयुक्तं सगुणद्र-
व्योत्पत्तिवत्तयोरुत्पत्तिरिति, अथापि सङ्कल्पादन्यद्वागकार-
णं धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपादीयते तथापि पूर्वशरीरयोगो ऽ
प्रत्याख्येयः । तत्र हि तस्य निर्वृत्तिः नास्मिन् जन्मनि तन्म-
यत्वाद्वाग इति विषयाभ्यासः खल्वयं भावनाहेतुः तन्मयत्व-
मुच्यते इतिजातिविशेषाच्च रागविशेष इति, कर्म खल्विदं
जातिविशेषनिवर्तकम् तादर्थ्यात्ताच्छब्दं विज्ञायते, तस्माद-
नुपपन्नं सङ्कल्पादन्यद्वागकारणमिति, अनादिश्वेतनस्य श-
रीरयोग इत्युक्तं, स्वकृतकर्मनिमित्तं चास्यशरीरं सुखदुःखा-
धिष्ठानं तत् परीक्ष्यते किं प्राणादिवदेकप्रकृतिकम् उत्तना-
नाप्रकृतीति, कुतःसंशयः, विप्रतिपत्तेः संशयः, पृथिव्यादी-
नि भुतानि सङ्ख्याविकल्पेन शरीरप्रकृतिरिति प्रतिजानत इति
किन्तत्र तत्त्वम् ॥

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

तत्र मानुषं शरीरं पार्थिवम् । कस्मात् गुणान्तरोपलब्धेः

१०२ ३ अध्याये १ आह्निकम् ।

गन्धवतो पृथिवी गन्धवच्छरीरम् अवादीनामगन्धत्वात् तत्
प्रकृत्यगन्धं स्यात् नत्विदमवादिभिरसंपृक्तया पृथिव्यारब्धं चे-
ष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्पत इत्यतः पञ्चानां भूतानां संयोगे स-
ति शरीरं भवति भूतसंयोगोहि मिथः पञ्चानां न निषिद्ध इति,
आप्य तैजसवायव्यानि लौकान्तरे शरीराणि तेष्वपि भूतसंयो-
गः पुरुषार्थतन्त्र इति स्यात्त्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंशयो-
नावादि संयोगअन्तरेण निष्पत्तिरिति । पार्थिवाप्यतैजसं त-
द्गुणोपलब्धेः, निश्चसोच्छासोपलब्धे श्चातुर्भौतिकम्,
गन्धहोदपाकव्यूहावकाश दानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्, त इमे सं-
न्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान् सूत्रकारः कथं सन्दिग्धाः सति
च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मीपलब्धिरसति च संयोगाप्रतिषे-
धात् सन्निहितानामिति । यथा स्यात्स्यामुदकतेजोवाष्पाका-
शानामिति तदिदमनेकभूतप्रकृति शरीरमगन्धमरसमरूप-
मस्पर्शश्च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् नत्विदमित्यं भूतम् त-
स्यात् पार्थिवं गुणन्तरोपलब्धेः ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २९ ॥

सूर्यन्ते चक्षुर्गच्छतादित्यत्रमन्त्रे पृथिवीन्ते शरीरमिति श्रु-
यतेतदिदं प्रकृतौविकारस्य प्रलयाभिधानमिति मर्य्यं ते चक्षुःसं-
शयोमीत्यत्रमन्त्रान्तरे पृथिवीन्ते शरीरमिति श्रुयतेसेयंकारणादि-
कारस्य स्मृतिरभिधीयत इति, स्यात्त्यादिषु च तुल्यजातीयाना-
मेककार्यारम्भदर्शनाद्भिन्नजातीयानामेककार्यारम्भानुपपत्तिः
अथेदानीमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्य्यन्ते किमाव्यक्तिका-
न्योही स्निग्धौतिकानोति कुतः संशयः ॥

**कृष्णसारे सत्युपलभाद्व्यतिरिच्य चोपल-
म्भात् संशयः ॥ ३० ॥**

कृष्णसारभौतिकं तस्मिन्ननुपहते रूपोपलब्धिः उपहते

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १०३

चानुपलब्धिरिति व्यतिरिच्य कृष्णसारमवस्थितस्य विषय-
स्योपालम्भो न कृष्णसारप्राप्तस्य, न चाप्राप्यकारित्वमिन्द्रिया-
णाम् तदिदमभौतिकत्वे विभुत्वात् सम्भवति, एव सुभयध-
र्मीपक्षबन्धेः संशयः, अभौतिकानि इत्याह कस्मात् ॥

महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥

महदिति महतरं महत्तमं चोपलभ्यते यथा न्यग्रोधपर्व-
तादि, अण्वित्यणुतरमणुतमञ्च गृह्यते न्यग्रोधधानादि, तदुभ-
यमुपलभ्यमानं चक्षुषो भौतिकत्वं वाधते भौतिकं हि यावत्ताव-
देव व्याप्नोति अभौतिकन्तु विभुत्वात् सर्व्व व्यापकमिति न म-
हदणुग्रहणमात्रादभौतिकत्वं विभुत्वञ्चेन्द्रियाणां शक्यं प्रति-
पत्तुम् इदं खलु ॥

रश्मिरर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥

तयोर्महदणुवोर्यं हणं चक्षुरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषा-
ङ्गवति यथाप्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति रश्मिरर्थं सन्निकर्षावर-
णलिङ्गः, चाक्षुषो हिरश्मिः कुंढादिभिरावृतमर्थं न प्रकाशय-
ति यथा प्रदीपरश्मिरिति आवरणानुमेयत्वे सतोदमाह ॥

तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥

रूपस्यैव हि तेजो महत्त्वोदनेकद्रव्यवत्त्वाच्चोपलब्धिरिति
प्रदोषवत् प्रत्यक्षत उपलभ्येत चक्षुषोरश्मि र्यदिस्यादिति ॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहे-
तुः ॥ ३४ ॥

सन्निकर्ष प्रतिषेधार्थेनावरणेन लिङ्गेनानुमीयमानस्य र-
श्मे र्यां प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिर्नासावभावं प्रतिपादयति । यथा
चन्द्रमसः परभागस्य पृथिव्याश्चाधोभागस्य ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धि नियमः ॥ ३५ ॥

भिन्नः खल्वयं द्रव्यधर्मो गुणधर्मश्च सहदनेकद्रव्यवच्च वि-
ष तावयवसायं द्रव्यं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते स्पर्शस्तु शीतो गृ-
ह्मणे तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् हंसन्तशिशिरौ कल्पेते । तथा
विषमेवच तेजसं द्रव्यमनुङ्गू तरुपंसह रूपेण नोपलभ्यतेस्पर्-
शस्त्वस्योष्ण उपलभ्यते तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् घोषमवसन्तौ
कल्पेते यत्र त्वेषा भवति ॥

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपल-
ब्धिः ॥ ३६ ॥

यत्र रूपञ्च द्रव्यञ्च तदाश्रयः प्रत्यक्षतः उपलभ्यते रूपवि-
शेषस्तु यद्भावात् क्वचिद्रूपोपलब्धिः यदभावाच्च द्रव्यस्य क्वचि-
दनुपलब्धिः स रूपधर्मोऽयमुद्भवसमाख्यात इति, अनुङ्गू त-
रूपश्चायं नायनो रश्मिः, तस्मात्प्रत्यक्षतो नोपलभ्यत इति
दृष्टञ्च तेजसंधर्मभेदः उद्गू तरुपस्पर्शप्रत्यक्षं तेजो यथादित्य-
रश्मयः, उद्गू तरुपमनुङ्गू तस्पर्शञ्च प्रत्यक्षम् यथा प्रदीप रश्म-
यः । उद्गू तस्पर्शमनुङ्गू तरुपमप्रत्यक्षम् यथावादिसंयुक्तं तेजः ।
अनुङ्गू तरुपस्पर्शोऽप्रत्यक्षश्चाक्षुषोरश्मिरिति ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थत-
न्त्रः ॥ ३७ ॥

यथा चेतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूतः सुखदुःखोपलब्धि-
भूतश्च कल्पेते तथेन्द्रियाणि व्यूढानि विषयप्राप्त्यर्थञ्च रश्मे-
श्चाक्षुषस्य व्यूहः, रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्च व्यवहार प्रकृत्यर्था
द्रव्यविशेषे च प्रतीघातादावरणोपपत्तिर्व्यवहारार्था सर्वद्र-
व्याणां विश्वरूपोव्यूह इन्द्रियवत्कर्मकारितः पुरुषार्थतन्त्रः ।
कर्म तु धर्माधर्मभूतं चेतनस्योपभोगार्थमिति ॥

अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्मः ॥ ३८ ॥

यश्चावरणोपलब्धादिन्द्रियस्य द्रव्यविशेषे प्रतीघातः स भौ-
तिकधर्मो न भूतानि व्यभिचरति नाभौतिकं प्रतिघातधर्मकं-
दृष्टमिति । अप्रति घातस्तु व्यभिचारो भौतिकाभौतिकयोः स-
मानत्वादिति । यदपिसम्यक्ते प्रतिघाताङ्गीतिकानीन्द्रियाणि
अप्रतिघातादभौतिकानीतिप्राप्तम् दृष्ट्याप्रतिघातः काचाभ्र-
पटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः तन्न युक्तम् कस्मात् यस्माङ्गीति
कमपि न प्रतिहन्यते काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितप्रकाशात्
प्रदोपरश्मीनां, स्थाव्यादिषु पाचकस्य तेजसोऽप्रतिघातः, उ-
पपद्यते चानुपलब्धिः कारणभेदात् ॥

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धि वत्तदनुपल-
ब्धिः ॥ ३९ ॥

यथाऽनेकद्रव्येण स्रुवायाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति स-
त्युपलब्धिकारणे मध्यन्दिनोल्काप्रकाशो नोपलभ्यते आदि-
त्यप्रकाशेनाभिभूतः, एवंमहदनेकद्रव्य वत्त्वाद्विशेषाच्चोप-
लब्धिरिति, सत्युपलब्धिकारणेचाक्षुषोरग्निमनोपलभ्यते नि-
मित्तान्तरतः तच्च व्याख्यातमनुज्ञत रूपस्य शब्दस्य प्रत्यक्षतो
नुपलब्धिरिति अत्यन्तानुपलब्धिसत्त्वाभावकारणम्, योहि ब्र-
वीति लोष्टप्रकाशो मध्यन्दिने आदित्यप्रकाशाभिभवान्नोप-
लभ्यत इति तस्यैतत्स्यात् ॥

न रात्रावप्यनुपलब्धिः ॥ ४० ॥

अप्यनुमानतोऽनुपलब्धिरिति एवमत्यन्तानुपलब्धेर्लो-
ष्टप्रकाशो नास्तिनत्वेवं चाक्षुषो रश्मिरिति उपपन्नरूपा चे-
यम् ॥

बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेर नभिव्य-
क्तितोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

वाह्येन प्रकाशेनानुगृहीतं चक्षुर्विषयग्राहकम्, तदभावेऽनुपलब्धिः, सति च प्रकाशानुग्रहे शीतस्पर्शोपलब्धौ च स-
'त्यां तदाश्रयस्य द्रव्यस्यचक्षुषा ऽग्रहणम् रूपस्यानुज्ञतत्वात् सेयं
रूपानभिव्यक्तिर्लोपाश्रयस्य द्रव्यस्यानुपलब्धिर्दृष्टा तत्र यदुक्तं
तदनुपलब्धेर हेतुरित्येतदयुक्तम्, कस्मात् पुनरभिभवोऽनुप-
लब्धिकारणम् चाक्षुषस्य रश्मेर्नोच्यत इति ॥

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

वाह्यप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायाच्चेति चार्थः, यद्रूपमभि-
व्यक्तमुज्ञतं वाह्यप्रकाशानुग्रहं च नापेक्षते तद्विषयोऽभिभवो-
विपर्यये ऽभिभवाभावात् अनुज्ञतरूपत्वा चानुपलभ्यमानं
वाह्यप्रकाशानुग्रहाच्चोपलभ्यमानं नाभिभूयत इति एवमुप-
पन्नम् अस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति ॥

नक्तं च नयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

दृश्यन्ते हि नक्तं नयनरश्मयो नक्तचराणां वृषदंशप्रभृती-
नाम्, तेन शेषस्यानुमानमिति जातिभेदवदिन्द्रियभेद इति
चेत् धर्ममात्रं चानुपपन्नम् आवरणस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थस्य
दर्शनादिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वानुपप-
त्तिः कस्मात् ॥

**अप्राप्यं ग्रहणम् काचाभ्रपटलस्फटिकान्त-
रितोऽपलब्धे ॥ ४४ ॥**

दृष्टादिसर्पद्द्रव्यं काचेऽभ्रपटले वा प्रतिहतं दृष्टमव्यव-
हितेन सन्निकृत्यते व्यावहृत्यते वै प्राप्त्यव्यवधानेनेति यदि च
रश्म्यर्थसन्निकर्षोऽग्रहणहेतुः स्यात् न व्यवहितस्य सन्निकर्ष-
इत्यग्रहणं स्यात् अस्ति चेयं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोप-
लब्धिः सा ज्ञापयत्यप्राप्यकारीणीन्द्रियाणि अत एवाभौति-
कानि प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म इति ॥

न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

अप्राप्यकारित्वे सतीन्द्रियाणां कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धिर्न स्यात् प्राप्यकारित्वेऽपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिर्न स्यात् ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

न च काचाभ्रपटलं वा नयनरश्मिं विष्टन्नाति सोऽप्रतिहन्त्यमानः सन्निकृष्यत इति, यश्च मन्यते न भौतिकस्याप्रतोघात इति तन्न ॥

आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरेऽपि दाहोऽविघातात् ॥ ४७ ॥

आदित्यरश्मे रविघातात् स्फटिकान्तरितेऽप्यविघातात् दाहोऽविघातात् अविघातादिति च पदाभिसम्बन्धभेदाद्वाक्यभेद इति यथा वाक्यं चार्थभेद इति प्रतिवाक्यं वाक्यार्थभेदः आदित्यरश्मिः कुम्भादिषु न प्रतिहन्त्यते अविघातात् कुम्भस्यसुदकन्तपति प्राप्तौ हि द्रव्यान्तरगुणस्य उष्णस्पर्शस्य ग्रहणम् तेन च शीतस्पर्शाभिभव इति, स्फटिकान्तरितेऽपि प्रकाशनीये प्रदीप रश्मिनामप्रतिघातः अप्रतिघातात् प्राप्तस्य ग्रहणमिति भर्जनकपालादिस्थञ्च द्रव्यमाग्नेयेन तेजसा दह्यते तत्राविघातात् प्राप्तिः प्राप्तौ तु दाहोनाप्राप्यकारि तेज इति अविघातादिति च केवलं पदमुपादीयते कोऽयमविघातो नाम अव्यूह्यमानावयवेन व्यवधायकेन द्रव्येणासर्वतो द्रव्यस्याविष्टम्भः क्रियाहेतोरप्रतिबन्धः प्राप्तोरप्रतिषेध इति, दृष्टं हि कलशनिषक्तानामपां वह्निः शीतस्पर्शस्य ग्रहणम्, न च इन्द्रियेणासन्निकृष्टस्य द्रव्यस्य स्पर्शोपलब्धिः दृष्टौ च प्रस्यन्दपरिस्रवौ तत्र काचाभ्रपटलादिभिर्नयनरश्मेरप्रतिघातादिभिर्द्वयार्थेन सह सन्निकर्षोपपन्नं ग्रहणमिति ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातः कुड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिः प्रतिघात इति नियमे कारणं वाच्यमिति ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ ४९ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स्वी धर्मो नियमदर्शनात् प्रसादस्य वा स्वीधर्मो रूपोपलब्धनम् यथादर्शप्रतिहतस्य परावृत्तस्य नयनरश्मेः स्वेन मुखेन सन्निकर्षे सति खसुखोः पलम्भनं प्रतिविम्बग्रहणाख्यमादर्शरूपानुग्रहात्तन्निमित्तं भवति आदर्शरूपोपघाते तदभावात् कुड्यादिषु च प्रति विम्बग्रहणं न भवति एवं काचाभ्रपटलादिभिरविघातश्चक्षुरश्मेः कुड्यादिभिश्च प्रतिघातोद्भवस्वभावनियमादिति ॥

दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥

प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात् न खलु भोः परीक्ष्यमाणेन दृष्टानुमिता अर्थाः शक्या नियोक्तुमेवं भवतीति नापि प्रतिषेद्धमेवं स भवतीति नहोदनुपपद्यते रूपवद्गन्धोऽपि चाक्षुषो भवत्विति गन्धवद्वा रूपश्चाक्षुषं साभूदिति अग्निप्रतिपत्तिवद्गन्धोऽनोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति उदकाप्रतिपत्तिवद्वा धूमेनाग्निप्रतिपत्तिरपि साभूदिति किं कारणम् यथा खल्वर्था भवन्ति येषां स्वीभावः स्वीधर्म इति तथाभूताः प्रमाणेन प्रतिपद्यन्ते इति तथाभूतविषयकं हि प्रमाणमिति इमौ खलु नियोगप्रतिषेधौ भवतादंशितौ काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातो भवतु कुड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभि रप्रतिघातो साभूदिति न दृष्टानुमिताः खल्विमे द्रव्यधर्माः प्रतिघा-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १०९

ताप्रतीघातयो ह्युपलब्धानुपलब्धी व्यवस्थापिके व्यवहिताः
नुपलब्ध्याऽनुमीयते कुड्यादिभिः प्रतिघातः व्यवहितोपल-
ब्ध्याऽनुमीयते काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघात इति अथापि
खल्वेकमिदमिन्द्रियं बह्वनीन्द्रियाणि वा कुतः संशयः ॥

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानात्वादव-
यविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥ ५१ ॥

बहूनि द्रव्याणि नानास्थानानि दृश्यन्ते नानास्थानश्च
सन्नेकोऽवयवी चेति तेनेन्द्रियेषु संशयः इति एकमिन्द्रियम् ॥

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

त्वगेकमिन्द्रियमित्याह कस्मात् अव्यतिरेकात् न त्वचा
किञ्चिदिन्द्रियाधिष्ठानं न प्राप्तम् न चासत्यां त्वचि किञ्चि-
दवयवग्रहणं भवति यथा सर्वेन्द्रियस्थानानि व्याप्तानि य-
स्याच्च सत्यां विषयग्रहणं भवति सा त्वगेकमिन्द्रियमिति ॥

नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

स्पर्शोपलब्धिलक्षणायां सत्यां त्वचि गृह्यमाणे त्वगिन्द्रि-
येण स्पर्शेन्द्रियान्तरार्था रूपादयो न गृह्यन्ते अन्धादिभिः न
स्पर्शग्राहकादिन्द्रियान्तरमस्तीति स्पर्शवदन्धादिभिर्गृह्येरन्
रूपादयो न च गृह्यन्ते तस्मान्नैकमिन्द्रियं त्वगिति ॥

त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवत्तदुपल-
ब्धिः ॥ ५४ ॥

यथा त्वचोऽवयवविशेषः कश्चिच्चक्षुषि सन्निकृष्टो धूमस्पर्शं
गृह्णाति नान्यः एवं त्वचोऽवयवविशेषोरूपादिग्राहकस्तेषामु-
पघातादन्धादिभिर्न गृह्यन्ते रूपादय इति ॥

आहतत्वादहेतुः ॥ ५५ ॥

त्वगव्यतिरेकादेकमिन्द्रियमित्युक्त्वा त्वगवयवविशेषेण धू-
मोपलब्धिवद्रूपाद्युपलब्धिरित्युच्यते एवं च सति नानाभूतानि
विषयग्राहकाणि विषयव्यवस्थानात् तद्भावे विषयग्रहणस्य
भावात्तदुपघाते चाभावात् तथा च पूर्वोवाद् उत्तरेण वा-
देन व्याहृत्यत इति सन्दिग्धत्वाव्यातिरेकः पृथिव्यादिभिरपि
भूतैरिन्द्रियाधिष्ठानानि व्याप्तानि न च तेष्वसत्त्वं विषयग्रहणं
भवतीति तस्मान्न त्वगव्यहा सर्वविषयमेकमिन्द्रियमिति ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५६ ॥

आत्मा मनसा संवध्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं सर्वार्थैः
सन्निकृष्टमिति आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो युगपदग्रहणा-
नि स्युः, न च युगपदरूपादयो गृह्यन्ते, तस्मान्नैकमिन्द्रियं
सर्वविषयमस्तीति असाहचर्याच्च विषयग्रहणानां नैकमि-
न्द्रियं सर्वविषयकम्, साहचर्ये हि विषयग्रहणानामन्वाद्य-
नुपपत्तिरिति ॥

विप्रतिषेधाच्च नत्वगेका ॥ ५७ ॥

न खलु त्वगेकमिन्द्रियं व्याघातात् त्वचा रूपाण्यप्राप्तानि
गृह्यन्ते इति अप्राप्यकारित्वे स्पर्शादिष्वप्येवं प्रसङ्गः, स्पर्शा-
दीनाञ्च प्राप्तानां ग्रहणाद्रूपादीनामप्राप्तानामग्रहणमिति प्रा-
प्तम्, प्राप्याप्राप्यकारित्वमिति चेत् आवरणानुपपत्तेर्विष-
यमात्रस्य ग्रहणम्, अथापि मन्येत प्राप्ताः स्पर्शादयस्त्वचा
गृह्यन्ते रूपाणि त्वप्राप्तानीति, एवं सति नास्त्यावरणम्
आवरणानुपपत्तेश्च रूपमात्रस्य ग्रहणं व्यवहितस्य चाव्यव-
हितस्य चेति । दूरान्तिकानुविधानं च रूपोपलब्ध्यनुपल-
ब्धो न स्यात् अप्राप्तं त्वचा गृह्यते रूपमिति दूरे रूपस्या-
ग्रहणमन्तिके च ग्रहणमित्येतन्नस्यादिति एकत्वप्रतिषेधाच्च
नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते ॥

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५८ ॥

अर्थः प्रयोजनं तत् पञ्चविधमिन्द्रियाणाम्, स्पर्शनेनेन्द्रिये-
ण स्पर्शग्रहणे सति न तेनैव रूपं गृह्यत इति रूपग्रहणप्रयो-
जनं चक्षुरनमीयते, स्पर्शरूपग्रहणे च ताभ्यामेव गन्धो न
गृह्यत इति गन्धग्रहणप्रयोजनं घ्राणमनुमीयते, त्रयाणां ग्र-
हणे न तैरेव रसो गृह्यत इति रसग्रहणप्रयोजनं रसनमनु-
मीयते, न चतुर्णां ग्रहणे तैरेव शब्दः श्रूयत इति शब्दग्रहण-
प्रयोजनं श्रोत्रमनुमीयते, एवमिन्द्रियप्रयोजनस्यानितरेतर-
साधनसाध्यत्वात् पञ्चैवेन्द्रियाणि ॥

न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५९ ॥

न खल्विन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्धयति, कस्मा-
त् तेषामर्थानां बहुत्वात्, बहवः खल्विमे इन्द्रियार्थाः, स्पर्श-
स्तावच्छीतोष्णानुष्णशीता इति, रूपाणि शुक्लहरितादी-
नि, गन्धा इष्टानिष्टोपेक्षणीयाः रसाः कटुकादयः शब्दा वर्णा-
त्मानो ध्वनिमात्राश्च भिन्नाः, तद्यस्येन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चे-
न्द्रियाणि तस्येन्द्रियार्थबहुत्वाद्बहुनीन्द्रियाणिप्रसज्यन्त इति ॥

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः

॥ ६० ॥

गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्थानां गन्धादीनां यानि
गन्धादिग्रहणानि तान्यसमानसाधनसाध्यत्वादग्राहकान्तरा-
णि न प्रयोजयन्ति, अर्थसमूहोऽनुमानमुक्तो नार्थैकदेशः अर्थै-
कदेशश्चाश्रित्य विषयपञ्चत्वमात्रं भवान् प्रतिषेधति, तस्मादयु-
क्तोऽयं प्रतिषेध इति, कथं पुनर्गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृ-
तव्यवस्था गन्धादय इति। स्पर्शः खल्वयं त्रिविधः शीतउ-
ष्णऽनुष्णश्चोतश्च स्पर्शत्वेन स्वसामान्येन सङ्गृहीतः गृह्यमाण-
श्च शीतस्पर्शे नोष्णस्यानुष्णश्चोतश्च वा ग्रहणम् ग्राहकान्तरं
योजयति, स्पर्शभेदानामेकसाधनसाध्यत्वात् । येनैव शी-
तस्पर्शा गृह्यते तेनैवेतरावपीति । एवं गन्धत्वेन गन्धानां क-

पत्वेन रूपाणां रसत्वेन रसानां शब्दत्वेन शब्दानामिति,
गन्धादि ग्रहणानि पुनरसमानसाधनसाध्यत्वादग्राहकान्त-
राणां प्रयोजकानि तस्मादुपपन्नमिन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रि-
याणीति, यदिसामान्यं संग्राहकं प्राप्तमिन्द्रियाणाम् ॥

विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ६१ ॥

विषयत्वेन हि सामान्येन गन्धादयः संगृहीता इति ॥

न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वे-

भयः ॥ ६२ ॥

न खलु विषयत्वेन सामान्येन कृतव्यवस्था विषया ग्राहका-
न्तरनिरपेक्षा एकसाधनग्राह्या अनुमीयन्ते, अनुमीयन्ते च पञ्च
गन्धादयो गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृत व्यवस्था इन्द्रियान्त-
रग्राह्यास्तस्मादसम्बद्धमेतत् । अयमेव चार्थोऽनूद्यते बुद्धि-
लक्षणपञ्चत्वादिति, बुद्धय एव लक्षणानि विषयग्रहणलिङ्गत्वा-
दिन्द्रियाणाम्, तदेतदिन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्येतस्मिन् सूत्रे कृत-
भाष्यमिति, तस्मादुबुद्धिलक्षणपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि, अधि-
ष्ठानान्यपि खलु पञ्चेन्द्रियाणाम् सर्व्वशरीराधिष्ठानं स्पर्शज्ञं
स्पर्शग्रहणलिङ्गम्, कण्ठसारोपनिबद्धं चक्षुर्वह्निर्निःसृतं रूपग्रह-
णलिङ्गम्, नासाधिष्ठानं घ्राणम्, जिह्वाधिष्ठानं रसनम्, क-
र्णच्छिद्राधिष्ठानं श्रोत्रम्, गन्धरसरूपस्पर्शशब्दग्रहणलिङ्गत्वा-
दिति । गतिभेदादपोन्द्रियभेदः, कण्ठसारोपनिबद्धं चक्षुर्वहि-
र्निःसृत्य रूपाधिकरणानि द्रव्याणि प्राप्नोति, स्पर्शनादोनिवृ-
न्द्रियाणि विषया एवाश्रयोपसर्पणात् प्रत्यासोदन्ति, सन्तानव-
त्त्या शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तिरिति आकृतिः खलु परिमाणमि-
यत्ता सा पञ्चधा स्वस्थानमात्राणि घ्राणरसनस्पर्शनां विष-
यग्रहणे नानुमेयानि, चक्षुः कण्ठसारोपनिबद्धं चक्षुर्वह्निर्निःसृतं विष-
यव्यापि, श्रोत्रं नान्यदाकाशात् तच्च विभु शब्दमात्रानुभवा-
नुमेयं पुरुषसंस्कारोपग्रहीत्वाधिष्ठाननियमेन शब्दस्य व्यञ्जक-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य ११३

मिति । जातिरिति योनिं प्रचक्षते; पञ्च खल्विन्द्रिययोनयः पृथिव्यादीनि भूतानि, तस्मात् प्रकृतिपञ्चत्वादपि पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्धम्, कथं पुनर्ज्ञायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनोति ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६३ ॥

दृष्टोहि बाह्यादीनां भूतानां गुणविशेषाभिव्यक्तिनियमः, वायुः स्पर्शव्यञ्जकः, अपो रसव्यञ्जिकाः, तेजो रूपव्यञ्जकम्, पार्थिवं किञ्चिद्द्रव्यं कस्यचिद्द्रव्यस्य गन्धव्यञ्जकम् । अस्ति चायमिन्द्रियाणां भूतगुणविशेषोपलब्धिनियमः, तेन भूतगुणविशेषोपलब्धेर्मन्यामहे भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनोति, गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्यपदिष्टम् उद्देशश्च पृथिव्यादीनामेकगुणत्वे समान इत्यत आह ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः अप्तेजोवायूनां पूर्वपूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥ ६४ ॥

स्पर्शपर्यन्तानामिति विभक्तिविपरिणामः, आकाशस्योत्तरं शब्दः 'स्पर्शपर्यन्तेभ्य इति कथन्तरन्निर्देशः स्वतन्त्रविनियोगसामर्थ्यात्, तेनोत्तरशब्दस्य परार्थाभिधानं विज्ञायते, उद्देशसूत्रेहि स्पर्शपर्यन्तेभ्यः परशब्द इति तन्त्रं वा स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् स्पर्शपर्यन्तेषु नियुक्तेषु योऽन्यस्तदुत्तरः शब्द इति ॥

न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६५ ॥

नायं गुणनियोगः साधुः, कस्मात् तस्य भूतस्य ये गुणान्ते तदात्मकेनेन्द्रियेण सर्वे उपलभ्यन्ते पार्थिवेन हि घ्राणेन स्पर्शपर्यन्ता न गृह्यन्ते गन्धएवैको गृह्यते एवं शेषेष्व-

११४ ३ अध्याये १ आहिकम् ।

पीति कथन्तर्हीमे गुणा, विनियोक्तव्या इति ॥

एकैकस्यैवोत्तरो गुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां त-
दनुपलब्धिः ॥ ६६ ॥

गन्धादीनामेकैको यथाक्रमं पृथिव्यादीनामेकैकस्य गुण
अतस्तदनुपलब्धिः तेषान्तयोस्तस्य चानुपलब्धिः, घ्राणेन
रसरूपस्पर्शानां रसेन रूपस्पर्शयोः, चक्षुषा स्पर्शस्येति, क-
थन्तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्ते इति ॥

संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् ॥ ६७ ॥

अवादि संसर्गाच्च पृथिव्यां रसादयो गृह्यन्ते एवं शेषेष्व-
पीति नियमस्तर्हि न प्राप्नोति संसर्गस्यानियमाच्चतुर्गुणा पृ-
थिवी त्रिगुणा आपो द्विगुणं तेज एकगुणो वायुरिति निय-
मश्चोपपद्यते कथम् ॥

विष्टं ह्यपरम्परेण ॥ ६८ ॥

पृथिव्यादीनां पूर्वं स्पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण विष्टमतः संस-
र्गानियम इति तच्चैतद्भूतसृष्टौ वेदितव्यन्नैतर्हीति ॥

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६९ ॥

नेति तिस्र्वीं प्रत्याचष्टे, कस्मात् पार्थिवस्य द्रव्य-
स्याप्यस्य च प्रत्यक्षत्वात् महत्त्वानेकद्रव्यत्वादूपाच्चोपल-
ब्धिरिति तेजसमेव द्रव्यं प्रत्यक्षं स्यात् न पार्थिवमाप्यं वा
रूपाभावात् तेजसवत्तु पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् न संस-
र्गादनेकगुणग्रहणं भूतानामिति । भूतान्तररूपकृततन्त्र-
पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वं ब्रुवतः प्रत्यक्षो वायुः प्रसज्यते नि-
यमे वा कारणमुच्यतामिति, रसयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्य-
क्षत्वात् पार्थिवो रसः षड्विधः, आप्यो मधुरएव नचैतत् सं-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य ११५

सार्गाद्भवितुमर्हति, रूपयोर्वा पार्थिवाप्ययोः, प्रत्यक्षत्वात् तै-
जसरूपानुगृहीतयोः संसर्गोहि व्यञ्जकमेव रूपं व्यङ्ग्यम-
स्तीति एकानेकविधत्वे च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् रूप-
योः, पार्थिवं हरितलोहित पीताद्यनेकविधं रूपम् आप्यन्तु-
शुक्लमप्रकाशम् । नचैतदेकगुणानां संसर्गसत्युपलभ्यत इति
उदाहरणमात्रञ्चैतत् अतः परं प्रपञ्चः, स्पर्शयोर्वा पार्थिवतै-
जसयोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवोऽनुष्णाशीतः स्पर्शः, उष्णस्तैज-
सः प्रत्यक्षो, नचैतदेकगुणानामनुष्णाशीतस्पर्शेन वायुना संस-
र्गोऽप्युपपद्यत इति, अथवा पार्थिवाप्ययोर्द्रव्ययोर्व्यवस्थितगुण-
योः प्रत्यक्षत्वात् चतुर्गुणं पार्थिवं द्रव्यं त्रिगुणमाप्यं प्रत्यक्ष-
त्वेन तत्कारणमनुमीयते, तथाभूतमिति तस्य कार्यं लिङ्गं
कारणभावाद्धि कार्यभाव इति, एवं तैजसवायव्ययोर्द्रव्ययोः
प्रत्यक्षत्वाद्गुणव्यवस्थायास्तत्कारणे द्रव्ये व्यवस्थानुमानमिति-
दृष्टश्च विवेकः पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवं द्रव्यम-
बादिभिर्वियुक्तं प्रत्यक्षतो गृह्यते आप्यञ्च पराभ्यां तैजसञ्च वा-
युना न चैकैकगुणं गृह्यत इति निरनुमानन्तुविष्टं ह्यपरं परे-
णेत्येतदिति नात्रलिङ्गमनुमापकं गृह्यत इति येनैतदेवंप्रति-
पद्येमहि यच्चोक्तं विष्टं ह्यपरम्परेणेति भूतसृष्टौ वेदितव्य-
ञ्च साम्प्रतमिति नियमकारणाभावादयुक्तं दृष्टञ्च साम्प्रतम-
परम्परेण विष्टमिति वायुना च विष्टं तेज इति । विष्टत्वं
संयोगः सच द्वयोः समानो वायुना च विष्टत्वात् स्पर्शवत्ते-
जो न तु तेजसाविष्टत्वादूपवान् वायुरिति नियमकारणं ना-
स्ति । दृष्टञ्च तैजसेन स्पर्शेन वायव्यस्पर्शस्याभिभवादग्रह-
णमिति न च तेनैव तस्याभिभव इति । तदेवं न्यायविरुद्धं प्र-
वादं प्रतिषिध्यन् सर्वगुणानुपलब्धेरिति चोदितं समाधो-
यते ॥

पूर्वं पूर्वं गुणोत्कर्षात्तत्तत्प्रधानम् ॥ ७० ॥

तस्मान्न सर्व्वगुणोपलब्धिः घ्राणादीनां पूर्वं पूर्वं गन्धा-
 देर्गुणस्योत्कर्षात्तत्प्रधानम् का प्रधानता विषयग्राहकत्व
 म्, को गुणोत्कर्षः अभिव्यक्तो समर्थत्वम्, यथा बाह्यानां पा-
 र्थिवाप्यतैजसानां द्रव्याणां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां न सर्व्व-
 गुणव्यञ्जकत्वम्, गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूप-
 व्यञ्जकत्वम्, एवं घ्राणरसनचक्षुषां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणा-
 नां सर्व्वगुणग्राहकत्वम् । गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं ग-
 न्धरसरूपग्राहकत्वं तस्माद् घ्राणादिभिर्न सर्व्वेषां गुणानामु-
 पलब्धिरिति । यस्तु प्रतिजानीते गन्धगुणत्वाद्घ्राणं गन्ध-
 ग्राहकं एवं रसनादिष्वपीति तस्य यथागुणयोगं घ्राणादि-
 भिरगुणग्रहणं प्रसज्यत इति किञ्चित्तं पुनर्व्यवस्थानम् किञ्चित्
 पार्थिवमिन्द्रियं न सर्वाणि कानिचिदाप्यतैजसवायव्यानी-
 न्द्रियाणि न सर्वाणीति ॥

तद्व्यवस्थानन्तु भूयस्त्वात् ॥ ७१ ॥

अर्थनिवृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य संसर्गः पुरुषसं-
 स्कारकारितो भूयस्त्वम्, दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्दः प्रकृत्यो
 यथा विषयोभूयानित्युच्यते । यथा पृथगर्थक्रियासमर्थानि
 पुरुषसंस्कारवशाद्विषयधिमणिप्रभृतोनि द्रव्याणि निर्वर्त्य-
 न्ते न सर्व्वं सर्व्वार्थम्, एवं पृथग्विषयग्रहणसमर्थानि घ्रा-
 णादीनि निर्वर्त्यन्ते न सर्व्वविषयग्रहणसमर्थानीति खगु-
 णान्नोपलभन्ते इन्द्रियाणि कस्मादिति चेत् ॥

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ७२ ॥

खान् गन्धादीन्नोपलभन्ते घ्राणादीनि केन कारणेनेति-
 चेत् खगुणैः सह घ्राणादीनामिन्द्रियभावात् घ्राणं खेनगन्धा-
 दि समानार्थकारिणा सह बाह्यं गन्धं गृह्णाति तस्य खगन्धग्र-
 हणं सहकारिवैकल्यात् न भवति, एवं शेषाणामपि यदि
 पुनर्गन्धः सहकारी च स्यात् घ्राणस्य ग्राह्यत्वेत्त आह ॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७३ ॥

न गुणोपलब्धिरिन्द्रियाणाम् । यो व्रूते यथा वाच्यं द्रव्यं चक्षुषा गृह्यते तथा तेनैव चक्षुषा तदेव चक्षुर्गृह्यतामिति तादृगिदम् तुद्योह्यभयत्र प्रतिपत्तिहेत्वभाव इति ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७४ ॥

स्वगुणान्नोपलभन्ते इन्द्रियाणीत्येतत् न भवति उपलभ्यते हि स्वगुणः शब्दः श्रोत्रेणेति ॥

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७५ ॥

न शब्देन गुणेन सगुणमाकाशमिन्द्रियं भवति न शब्दः शब्दस्य व्यञ्जकः न च घ्राणादीनां स्वगुणग्रहणं प्रत्यक्षं नाप्यनुमीयते अनुमीयते तु श्रोत्रेणाकाशेन शब्दस्य ग्रहणं शब्दगुणत्वज्ञाकाशस्येति, परिशेषश्चानुमानं वेदितव्यम्, आत्मा तावत् श्रोता न करणं मनसः श्रोत्रत्वे वधिरत्वाभावः पृथिव्यादीनां घ्राणादिभावे सामर्थ्यं श्रोत्रभावे चासामर्थ्यम् अस्ति चेदं श्रोत्रमाकाशश्च शिष्यते परिशेषादाकाशं श्रोत्रमिति इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम्

परोक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः सा किमनित्या नित्यावेति कुतः संशयः ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥ १ ॥

अस्पर्शवत्त्वन्ताभ्यां समानो धर्म उपलभ्यते । बुद्धौ विशेषोपजनाप्रायधर्मवत्त्वम् विपर्ययश्च यथास्वमनित्यानित्ययोस्तस्यां बुद्धौ नोपलभ्यते तेन संशयः । अनुपपन्नरूपः खल्वयं संशयः सर्वशरीरिणां हि प्रत्यात्मवेदनोयाऽनित्या बुद्धिः सुखा-

दिवत्, भवति च संवित्तिर्ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति
नचोपजनापायौ अन्तरेण त्रैकाल्यव्यक्तिः, ततश्च त्रैकाल्यव्यक्ते
रनित्या बुद्धिरित्येतत् सिद्धम्, प्रमाणसिद्धश्चेदम् शास्त्रेऽप्युक्त-
म् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग-
मित्येवमादि, तस्मात् संशयप्रक्रियानुपपत्तिरिति । दृष्टिप्रवा-
दोपालम्भार्थन्तु प्रकरणम् । एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति साङ्ख्याः
पुरुषस्यान्तःकरणभूता नित्याः बुद्धिरिति साधनं प्रचक्षते ॥

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानम् यं पूर्वमज्ञासिषमर्थं तमिदं
जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञान-
म् एतच्चावस्थिताया बुद्धे रूपापन्नम्, नानोत्वे तु बुद्धिभेदेषूत्प-
न्नापवर्गिषु प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः नान्यज्ञोतमन्यः प्रत्यभि-
जानातीति ॥

साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

यथो खलु नित्यत्वं बुद्धेः साध्यमेवमप्रत्यभिज्ञानमपीति
किं कारणम् चेतनधर्मस्य कारणेऽनुपपत्तिः पुरुषधर्मः ख-
ल्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्वीधः प्रत्ययोऽध्यवसाय इति, चे-
तनो हि पूर्वज्ञातमर्थमप्रत्यभिजानातीति तस्यैतस्माद्धेतो नि-
त्यत्वं युक्तमिति, कारणचैतन्याभ्युपगमे तु चेतनस्वरूपं व-
चनीयं नानिर्दिष्टस्वरूपमात्मान्तरं शक्यमस्तीति प्रतिपत्तुम्,
ज्ञानश्चेदबुद्धेरन्तःकरणस्याभ्युपगम्यते, चेतनस्येदानीं किं
स्वरूपं को धर्मः किन्तत्त्वम् ज्ञानेन च बुद्धौ वर्तमानेनार्थं
चेतनः किं करोतीति, चेतयत इति चेत् न ज्ञानादर्थान्तरव-
चनम् । पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानातीति नेदं ज्ञानादर्थान्तरस-
त्तये चेतयते जानीते बुध्यते पश्यत्युपलभ्यत इत्येकोऽयम-
र्थ इति, बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् अज्ञा जानीते पुरुषो बुद्धिर्ज्ञा-
पयतीति सत्यमेतत् एवञ्चाभ्युपगमे ज्ञानं पुरुषस्येति सिद्धं

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १११

भवति न बुद्धेरन्तःकरणस्येति प्रतिपुरुषश्च शब्दान्तरव्यव-
स्था प्रतिज्ञाने प्रतिषेधहेतुवचनम् । यच्च प्रतीजानीते क-
श्चित् पुरुषश्चेतयते कश्चिदबुध्यते कश्चिदुपलभते कश्चित्
पश्यतीति पुरुषान्तराणि खल्विमानि चेतनोबोधोपलब्ध्या
द्रष्टेति नैकस्यैते धर्मा इति, अत्र कः प्रतिषेधहेतुरिति, अ-
र्थस्योभेद इति चेत् समानमभिन्नार्था एते शब्दा इति तत्र
व्यवस्थानुपपत्तिरित्येवं चेन्मन्यसे समानं भवति पुरुषश्चेत-
यते बुद्धिर्जानीते इत्यत्रोप्यर्थो न भिद्यते तत्रोभयोश्चेतन-
त्वादन्यतरलोप इति यदि पुनर्बुध्यतेऽनयेति बोधनं बुद्धि-
र्मनएवोच्यते तच्च नित्यम् अस्त्वेतदेवं न तु मनसोविष-
यप्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्वम् । दृष्टं हि कारणभेदे ज्ञातुरेकत्वा-
त् प्रत्यभिज्ञानम् सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति चक्षु-
र्वत् प्रदीपवच्च प्रदीपान्तरदृष्टस्य प्रदीपान्तरेण प्रत्यभिज्ञान-
मिति तस्माज्ज्ञातुरयं नित्यत्वे हेतुरिति । यच्च मन्यते बुद्धे-
रवस्थिताया यथाविषयं वृत्तयो ज्ञानानि निश्चरन्ति वृत्तिश्च
वृत्तिमतो नान्येति ॥

न युगपदग्रहणात् ॥ ४ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वे वृत्तिमतोऽवस्थानाद्वृत्तीनामव-
स्थानमिति यानीमानि विषयग्रहणानि तान्यवतिष्ठन्त इति
युगपद्विषयाणां ग्रहणं प्रसज्यतं इति ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अतीते च प्रत्यभिज्ञाने वृत्तिमानप्यतीत इत्यन्तःकरणस्य
विनाशः प्रसज्यते विपर्यये च नानात्वमिति । [अविभुः चै-
कमनः पर्यायेणेन्द्रियैः संयुज्यत इति ॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपदग्रहणम् ॥ ६

इन्द्रियार्थानां, वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वमिति, एकत्वे च ।

प्रादुर्भावतिरोभावयोरभाव इति ॥

अप्रत्यभिज्ञानञ्च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥७॥

अप्रत्यभिज्ञानमनुपलब्धिः, अनुपलब्धिस्य कस्यचिदर्थस्य विषयान्तरव्यासङ्गे मनस्युपपद्यते वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वात् एकत्वे ह्यनर्थकोव्यासङ्गः इति । विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगः ॥

न गत्यभावात् ॥ ८ ॥

प्राप्तानीन्द्रियाण्यन्तःकरणेनेति प्राप्यर्थस्य गमनस्याभावः । तत्रक्रमवृत्तित्वाभावादयुगपद्गृहणानुपपत्तिरिति गत्यभावाच्च प्रतिषिद्धं विभुनोऽन्तःकरणस्यायुगपद्गृहणं न लिङ्गान्तरेणानुमीयते । यथा चक्षुषो गतिः प्रतिषिद्धा सन्निकृष्टविपक्षद्वयोस्तुल्यकालग्रहणात् पाणिचन्द्रमसोर्व्यवधानप्रतीघातेनानुमीयत इति सोऽयं नान्तःकरणे विवादो न तस्य नित्यत्वे सिद्धं हि मनोऽन्तःकरणं नित्यञ्चेति, क्व तर्हि विवादः तस्य विभुत्वे तच्च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः प्रतिषिद्धमिति एकञ्चान्तःकरणं नाना चैता ज्ञानात्मिका वृत्तयः चक्षुर्विज्ञानं घ्राणविज्ञानं रूपविज्ञानं गन्धविज्ञानमेतच्च वृत्तिमतोरेकत्वेऽनुपपन्नमिति । एतेन विषयान्तरव्यासङ्गः प्रत्युक्तः । विषयान्तरग्रहणलक्षणो विषयान्तरव्यासङ्गः पुरुषस्य नान्तःकरणस्येति केनचिदिन्द्रियेण सन्निधिः केनचिदसन्निधिरिति । अयन्तु व्यासङ्गोऽनुज्ञायते मनस इति । एवमन्तःकरणं नाना वृत्तय इति सत्यभेदे वृत्तेरिदमुच्यते ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः ॥९॥

तस्यां वृत्तौ नानात्वाभिमानः यथा द्रव्यान्तरीपहितं स्फटिके अन्यत्वाभिमानो नीलो लोहित इति । एवं विषयान्तरोपधानादिति ॥

न हेत्वभावात् ॥ १० ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमानो गौ-
णो न पुनर्गन्धाद्यन्यत्वाभिमानवदिति हेतुर्नास्ति हेत्वभा-
वादनुपपन्न इति, समानो हेत्वभाव इति चेत् । ज्ञानानां
क्रमेणापजननापायदर्शनात् क्रमेण होन्द्रियार्थेषु ज्ञानान्यु-
पजायन्ते चापयन्ति चेति दृश्यते तस्मादुपगन्धान्यत्वाभिमान-
वदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमान इति ॥ स्फटिकान्यत्वाभिमा-
नवदित्येतदसृष्ट्यमाणः क्षणिकवाद्याह ॥

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्व्यक्ती-
नामहेतुः ॥ ११ ॥

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्योपधानभेदान्नानात्वाभिमान इ-
त्ययमविद्यमानहेतुः पक्षः, कस्मात् स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः,
स्फटिकेऽप्यन्याव्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्या निरुध्यन्ते इति, क-
थम् क्षणिकत्वा द्व्यक्तीनां क्षणश्चात्योयान् कालः क्षणस्थिति-
काः क्षणिकाः कथं पुनर्गम्यते क्षणिकाव्यक्तय इति, उपच-
यापचयप्रबन्धदर्शनाच्छरीरादिषु पक्षिनिर्वृत्तस्याहाररसस्य
शरीररुधिरादिभावेनोपचयोऽपचयश्च प्रबन्धेन प्रवर्तते उप-
चयाद्व्यक्तीनामुत्पादः अपचयाद्व्यक्तिनिरोधः एवं च सत्य-
व्यवपरिणामभेदेन वृद्धिः शरीरस्य कालान्तरे गृह्यते इति
सोऽयं व्यक्तिमात्रे वेदितव्य इति ॥

नियमहेत्वभावाद्द्वयथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ १२ ॥

पदार्थानां सर्वासु व्यक्तिपूपचयापचयप्रबन्धः शरीरवदि-
ति नायं नियमः, कस्मात् हेत्वभावात्, नोत्र प्रत्यक्षमनुमा-
नं वा प्रतिपादकमस्तीति, तस्माद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा यत्र य-
त्रोपचयापचयप्रबन्धो दृश्यते तत्र तत्र व्यक्तीनाम परापरो-

त्यत्ति रूपचयापचयप्रबन्धदर्शनेनाभ्यनुज्ञायते यथा शरीरा-
दिषु, यत्र यत्र न दृश्यते तत्र तत्र प्रत्याख्यायते यथा
ग्रावप्रभृतिषु, स्फटिकेऽप्युपचयापचयप्रबन्धो न दृश्यते तस्मा-
दयुक्तं स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तिरिति, यथा चाकस्य कटु-
किन्ना सर्वद्रव्याणां कटुकिमानमापादयेत्, तादृगीतदिति ।
यश्चाशेषनिरोधेनापूर्वोत्पादनिरन्वयं द्रव्यसन्ताने क्षणिका-
नां मन्यते तस्यैतत् ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १३ ॥

उत्पत्तिकारणं तावदुपलभ्यते अवयवोपचयोवल्मीकादी-
नाम्, विनाशकारणञ्चोपलभ्यते घटादोनामवयवविभागः ।
यस्य त्वनपचितावयवं निरुध्यते अनुपचितावयवञ्चोत्पद्यते
तस्याशेषनिरोधे निरन्वये वा पूर्वोत्पादे न कारणमुभयत्रा-
प्युपलभ्यत इति ॥

**क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्ति
वच्चतदुपपत्तिः ॥ १४ ॥**

यथानुपलभ्यमानं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिकारणञ्चा-
भ्यनुज्ञायते तथा स्फटिकेऽपरापरासु व्यक्तीषु विनाशकारण-
मुत्पत्तिकारणं चाभ्यनुज्ञेयमिति ॥

लिङ्गतो ग्रहणाद्वानुपलब्धिः ॥ १५ ॥

क्षीरविनाशलिङ्गं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिलिङ्गं
दध्युत्पत्तिकारणञ्च गृह्यतेऽतीनानुपलब्धिः । विपर्ययसु
स्फटिकादिषु द्रव्येषु अपरापरोत्पत्तौ व्यक्तीनां न लिङ्गमस्ती-
त्यनुवृत्तिरेवेति, अत्र कश्चित् परिहारमाह ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरमादुर्भावात् ॥ १६ ॥

पयसः परिणामो न विनाश इत्येक आह । परिणामश्चा

वस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिरिति । गुणान्तरपादुभावं इत्यपर आह गुणान्तरप्रभवेऽस्य स्तोद्व्यस्य पूर्वगुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत इति स खल्वेकपक्षीभाव इव, अत्र तु प्रतिषेधः ॥

व्यूहान्तराद्द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ॥ १५ ॥

समूच्छं नलक्षणं द्रव्यवयवव्यूहाद्द्रव्यान्तरे दध्न्युत्पन्ने गृह्यमाणे पूर्वं पयो द्रव्यमवयवविभागेभ्यो निवृत्तमित्यनुमीयते यथा सृष्टवयवानां व्यूहान्तराद्द्रव्यान्तरे स्थाव्यामुत्पन्नायां पूर्वं सृष्टिण्ड्रव्यं सृष्टवयवविभागेभ्यो निवर्त्तत इति सृष्टवयवान्वयः पयोदध्नेर्नाशेऽपि निरोधे निरन्वयो द्रव्यान्तरोत्पादो घटत इति अभ्यनुज्ञाय च निष्कारणं क्षीरविनाशं दध्युत्पादश्च प्रतिषेध उच्यते इति ॥

क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्वचिच्चोपलब्धेरनेकान्तः ॥ १८ ॥

क्षीरदधिवन्निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादिव्यक्तीनामिति ज्ञायमेकान्त इति, कस्मात् हेत्वभावात् नात्र हेतुरस्ति अकारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादि व्यक्तीनां क्षीरदधिवत् न पुनर्विनाशकारणाभावात् कुम्भस्य विनाशः उत्पत्तिकारणाभावाच्चोत्पत्तिः एवं स्फटिकादिव्यक्तीनां विनाशोत्पत्तिकारणाभावाद्दिनाशोत्पत्तिभाव इति निरधिष्ठानश्च दृष्टान्तवचनम् गृह्यमाणयोर्विनाशोत्पादयोः स्फटिकादिषु सादयमाश्रयवान्दृष्टान्तः क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवददध्युपलब्धिवच्चेति तौ तु न गृह्येते तस्मान्निरधिष्ठानोऽयं दृष्टान्त इति, अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पादविनाशौ योऽ

त साधकस्तस्याभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः । कुञ्चवन्न निष्कारणौ
विनाशोत्पादौ स्फटिकादीनामित्यभ्यनुज्ञेयोऽयं दृष्टान्तः ।
प्रतिषेद्धमशक्यत्वात् चीरदधिवत्तु । निष्कारणौ विनाशोत्पादा-
विति शक्योऽयं प्रतिषेद्धकारणतो विनाशोत्पत्तिदर्शनात् ची-
रदधोर्विनाशोत्पत्तौ पश्यता तत्कारणमनुमेयम्, कार्यलि-
ङ्गं हि कारणमित्युपपन्नमनित्या बुद्धिरिति । इदन्तु चिन्त्य-
ते कस्येयं बुद्धिः आत्मैन्द्रियमनोऽर्थानां गुण इति प्रसिद्धोऽपि
च खल्वयमर्थः परोक्षाशेषं प्रवर्त्तयामीति प्रक्रियते सोऽ-
यं बुद्धौ सन्निकर्षोत्पत्तेः संशयः विशेषस्याग्रहणादिति । त-
त्रायं विशेषः ॥

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशोऽपि ज्ञानावस्थानात्

॥ १९ ॥

नेन्द्रियाणामर्थानां वा गुणो ज्ञानं तेषां विनाशे ज्ञानस्य
भावात्, भवति खल्विदमिन्द्रियेऽर्थे च विनष्टे ज्ञानमद्रा-
क्षमिति न च ज्ञातरि विनष्टे ज्ञानमभिवितुमर्हति अन्यत् खलु चे-
तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं ज्ञानं यदिन्द्रियार्थे विनाशे न भवति,
इदमन्यदात्ममनःसन्निकर्षजं तस्य युक्तोभाव इति, स्मृतिः
खल्वियमद्राक्षमिति पूर्वदृष्ट विषया न च विज्ञातरि नष्टे
पूर्वोपलब्धेः स्मरणं युक्तम्, न चान्यदृष्टमन्यः स्मरति, न
च मनसि ज्ञातर्यभ्युपगम्यमाने शक्यमिन्द्रियार्थयोर्ज्ञातृत्वं
प्रतिपादयितुम्, अस्तु तर्हि मनोगुणो ज्ञानम् ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ २० ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धिरन्तः करणस्य लिङ्गम्, तत्र युगप-
ज्ज्ञेयानुपलब्धप्राप्तुमीयते अन्तःकरणं न तस्य गुणो ज्ञानम्, कस्य
तर्हि ज्ञस्य वशित्वात्, वशी ज्ञाता, वश्यं करणम्, ज्ञानगुण-
त्वे च करणभावनिवृत्तिः प्राणादिसाधनस्य च ज्ञातुर्गन्धादि-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १२५

ज्ञानाभावादनुमीयते घन्तःकरणसाधनस्य सुखादिज्ञानं स्मृ-
तिश्चेति नत्र यज्ज्ञानगुणं स आत्मा; यत्तु सुखाद्युपलब्धि-
साधनमन्तःकरणं मनस्तदिति संज्ञाभेदमात्रन्नार्थभेदइति यु-
गपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्चायोगिन इति चार्थः योगी खलु ऋद्धौ
प्रादुर्भूतायां विकरणधर्मा निर्माय सेन्द्रियाणि शरीरान्तरा-
णि तेषु तेषु युगपज्ज्ञेयानुपलभते, तच्चैव द्विभौ ज्ञातव्युपपद्यते
नाणौ मनसीति, विभुत्वे वा मनसो ज्ञानस्य नात्मगुणत्वप्र-
तिषेधः, विभु मनस्तदन्तःकरणभूतमिति तस्य सर्वेन्द्रियैर्यु-
गपत् संयोगाद्युगपज्ज्ञानान्युत्पद्येरन्निति ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २१ ॥

विभुरात्मा सर्वेन्द्रियैः संयुक्त इति युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रस-
ङ्ग इति ॥

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः

॥ २२ ॥

गन्धाद्युपलब्धिरिन्द्रियार्थं सन्निकर्षवदिन्द्रियमनः सन्नि-
कर्षोऽपि कारणमूतस्य चायौगपद्यमणुत्वात् मनसः, अयौगप-
द्यादनुत्पत्तिर्युगपज्ज्ञानानामात्मगुणत्वेऽपीति । यदि पुन-
रात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्राद् गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते ॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २३ ॥

आत्मेन्द्रियसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यत इति
नात्रोत्पत्तिकारणमपदिश्यते येनैतत् प्रतिपद्येमहीति ॥

**विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्य-
त्वप्रसङ्गः ॥ २४ ॥**

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यमित्येतदनेन समुच्चीयते । द्विविधो
हि गुणनाशहेतुः गुणानामाश्रयाभावो विरोधी च गुणः, नि-

१२६

३ अध्याये २ आह्निकम् ।

त्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः विरोधी च बुद्धेर्गुणी न गृह्यते त-
स्मादात्मगुणत्वे सति ब्रह्मेर्नि त्यत्त्वप्रसङ्गः ॥

अनित्यत्वग्रहाद्बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विनाशः श-
ब्दवत् ॥ २५ ॥

अनित्या बुद्धिरिति सर्व्वशरीरिणा प्रत्यात्मवेदनीयमेत-
त् गृह्यते च बुद्धिसन्तानस्तत्र बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरं विरोधी गुण-
इत्यनुमीयते, यथा शब्दसन्धाने शब्दः शब्दान्तरविरोधीति, अ-
सङ्ख्येयेषु ज्ञानकारितेषु संस्कारेषु स्मृतिहेतुष्वात्ममनसीच्च
सन्निकर्षे समाने स्मृतिहेतौ सति न कारणस्यायौगपद्यमस्ती-
ति युगपत् स्मृतयः प्रादुर्भवेयुः यदि बुद्धिरात्मगुणः स्यादि-
ति । तत्र कश्चित् सन्निकर्षस्यायौगपद्यमुपपादयिष्यन्नाह ।

ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृ-
त्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

ज्ञानसाधनः संस्कारो ज्ञानमित्युच्यते ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्र-
देशैः पर्यायेण मनः सन्निकृत्यते आत्ममनः सन्निकर्षात् स्मृ-
तयोऽपि पर्यायेण भवन्तीति ॥

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २७ ॥

संदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्माश्रयस-
हितो जीवनमिष्यते । तत्रास्य प्राक् प्रापणादन्तः शरीरे व-
र्त्तमानस्य मनसः शरीराद्वह्निर्ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशैः संयोगो
नोपपद्यत इति ॥

साध्यत्वादहेतुः ॥ २८ ॥

विपच्यमानकर्माश्रयमात्रं जीवनम्, एवं च सति साध्यम-
न्तःशरीरवृत्तित्वं मनस इति ॥

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १२७

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २९ ॥

सुसमूर्षया खल्वयं मनः प्रणिदधानः चिरादपि कश्चिदर्थं स्मरति स्मरतश्च शरीरधारणं दृश्यते आत्ममनःसन्निकर्षण-
श्च प्रयत्नो द्विविधः धारकः प्रेरकश्च, निवृत्ते च शरीराद्वि-
हिर्मनसि धारकस्य प्रयत्नस्याभावादगुरुत्वात्प्रयत्नं स्यात् श-
रीरस्य स्मरत इति ॥

न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ ३० ॥

आशुगति मनस्तस्य बहिः शरीरादात्मप्रदेशेन ज्ञानसं-
स्कारेण सन्निकर्षः प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनमुभयं युज्य-
त इति, उत्पाद्य वा धारकं प्रयत्नं शरीरान्निःसरणं मनसोऽ-
तस्मादुपपन्नं धारणमिति ॥

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३१ ॥

किञ्चित् क्षिप्रं स्मर्यते किञ्चिच्चिरेण, यदा चिरेण तदा सु-
समूर्षया मनसि धार्यमाणे-चिन्ताप्रबन्धे सति कस्यचिदर्थस्य-
लङ्घनभूतस्य चिन्तनमाराधितं स्मृतिहेतुर्भवति तत्रैतच्चिरनि-
श्चितं मनसि नोपपद्यते इति, शरीरसंयोगानपेक्षयात्मनः सं-
योगो न स्मृतिहेतुः शरीरस्य भोगायतनत्वात् उपभोगाय-
तनं पुरुषस्य ज्ञातुः शरीरं न ततो निश्चितस्य मनसआत्मसं-
योगमात्रं ज्ञानमुखादीनामुत्पत्तीकल्प्यते क्लृप्तौवाशरीरवैयर्थ्यं
मिति ॥

**आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगवि-
शेषः ॥ ३२ ॥**

आत्मप्रेरणेन वा मनसो बहिः शरीरात् संयोगविशेषः
स्यात्, यदृच्छया वाकस्मिकतया, ज्ञतया वा मनसः सर्व्वथा
वानुपपत्तिः, कथम् स्मर्तव्यत्वादिच्छातः स्मरणज्ञानासं-

भवाच्च, यदि तावदान्मा ऽमनुष्यार्थस्य स्मृतिहेतुः संस्कारः अ-
मुष्मिन्नात्मप्रदेशे समवेतस्तेन मनः संयुज्यतामिति मनः प्रे-
रयति तदा स्मृत एवासावर्थो भवति न स्मर्त्तव्यः । न चा-
त्मप्रत्यक्षआत्मप्रदेशः संस्कारोवा तत्रानुपपन्नात्मप्रत्यक्षेण
संवित्तिरिति, सुस्मूर्षथा चायंमनः प्रणिदधानश्चिरादपि क-
च्चिदर्थं स्मरति नाकस्मात्, ज्ञत्वञ्च मनसोनास्ति ज्ञानप्रतिषे-
धादिति, एतच्च ॥

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण
समानम् ॥ ३३ ॥

यदा खल्वयं व्यासक्तनाः क्वचिद्देशे शर्करया कण्टकेन
वा पादव्यथनमाप्नोति तदात्ममनः संयोगविशेष एषितव्य-
दृष्टं हि दुःखं दुःखवेदनञ्चेति तत्रायं समानः प्रतिषेधः,
यदृच्छया तु विशेषो नाकस्मिकी क्रिया नाकस्मिकी संयोगः
इति, कर्मादृष्ट सुप्रभोगार्थं क्रियाहेतुरिति चेत् मासनम्, कर्मा-
हिष्टपुरुषस्यः पुरुषोपभोगार्थं मनसि क्रियाहेतुरेवं दुःखं दुःख-
वेदनञ्च सिध्यतीत्येवञ्चेन्मन्यसे समानं, स्मृतिहेतावपि संयोग-
विशेषो भवितुमर्हति । तत्र यदुक्तमात्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभि-
नसंयोगविशेषइत्ययमप्रतिषेध इति पूर्वंस्तु प्रतिषेधो नान्त-
शरीरेवृत्तित्वात्मनस इति कः खल्विदानीं कारणयौगपदव्यस-
ङ्गावे युगपदस्मरणस्य हेतुरिति ॥

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्वावाद्यु-
गपदस्मरणम् ॥ ३४ ॥

यथा खल्व्वात्ममनसोः सन्निकर्षः संस्कारस्य स्मृतिहेतु-
रेवं प्रणिधानं लिङ्गादिज्ञानानि तानि च न युगपद्वा

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १२९

वन्ति तत्कृता स्मृतोनां युगपदनुत्पत्तिरिति ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगः

पदप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

यत् खल्विदं प्रतिभमिव ज्ञानं प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्त्तमुत्पद्यते कदाचित्तस्य युगपदनुत्पत्तिप्रसङ्गो हेत्वभावात् सः तः स्मृतिहेतोरसम्बेदनात् प्रातिभेन समानाभिमानः, बहु-
र्थविषये वै चिन्ताप्रबन्धे कश्चिदेवार्थः कस्यचित् स्मृतिहेतुः तस्यानुचिन्तनात् तस्य स्मृतिर्भवति, नचायं स्मार्त्ता सर्वं स्मृ-
तिहेतुं संवेदयते, एवं मे स्मृतिरुत्पन्ने त्वसंवेदनात्, प्राति-
भमिवज्ञानमिदं स्मार्त्तमिति । प्रातिभे कथमिति चेत् पुरुषक-
र्मविशेषादुपभोगवन्नियमः । प्रातिभमिदानीं ज्ञानं युगपत्
नोत्पद्यते कस्मात् यथोपभोगार्थं युगपदुपभोगं न करोति ।

एवं पुरुषकर्मविशेषः प्रतिभाहेतुर्न युगपदनेकं प्रातिभं
ज्ञानमुत्पादयति, हेत्वभावादयुक्तमेतदिति चेत् न करणस्य
प्रत्ययपर्याये सामर्थ्यात्, उपभोगवन्नियमइत्यस्ति दृष्टान्तः, हे-
तुर्नास्तीति चेन्नन्यसे करणस्यप्रत्ययपर्यायेसामर्थ्यात् नैकस्मि-
न् ज्ञेये युगपदनेकं ज्ञानमुत्पद्यते, नचानेकस्मिन् स्मृतिहेतुं दृष्टेन-
प्रत्ययपर्यायेणानुमेयं करणसामर्थ्यमित्यभूतमिति न ज्ञातुर्विक-
रणधर्मिणो देहनानात्वे प्रत्यययौगपद्यादिति, अथच द्वितीय
प्रतिषेधव्यवस्थितशरीरस्यचानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशेयुगपदने
कार्यस्मरणं स्यात् क्वचिदेवावस्थितशरीरस्य ज्ञातुरिन्द्रियार्थप्रव-
न्धेन ज्ञानमनेकमेकस्मिन्नात्मप्रदेशे समवेति तेन यदा मनः
संयुज्यते तदा ज्ञातपूर्वस्यानेकस्य युगपत् स्मरणं प्रसज्यते प्रदे-
शस्य सयोगपर्यायाभावादिति आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वादे-
कार्थसमवायस्याविशेषे स्मृतियौगपद्यप्रतिषेधानुपपत्तिः, शब्द-
सन्तानेतु श्रोत्राधिष्ठानप्रत्यासत्त्या शब्दश्रवणवत् संस्कारप्र-
त्यासत्त्या मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदनुत्पत्तिप्रसङ्गः, पूर्वएव

१३० ३ अध्याये २ आकिम् ।

तु प्रतिषेधो नानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपत् स्थितिप्रसङ्ग इति, यत्पुरुषधर्मीज्ञानमन्तः करणस्यच्छादेष प्रयत्नसुखदुःखानि धर्मा इतिकस्यचिद्दर्शनं तत् प्रतिषिध्यते ॥

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥३६॥

अये खलु जानीते तावत्तदं मे सुखसाधनमिदमेदुःखसाधनमिति, ज्ञातसुखसाधनमाप्तुमिच्छतिदुःखसाधनं हातुमिच्छति, प्राप्तुमिच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसाधनावसये समीहाविशेषआरम्भः जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्तिरेव ज्ञानेच्छाप्रयत्नसुखदुःखानामेकेनाभिसम्बन्धः एककर्तृकत्वं ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनांसमोनाश्रयत्वञ्च, तस्माज्ज्ञस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्मानाचेतनस्येति, आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात्यरत्नानुमानंवेदितव्यमिति । अत्र भूतचैतनिक आह ॥

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३७ ॥

आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति यस्यारम्भनिवृत्तौ तस्येच्छाद्वेषौ तस्य ज्ञानमिति प्राप्तं पार्थिवाद्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति चैतन्यम् ॥

परश्चादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३८ ॥

शरीरेचैतन्यनिवृत्तिरारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति प्राप्तम् परश्चादेः करणस्यारम्भनिवृत्तिदर्शनाच्चैतन्यमिति । अथ शरीरस्येच्छादिभिर्योगः परश्चादेस्तु करणस्यारम्भनिवृत्तौ व्यभिचरतः । न तद्भयं हेतुः पार्थिवाद्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति । अयन्तर्ह्यन्योऽर्थः तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेष

षयीः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः पृथिव्यादीनां भूतानामारम्भ-
स्तावत् तसस्यावशरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेषः,
लोष्टादिषु च लिङ्गाभावात् प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः
आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छादेषाविति पार्थिवाद्येष्वणुषु त-
द्दर्शनादिच्छादेषयोस्तद्योगाज्ज्ञानयोग इति सिद्धं भूतचैत-
न्यमिति ॥

कुम्भादिष्वनुपलब्ध्ये रहेतुः ॥ ३९ ॥

कुम्भादिष्वदवयवानां व्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेष आरम्भः
सिकतादिषु प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः, न च ऋत्सिक-
तानामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छादेषप्रयत्नज्ञानैर्योगः, तस्मा-
त् तलिङ्गत्वादिवच्छादेषयोरित्यहेतुरिति ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ४० ॥

तयोरिवच्छादेषयोर्नियमानियमौ विशेषकौ भेदकौ ज्ञस्ये-
च्छादेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्तौ न स्वाश्रये किन्तर्हि प्रयोज्या-
श्रये, तत्र प्रयुज्यमानेषु भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्तः न सर्वेषु
इत्यनियमोपपत्तिः । यस्य तु ज्ञानाद्भूतानामिवच्छादेषनि-
मित्ते आरम्भनिवृत्तौ स्वाश्रये तस्य नियमः स्यात् । यथा भू-
तानां गुणान्तरनिमित्तो प्रवृत्तिर्गुणप्रतिबन्धाच्च निवृत्तिर्भूत-
मात्रे भवति नियमेन एवं भूतमात्रे ज्ञानेच्छादेषनिमित्ते प्र-
वृत्तिनिवृत्तौ स्वाश्रये स्यात्प्रम् । तस्मात् प्रयोजकाश्रिताज्ञा-
नेच्छादेषप्रयत्नाः प्रयोज्याश्रये तु प्रवृत्तिनिवृत्तौ इति सिद्धम् ।
एकशरीरे तु ज्ञातवहुत्वं निरनुमानम् । भूतचैतनिकस्यै-
कशरीरे बह्वनि भूतानि ज्ञानेच्छादेषप्रयत्नगुणानीति ज्ञा-
तवहुत्वं प्रोक्तम्, ओमिति ब्रुवतः प्रमाणं नास्ति । यथा ना-
नाशरीरेषु नाना ज्ञातारो बुद्ध्यादिगुणव्यवस्थानात्, एवमे-
कशरीरेऽपि बुद्ध्यादिव्यवस्थानुमानं स्यात् ज्ञातवहुत्वस्येति

दृष्टवान्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषो भूतानाम् सोऽनुमान-
मन्यत्रापि दृष्टः करणलक्ष्णेषु भूतेषु परश्वादिषूपोदानल-
क्ष्णेषु च मृतप्रभृतिष्वन्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषः सोऽनु-
मानम् अन्यत्रापि च । त्रसथावरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्गः
प्रवृत्तिविशेषो भूतानामन्यगुणनिमित्त इति स च गुणः प्रय-
त्नसमानाश्रयः संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातः सर्वार्थं पुरुषा-
र्थाराधनाय प्रयोजको भूतानां प्रयत्नवदिति । आत्मास्त्व-
हेतुभिरात्मनित्यत्वहेतुभिश्च भूतचैतन्यप्रतिषेधः कृतो वेदि-
तव्यः, नेन्द्रियार्थयोस्तद्धिनाशेऽपि ज्ञानावस्थानादिति च स-
मानः प्रतिषेध इति, क्रियामात्र क्रियोपरममात्रञ्च प्रवृत्तिनि-
वृत्तौ इत्याभिप्रेत्योक्तान्तलिङ्गत्वादच्छादेषयाः पार्थिवाद्येष्वप्र-
तिषेधः, अन्यथात्वमे आरम्भनिवृत्तौ आख्याते स च तथाविधे
पृथिव्यादिषु दृश्येते, तस्मादयुक्तं तल्लिङ्गत्वादच्छादेषयोः
पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध इति । भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रतिषे-
धोमनस्तूदोहरणमात्रम् ॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमा-

च्च न मनसः ॥ ४१ ॥

इच्छादेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनोलिङ्गमित्यतः प्रभृ-
ति यथोक्तसंगृह्यते तेन भूतेन्द्रियमनसाच्चैतन्यप्रतिषेधः
प्रति पारतन्त्र्यात् परतन्त्राणि भूतेन्द्रियमनांसि धात-
वणप्रेरणव्यूहनाक्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्तन्ते चैतन्ये पुनः
स्वतन्त्राणि स्युरिति । अकृताभ्यागमाच्च प्रवृत्तिर्वागबुद्धिशरी-
रारम्भ इति चैतन्ये भूतेन्द्रियमनसां परकृतं कर्म पुरुषेण
भुज्यत इति स्यात् अचैतन्ये तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलो
पभोगः पुरुषस्येत्यपपद्यत इति अथायं सिद्धोपसंग्रहः ॥

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४२ ॥

आत्मगुणोज्ञानमिति प्रकृतम्, परिशेषो नाम प्रसक्तप्र-
तिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः, भूतेन्द्रियमनसां
प्रतिषेधे द्रव्यान्तरं न प्रसज्यते शिष्यतेचात्मा तस्य गुणोज्ञा-
नमिति ज्ञायते, यथोक्तहेतूपपत्तेश्चेति दर्शनस्यर्शनाभ्यामेकार्थ-
ग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपत्तिहेतूनामप्रतिषेधादिति प-
रिशेषज्ञापनार्थं प्रकृतस्थापनादिज्ञानार्थञ्च यथोक्तहेतूपपत्ति-
वचनमिति । अथवोपपत्तेश्चेति हेत्वन्तरमेवेदम् नित्यः खल्व-
यमात्मा यस्मादेकस्मिन् शरीरे धर्मश्चरित्वा कायभेदात् स्व-
र्गे देवेषूपपद्यत अधर्मश्चरित्वा देहभेदाच्चरकेषूपपद्यते इति उपप-
त्तिः शरीरान्तरप्राप्तिलक्षणा, सा सति सत्ये नित्ये चाश्रयवती बुद्धि-
प्रबन्धमात्रे तु निरात्मके निराश्रया नोपपद्यत इति । एकम-
त्याधिष्ठानज्ञानेऽन्यशरीरयोगः संसार उपपद्यते । शरीरप्रबन्धो
च्छेदश्चापवर्गी सुक्तिरित्युपपद्यते, बुद्धिसन्ततिमात्रे त्वेक-
सत्त्वानुपपत्तेर्न कश्चिद्दोषमध्वानं सम्भावति न कश्चिच्छरीरप्र-
बन्धाद्विमुच्यत इति संसारापवर्गीनुपपत्तिरिति बुद्धिसन्तति-
मात्रे च सत्त्वभेदात् सर्वमिदं प्राणिव्यवहारजातमप्रतिसंहित-
मव्यावृत्तमपरिनिष्ठनञ्च स्यात्, ततः स्मरणाभावान्नान्यदृष्ट-
मन्यः स्मरतीति, स्मरणञ्च खलु पूर्वज्ञातस्य समानेन ज्ञात्रा
ग्रहणम् अज्ञासिषममुमर्थं ज्ञेयमिति, सोऽयमेको ज्ञाता पूर्व-
ज्ञातमर्थं गृह्णाति तच्चास्य ग्रहणं स्मरणमिति, तद्बुद्धिप्रब-
न्धमात्रे निरात्मके नोपपद्यते ॥

स्मरणन्त्वात्मनोज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४३ ॥

उपपद्यत इति, आत्मन एव स्मरणं न बुद्धिसन्ततिमात्र-
स्येति, तु शब्देऽवधारणे, कथम् ज्ञस्वभावत्वात् ज्ञइत्यस्य स्वभा-
वः स्वीधर्मः । अयं खलु ज्ञास्यति जानाति अज्ञासीदिति त्रि-
कालविषयेणानेकेन ज्ञानेन सख्यते तच्चास्य त्रिकालविषयं
ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयम् ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति

वर्तते तदस्यायं स्वो धर्मस्तस्य स्मरणं न बुद्धिप्रबन्धमात्रस्य
निरात्मकस्येति । स्मृतिहेतूनामयोगपद्याद्युपपदस्मरणमित्यु-
क्तम्, अथ केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यते इति स्मृतिः खलु ॥

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यप-
रिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैकका-
र्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छा-
द्वेषभयाऽर्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्ते-
भ्यः ॥ ४४ ॥

सुस्मृषया मनसो धारणं प्रणिधानम्, सुस्मृषितलिङ्गचि-
न्तनञ्चार्थं स्मृतिकारणम्, निबन्धः खल्वेकग्रन्थोपयमोऽर्था-
नाम् एक ग्रन्थोपयताः खल्वर्था अन्योन्यस्मृतिहेतव आसुपूर्व-
तरथा वा भवन्तीति । धारणा शास्त्रज्ञतो वा, प्रज्ञातेषु वस्तु-
षु स्मर्तव्यानामुपनिक्षेपोनिबन्ध इति, अभ्यासस्तु समानेविष-
ये ज्ञानानामभ्यावृत्तिरभ्यसर्जनितः संस्कार आत्मगुणोऽभ्यासश-
ब्देनोच्यते स च स्मृतिहेतुः समान इति, लिङ्गं पुनः संयोगिस-
मवाय्ये कार्यसमवायिविरोधिचेति, संयोगो यथा धूमोऽग्नेः,
गार्विषाणं, बाणिः पादस्य, रूपं स्पर्शस्य, अभूतं भूतस्येति । ल-
क्षणं पञ्चवयवस्य गोत्रस्य स्मृतिहेतुः विदानामिदं गर्गाणामि-
दमिति, सादृश्यं चित्रगतं प्रतिरूपकं देवदत्तस्येत्येवमादि,
परिग्रहात् खेन वा स्वामो स्वामिना वा स्वं स्मर्यते, आ-
श्रयात् ग्रामस्या तदधीनं स्मरति । आश्रितात् तदधीनेन
ग्रामस्थमिति, सम्बन्धात् अन्तर्वासिनाः गुहं स्मरति ऋद्धिजा-
याज्यमिति आनन्तर्यात् इति करणीयेष्वर्थेषु, वियोगात् ये-
न विप्रयुज्यते तद्वियोगप्रतिसखेदो भृशं स्मरति, एकका-
र्यात् कर्त्तृन्तरदर्शनात् कर्त्तृन्तरे स्मृतिः, विरोधात् विनि-
गोषमाणयोरन्यतरदर्शनादन्यतरः स्मर्यते, अतिशयात् येना-

तिशय उत्पादितः, प्राप्तौ, यतो येन किञ्चित् प्राप्तमाप्तव्यं वा
भवति तमभीक्ष्णं स्मरति, व्यवधानात् कोशादिभिरसिप्रभृ-
तीनि स्मर्यन्ते, सुखदःखाभ्यां तद्वेतुः स्मर्यन्ते, इच्छाद्वेषा-
भ्यां यमिच्छति यच्च द्वेष्टि तं स्मरति, भयात् यतो विभेति,
अर्थित्वात् येनार्थो भोजनेनाच्छादनेन वा, क्रियाया रथेन
रथकारं स्मरति, रागात् यस्यां स्त्रियां रक्तो भवति तामभीक्ष्णं
स्मरति, धर्मात् जात्यन्तरस्मरणमिह चाधीतश्रुतावधारणमि-
ति, अधर्मात् प्रागनुभूतदुःखसाधनं स्मरति, न चैतेषु नि-
मित्तेषु युगपत्संवेदनानि भवन्तीति युगपदस्मरणमिति, नि-
दर्शनञ्चेदं स्मृतिहेतूनां न परिसङ्ख्यानमिति, अनित्याया-
श्च बुद्धावुत्पन्नापवर्गित्वात् कालान्तरावस्थानाच्चानित्यानां
संशयः । किमुत्पन्नापवर्गिणो बुद्धिः शब्दवत् आहोस्वित् का-
लान्तरावस्थायिनो कुम्भवदिति, उत्पन्नापवर्गिणोतिपक्षः परि-
गृह्यते कस्मात् ॥

कर्मणोऽनवस्थायिग्रहणात् ॥ ४५ ॥

कर्मणोऽनवस्थायिनो ग्रहणादिति क्षिप्तस्येषोरापतनात्
क्रियासन्तानो गृह्यते प्रत्यर्थनियमाच्च बुद्धेनां क्रियासन्तान-
वदबुद्धिसन्तानोपपत्तिरिति अवस्थितग्रहणे च व्यवधोयमान-
स्य प्रत्यक्षनिवृत्तेः अवस्थिते च कुम्भे गृह्यमाणेन सन्तानेनैव
बुद्धिर्वर्तते प्राग्व्यवधानात् तेन व्यवहितं प्रत्यक्षं ज्ञानं निव-
र्तते कालान्तरावस्थाने तु बुद्धेर्दृश्यव्यवधानेऽपि प्रत्यक्षमव-
तिष्ठेतेति, स्मृतिश्चालिङ्गं बुद्ध्यावस्थाने संस्कारस्य बुद्धिजस्य स्मृ-
तिहेतुत्वात्, यश्च मन्येतावतिष्ठते बुद्धिः दृष्टाहि बुद्धिविषये
स्मृतिः सा च बुद्धावनित्यायां कारणाभावान्नस्यादिति, त-
दिदमलिङ्गं कस्मात् बुद्धिजो हि संस्कारो गुणान्तरं स्मृतिहे-
तुर्न बुद्धिरिति हेत्वभावादयुक्तमिति चेत् ॥

बुद्ध्यवस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः ॥ ४६ ॥

यावदतिष्ठते बुद्धिस्तावदसौ बोद्धव्योऽर्थः प्रत्यक्षः, प्रत्यक्षे च स्मृतिरनुपपन्नेति ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वात् विद्युत्सम्पा-
ते रूपाव्यक्त ग्रहणवत् ॥ ४७ ॥

यद्युत्पन्नाऽपवर्गिणी बुद्धिः प्राप्तमव्यक्तं बोद्धव्यस्य ग्रहणम्,
यथा विद्युत्सम्पाते वैद्युतस्य प्रकाशस्यानवस्थानादव्यक्तं रू-
पग्रहणमिति व्यक्तन्तु द्रव्याणां ग्रहणं तस्मादयुक्तमेतदिति ॥

हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४८ ॥

उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति प्रतिषेद्धव्यन्तदेवाभ्यनुज्ञायते
विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवदिति यत्राव्यक्तं ग्रहणं तत्रो-
त्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति ग्रहणहेतुविकल्पादग्रहणविकल्पो न
बुद्धिविकल्पात् यदिदं कचिदव्यक्तं ग्रहणमयं विकल्पो ग्रहण-
हेतुविकल्पात्, यत्रानवस्थितो ग्रहणहेतुस्तत्राव्यक्तं ग्रहणम्
यत्रावस्थितस्तत्रव्यक्तं न तु बुद्धेरस्थानानवस्थानाभ्यामिति,
कस्मात् अर्थग्रहणं हि बुद्धिः यत्तदर्थग्रहणमव्यक्तं व्यक्तं वा
बुद्धिः सेति विशेषाग्रहणे च सामान्यग्रहणमात्रमव्यक्तग्रहणम्
तत्र विषयान्तरे बुद्धान्तरानुत्पत्तिर्निमित्ताभावात्, यत्र समा-
नधर्मयुक्तश्च धर्मो गृह्यते विशेषधर्मयुक्तश्च तदव्यक्तं ग्रहणम्,
यत्र तु विशेषेऽगृह्यमाणे सामान्यग्रहणमात्रं तदव्यक्तं ग्रहण-
म्, समानधर्मयोगाच्च विशिष्टधर्मयोगो विषयान्तरम् तत्र
यदग्रहणं न भवति तदग्रहणनिमित्ताभावात् न बुद्धेरनव-
स्थानादिति यथाविषयञ्च ग्रहणं व्यक्तमेव प्रत्यर्थनियतत्वाच्च
बुद्धोनाम् सामान्यविषयञ्च ग्रहणं स्वविषयं प्रत्यव्यक्तं विशेष-
विषयञ्च ग्रहणं स्वविषयं प्रत्यव्यक्तं विशेषविषयञ्च ग्रहणं स्व-
विषयं प्रति व्यक्तम्, प्रत्यर्थनियता हि बुद्ध्यः, तदिदमव्यक्तग्रह-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य

१३७

यं देशितं क विषये बुद्धानवस्थानकारितं स्यादिति धर्मिणस्तु
धर्मभेदे बुद्धिनानात्वस्य भावाभावाभ्यां तदुपपत्तिः धर्मिणः ख-
ल्वर्थस्य समानाच्च धर्माविशिष्टाश्च तेषु प्रत्यर्थनियता नाना-
बुद्ध्यस्ता उभयौ यदा धर्माणि वर्तन्ते तदा व्यक्तं ग्रहणम्
धर्मिणमभिप्रेत्य यदा तु सामान्यग्रहणमात्रं तदाऽव्यक्तं ग्रहण-
मिति, एवं धर्मिणमभिप्रेत्य व्यक्ताव्यक्तयोर्ग्रहणयोरुपपत्तिरि-
ति, न वेदमव्यक्तं ग्रहणं बुद्धेर्वोद्भवस्य वाऽनवस्थायित्वादुपप-
द्यत इति इदं हि न ॥

**प्रदीपार्चिः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रह-
णम् ॥ ४९ ॥**

अनवस्थायित्वेऽपि बुद्धेस्तेषां द्रव्याणां प्रतिपत्तव्यम्, कथम्
प्रदीपार्चिः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् प्रदीपार्चिषां सन्तत्या व-
र्त्तमानानां ग्रहणानवस्थानं ग्राह्यान्वस्थानञ्च प्रत्यर्थनियत-
त्वात् बुद्धीनां यावन्ति प्रदीपार्चींषि तावन्त्यो बुद्ध्य इति दृश्य-
ते चात्र व्यक्तं प्रदीपार्चिषां ग्रहणमिति, चेतना शरीरगुणः
सति शरीरे भावादसति चाभावादिति ॥

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ५० ॥

सांशयिकः सति भावः स्वगुणोऽप्यु द्रवत्वमुपलभ्यते परगुण-
योष्णता, तेनायं संशयः किं शरीरगुणश्चेतना शरीरे गृह्यते
अथ द्रव्यान्तरगुण इति न शरीरगुणश्चेतना कस्मात् ॥

यावच्छरीरभावित्वाद्व्यापादीनाम् ॥ ५१ ॥

न रूपादिहीनं शरीरं गृह्यते चेतनाहीनन्तु गृह्यते । यथोष्ण-
ताहीना आपः, तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति, संस्कारवादिति
चेन्न कारणानुच्छेदात् यथाविधे द्रव्ये संस्कारस्तथाविधे ए-
वोपरमो न तत्र कारणोच्छेदादत्यन्तं, संस्कारानुपपत्तिर्भवति

१३८

३ अध्याये २ ओहिकम् ।

यथाविधे शरीरे चेतना गृह्यते तथाविध एवात्यन्तोपरमश्चेत-
नाया गृह्यते, तस्मात् सस्कारवदित्यसमः समाधिः, अथापि
शरीरस्थचेतनोत्पत्तिकारणं स्यात् द्रव्यान्तरस्थं बोधयस्थं वा,
तत्र नियमहेत्वभावात् शरीरस्थेन कदाचिच्चेतनोत्पद्यते कदा-
चिन्नेतिनियमहेतुर्नास्तीति द्रव्यान्तरस्थेन शरीर एवं चेत-
नोत्पद्यते न लोष्टादिषु इत्यत्र न नियमहेतुरस्तीति उभयस्य
निमित्तत्वे शरीरसमानजातोये द्रव्ये चेतना नोत्पद्यते शरीरे
एव चोत्पद्यतेइति नियमहेतुर्नास्तीति, यच्च मन्येत सति
श्यामादिगुणे द्रव्ये श्यामाद्युपरमो दृष्टः एवं चेतनोपरमः स्या-
दिति ॥

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ५२ ॥

नात्यन्तं रूपोपरमोद्रव्यस्य श्यामं रूपे निवृत्ते पाकजं गु-
णान्तरं रक्तं रूपमुत्पद्यते शरीरे तु चेतनामात्रोपरमोऽत्यन्त-
मिति, अथापि ॥

प्रतिद्वन्द्वसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

यावत्सु द्रव्येषु पूर्वगुणप्रतिद्वन्द्वसिद्धिस्तावत्सु पाकजी-
त्यत्तिर्दृश्यते पूर्वगुणैः सह पाकजानामवस्थानस्याग्रहणात्, न
च शरीरे चेतनाप्रतिद्वन्द्वसिद्धौ सहानवस्थायिगुणान्तरं गृह्य-
तेनानुमीयेत तेन चेतनाया विरोधः, तस्मादप्रतिषिद्धा चेतना
यावच्छरीरं वर्त्तते न तु वर्त्तते तस्मान्न शरीरगुणश्चेतना इति
इतश्च न शरीरगुणश्चेतना ॥

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५४ ॥

शरीरं शरीरावयवाश्च सर्वे चेतनोत्पत्त्या व्याप्ताइति न क-
चिदनुपपत्तिश्चेतनायाः, शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति प्रा-
चेतनबहुत्वम्, तत्र यथा प्रतिशरीरं चेतनबहुत्वे सुखदुःखज्ञा-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १३९

नानां व्यवस्थालिङ्गमेवमेकशरीरेऽपि स्यात् न तु भवति त-
स्मान्नशरीरगुणश्चेतनेति, यदुक्तं न क्वचिच्छरीरावयवे चेतना-
या अनुम्पत्तिरिति सा न ॥

केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५५ ॥

केशेषु नखादिषु चानुत्पत्तिश्चेतनाया इति । अनुपपन्नं
शरीरव्यापित्वमिति ॥

**त्वक्पथ्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्र-
सङ्गः ॥ ५६ ॥**

इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरलक्षणं त्वक्पथ्यन्तं जीवमनःसुखदुःख-
संविधायतनभूतं शरीरम्, तस्मान्न केशादिषु चेतनोत्पद्यते ।
अर्थकारितस्तु शरीरोपनिबन्धः केशादोनामिति, इतश्च न श-
रीरगुणश्चेतना ॥

शरीरगुणत्रैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥

द्विविधश्च शरीरगुणः अप्रत्यक्षश्च गुरुत्वम् इन्द्रियग्राह्यश्च
रूपादिः विधान्तरस्तु चेतना प्रत्यक्षा संवेद्यत्वात् नेन्द्रियग्रा-
ह्यामनोविषयत्वात् तस्मात् द्रव्यान्तरगुण इति ॥

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५८ ॥

यथेतरेतरविधर्माणो रूपादयो न शरीरगुणत्वं जहति एवं
रूपादिवैधर्म्याच्चेतना शरीरगुणत्वं न हास्यतीति ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्वरूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५९ ॥

अप्रत्यक्षत्वाच्चेति । यथेतरेतरविधर्माणो रूपादयो न द्वै-
विध्यमतिवर्तते यदि शरीरगुणः स्यादिति, अतिवर्तते तु, त-
स्मान्न शरीरगुण इति । भूतेन्द्रियमनसां ज्ञानप्रतिषेधात् सिद्धे
सत्यारम्भोविशेषज्ञापनार्थम् बहुधा परीक्षमाणं तत्त्वं सुनिश्चि-

ततरं भवतीति परीक्षिता बुद्धिः, मनस इदानीं परीक्षाक्रमः
तत् किं प्रतिशरोरमेकमनेकमिति विचारे ॥

ज्ञानायौगपद्यदेकं मनः ॥ ६० ॥

अस्ति खलु वै ज्ञानायौगपद्यमेकैकस्येन्द्रियस्य यथाविषयम्
करणस्यैकप्रत्ययनिर्वृत्तौ सामर्थ्यान्न तदेकत्वे मनसोलिङ्गम्,
यत्तु खल्विदमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु ज्ञानायौगपद्य-
मिति तल्लिङ्गं कस्मात् सम्भवति खलु वै बहुषु मनःसु इन्द्रि-
यमनःसंयोगयौगपद्यमिति ज्ञानयौगपद्यं स्यात् न तु भव-
ति तस्माद्विषये प्रत्ययपर्यायादेकं मनः ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ६१ ॥

अयं खल्वध्यापकोऽधीते व्रजति कमण्डलुं धारयति पत्न्या-
नं पश्यति शृणोत्यरण्यजान् शब्दान् बिभ्यत् व्याललिङ्गानि
बुभुक्षते स्मरति च गन्तव्यं स्थानोयमिति क्रमस्याग्रहणाद्यु-
गपदेताः क्रियाः इति प्राप्तं मनसो बहुत्वमिति ॥

अलातचक्रदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसञ्चारात्

॥ ६२ ॥

आशुसञ्चारादलातस्य संभ्रमतो विद्यमानः क्रमो न गृह्यते
क्रमस्याग्रहणादविच्छेदबुद्ध्या चक्रवदुद्धिर्भवतीति तथा बु-
द्धीनां क्रियाणाञ्चाशुवृत्तित्वाद्विद्यमानः क्रमो न गृह्यते क्रम-
स्याग्रहणाद्युगपत्क्रियाभवन्तीत्यभिमानो भवति । किं पुनः
क्रमस्याग्रहणाद्युगपत् क्रियामिमानः अथ युगपद्भावादेव यु-
गपदनेकक्रियोपलब्धिरिति नात्रविशेष प्रतिपत्तेः कारणमुच्य-
ते इति उक्तमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु पर्यायेण बुद्ध्यो
भवन्तीति तच्चोपलब्धेः यमात्मप्रत्यक्षत्वात् । अथापि दृष्टश्रुता-
नर्थान्विन्तयतः क्रमेण बुद्ध्यो वर्तन्ते न युगपदनेनानुमातव्य-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १४१

मिति वर्णपदवाक्यबुद्धीनां तदर्थबुद्धीनाञ्चाशुवृत्तित्वात् क्रम-
स्याग्रहणम् कथम् वाक्यस्थेषु खलु वर्णेषूच्चरत्सु प्रतिवर्णं ता-
वत् अग्रहणं भवति श्रुतं वर्णमेकमनेकं वा पदभावेन स प्रतिस-
न्धत्ते प्रतिसन्धाय पदं व्यवस्यति पदव्यवसायेन स्मृत्या पदा-
र्थप्रतिपद्यते पदसमूहप्रतिसन्धानाच्च वाक्यं व्यवस्यति सख-
दांश्च पदार्थान् गृह्यत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते न चासां क्रमेण
वर्तमानानां बुद्धीनामाशुवृत्तित्वात् क्रमो गृह्यते तदेतदनुमो-
नमतन्त्रं बुद्धिक्रियायौगपद्याभिमानस्येति न चास्ति सुक्तसंश-
या युगपदुत्पत्तिर्बुद्धीनां यथा मनसां बहुत्वमेकशरीरेऽनुमीय-
त इति ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ६३ ॥

अणु मन एकश्चेति धर्मासमुच्चयो ज्ञानायौगपद्यत् महत्त्वे
मनसः सर्वेन्द्रियसंयोगाद्युगपद्विषयग्रहणं स्यादिति मनसः
खलु भोः सेन्द्रियस्य शरीरे वृत्तिलाभो नान्यत्र शरीरात् ज्ञा-
तुश्च पुरुषस्य शरीरायतना बुद्ध्यादयो विषयोपभोगो जिहा-
सितहानमीप्सितावाप्तिश्च सर्वे च शरीराश्रया व्यवहाराः, त-
त्र खलु विप्रतिपत्तेः संशयः किमयम्युरुषकर्मनिमित्तः शरी-
रसर्ग आहोस्वित् भूतमात्रादकर्मनिमित्तइति श्रूयते खल्वत्र
विप्रतिपत्तिरिति तत्रेदन्तत्त्वम् ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तादुत्पत्तिः ॥ ६४ ॥

पूर्वशरीरे या प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत् पू-
र्व्व कृतं कर्मात्तं तस्य फलं तज्जनिता धर्माधर्मौ तत्फल-
लस्यानुबन्धः आत्मसमवेतस्यावस्थानं तेन प्रयुक्तेभ्यो भूते-
भ्यस्तस्योत्पत्तिः शरीरस्य न स्वतन्त्रेभ्य इति यदधिष्ठानोऽ-
यमात्मा यमहमिति मन्यमानो यत्राभियुक्तो यत्रोपभोगह-
णया विषयानुपलभमानो धर्माधर्मौ संस्कारोति तदस्य श-
रीरम्, तेन संस्कारेण धर्माधर्मलक्षणेन भूतसहितेन पति-

तेऽस्मिन् शरीरे उत्तरं निष्पाद्यते निष्पन्नस्य चास्य पूर्वशरी-
रवत् पुरुषार्थक्रिया पुरुषस्य च पूर्वशरीरवत् प्रवृत्तिरिति
कर्मापेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरसर्गे सत्येतदुपपद्यत इति । दृष्टा
च पुरुषगुणेन प्रयत्नेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यः पुरुषार्थक्रियासम-
र्थानां द्रव्याणां रथप्रभृतीनामुत्पत्तिः तथानुमातव्यं शरीर-
मपि पुरुषार्थक्रियासमर्थमुत्पद्यमानं पुरुषस्य गुणान्तरापेक्षे-
भ्योभूतेभ्य उत्पद्यते इति । अत्र नास्तिक आह ॥

भूतेभ्योमूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ ६५ ॥

यथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वात्ता मूर्त्तयः सि-
कताशर्करापाषाणगैरिकाञ्जनप्रभृतयः पुरुषार्थकारित्वादु-
पादीयन्ते तथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरमुत्पन्नं पु-
रुषार्थकारित्वादुपादीयत इति ।

न साध्यसमत्वात् ॥ ६६ ॥

यथा शरीरोत्पत्तिरकर्मनिमित्ता साध्या तथा सि-
कताशर्करापाषाण गैरिकाञ्जनप्रभृतोनामप्यकर्मनिमित्तः स-
र्गः साध्यः साध्यसमत्वादसाधनमिति । भूतेभ्योमूर्त्युपादा-
नवत् तदिति चानेन साध्यम् ॥

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६७ ॥

विषमश्चायमुपन्यासः कस्मात् निर्बीजाः इमाः मूर्त्तयः
उत्पद्यन्ते बीजपूर्विका तु शरीरोत्पत्तिः, मातापितृशब्देन
लोहितरेतसो बीजभूते गृह्येते, तत्र सत्त्वस्य गर्भवासानु-
भवनीयं कर्म पित्रोश्च पुत्रफलानुभवनीये कर्मणि मातुर्ग-
र्भाशये शरीरोत्पत्तिं भूतेभ्यः प्रयोजयन्तीत्युपपन्नं बीजा-
नुविधानमिति ॥

तथाहारस्य ॥ ६८ ॥

उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम्, भुक्तं पीतमाहारस्तस्य पक्तिनिवृत्तं रसद्रव्यं मातृशरीरे चोपचीयते बीजे गर्भाशयस्थे बीजसमानपाकं मातृया चोपचयो बीजे या वद्भू-हसमर्थः सञ्चय इति सञ्चितं चाव्युमांसपेशीकललकण्ड-राशिरः पाणिपादादिनां च व्यूहनेन्द्रियाधिष्ठानभेदेन व्यूह-तेव्यहे च गर्भनाद्व्यावतारितं रसद्रव्यमुपचीयते यावत्प्रसवस-मर्थमिति, न चायमन्नपानस्य स्यात्वादिगतस्य कल्प-त इति एतस्मात् कारणात् कर्मनिमित्तत्वं शरीरस्य वि-ज्ञायत इति ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६९ ॥

न सर्वो दम्पत्याः संयोगो गर्भाधानहेतुर्दृश्यते तत्रा-सति कर्मणि न भवति सति च भवतीत्यनुपपन्नो नियमा-भाव इति, कर्मनिरपेक्षेषु भूतेषु शरीरोत्पत्तिहेतुषु अनिय-मः स्यात् न ह्यत्र कारणाभाव इति, अथापि ।

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनि-मित्तं कर्म ॥ ७० ॥

यथा खल्विदं शरीरं धातुप्राणसंवाहिनोनां नाडीनां शु-क्रान्तानां धातूनाञ्च स्नायुर्वास्थिशिरापेशीकललकण्डराणाञ्च शरीराद्दृष्टराणां शक्थाञ्च काष्ठगानां वातपित्तकफानाञ्च सु-खकण्डहृदयामाशयपक्वाशयाधः स्नातसाञ्च परमदुःखसम्पा-दनोयेन सन्निवेशेन व्यूहनमशकं पृथिव्यादिभिः कर्मनिरपेक्षै-रुत्पादयितुमिति कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति विज्ञायते, एवञ्च प्रत्यात्मनियतस्य निमित्तस्याभावान्निरतिशयैरात्मभिः संबन्धात् सर्वात्मनाञ्च समानैः पृथिव्यादिभिरुत्पादितं शरीरं पृथिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वात्मनां सुखदुःख-संविख्यायतनं समानं प्राप्तम्, यत्तु प्रत्यात्मं व्यवतिष्ठते तत्र

शरीरोत्पत्तिनिमित्तं कर्म व्यवस्थाहेतुरिति विज्ञायते परिप-
च्यमानो हि प्रत्यात्मनियतः कर्माश्रयी यस्मिन्नात्मनि वर्तते
तस्यैवोपभोगायतनं शरीरमुत्पाद्य व्यवस्थापयति । तदेवं श-
रीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगनिमित्तं कर्म इति विज्ञायते ।
प्रत्यात्मव्यवस्थानन्तु शरीरस्यात्मना संयोगं प्रचक्ष्महे इति ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ७७ ॥

योऽयमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे सत्यनियम इत्युच्यते
अयं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्मेत्यने-
न प्रयुक्तः कस्तावदयं नियमः यथैकस्यात्मनः शरीरं तथा स-
र्वेषामिति नियमः, अन्यस्याऽन्यथेत्यनियमो भेदो व्यावृत्ति-
विशेष इति । दृष्टा च जन्मव्यावृत्तिरुच्चाभिर्जनोन्निक्लृष्टा-
भिजनः इति, प्रशस्तं निन्दितमिति, व्याधिबहुलमरोग-
मिति, समग्रं विकलमिति, पीडाबहुलं सुखबहुलमिति,
पुरुषातिशयलक्षणोपपन्नं विपरीतमिति, प्रशस्तलक्षणं निन्दि-
तलक्षणमिति, पाटुन्द्रियं मृदुन्द्रियमिति, सूक्ष्मश्च भेदोऽपरि-
मेयः । सोऽयं जन्मभेदः प्रत्यात्मनियतात् कर्मभेदादुपपद्यते,
असति कर्मभेदे प्रत्यात्मनियतात् कर्मभेदादुपपद्यते, असति
कर्मभेदे प्रत्यात्मनियते निरतिशयित्वादात्मनां समानत्वाच्च
पृथिव्यादीनां पृथिव्यादिगतस्य नियमहेतोरभावात् सर्वं सर्वा-
त्मनां प्रसज्येत नत्वदमित्यभूतं जन्म तस्मात् कर्मनिमि-
त्ता शरीरोत्पत्तिरिति ॥

उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोपपत्तेः ॥ ७८ ॥

कर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तेन शरीरेणात्मनो वियोगः उपपन्नः
कस्मात् कर्मचयोपपत्तेः उपपद्यते खलु कर्मक्षयः सम्यग्दर्शना-
त् प्रक्षीणे मोहे वीतरागः पुनर्भवहेतुकर्मकायवाङ्मनोभिर्न

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १४६

करोति इत्युत्तरस्यानुपपत्तयः पूर्वोपचितस्य विपाकप्रतिसंवे-
दनात् प्रच्यः । एवं प्रसवहेतोरभावात् पतिते ऽस्मिन् शरी-
रेपुनः शरीरान्तरानुपपत्तेरप्रतिसन्धिः अकर्मानिमित्ते तु
शरीरसर्गे भूतक्षयानुपपत्तेस्तद्वियोगानुपपत्तिरिति ॥

तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे

॥ ७३ ॥

अदर्शनं खलु अदृष्टमित्युच्यते अदृष्टकारिता भूतस्यः शरीरो-
त्पत्तिः, न जात्वनुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनोद्दृश्यं पश्यति,
तच्चास्य दृश्यं द्विविधम् विषयश्च नानात्वच्चाव्यक्तात्मनोस्तदर्थः
शरीरसर्गः तस्मिन्नवसिते चरितार्थानि भूतानि न शरीरमु-
त्पादयन्तीत्युपपन्नः शरीरवियोग इति, एवं चेन्नन्यसे पुन-
स्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिः प्रसज्यते इति ॥ या
चानुत्पन्ने शरीरे दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनानभिमतता या चाप-
वर्गे शरीरनिवृत्तौ दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनभूता नैतयोरदर्शनयोः
क्वचिद्विशेष इत्यदर्शनेनानिवृत्तेरपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिप्रसङ्ग
इति । चरितार्थाविशेष इति चेत् ॥

न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् ॥ ७४ ॥

चरितार्थानि भूतानि दर्शनावसानान्न शरीरान्तरमार-
भन्ते इत्ययं विशेष एवं चेदुच्यते करणाकरणयोरारम्भद-
र्शनात् चरितार्थानां भूतानां विषयोपलब्धिकरणात् पुनः
पुनः शरीरारम्भो दृश्यते प्रकृतिपुरुषयो र्नानात्वदर्शन-
स्याकरणान्निरर्थकः शरीरारम्भः पुनः पुनर्दृश्यते । तस्मादक-
र्मानिमित्ताभ्यां भूतसृष्टौ न दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिर्युक्तातु कर्म-
निमित्ते सर्गे दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिः । कर्मविपाकसत्त्वेन
दर्शनमिति तददृष्टकारितमिति चेत् कस्यचिदर्शनमदृष्ट-
नाम परमाणूनां गुणविशेष क्रियाहेतुत्वेन प्रेरिताः परमा-

णवः सम्पूर्च्छिताः शरीरमुत्पादयन्तीति तन्मनः समाविश-
ति स्वगुणेनादृष्टेन प्रेरिते समनस्के शरीरे द्रष्टुं रूपलब्धिर्भ-
वतीति एतस्मिन् वै दर्शने गुणानुच्छेदात् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे
अपवर्गे शरीरोत्पत्तिः परमाणुगुणस्यादृष्टस्यानुच्छेद्यत्वादिति ॥

मन कर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगानुच्छेदः ॥ ७५ ॥

मनो गुणेनादृष्टेन समावेशिते मनसि संयोग विच्छेदो न
स्यात् तच्च किं कृतं शरीरादपसर्पणं मनस इति । कर्माशयक्ष-
ये तु कर्माशयान्तराद्विपक्षमानादपसर्पणोपपत्तिरिति । अदृ-
ष्टादेवापसर्पणमिति चेत् योदृष्टः शरीरोपसर्पणहेतुः स एवा-
पसर्पणहेतुरपीति नैकस्य जीवनप्रायणहेतुत्वानुपपत्तेः, एवं च
सति एकादृष्टं जीवनप्रायणयोर्हेतुरिति प्राप्तम् नैतदुपपद्यते ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७६ ॥

विपाकसंवेदनात् कर्माशयक्षये शरीरपातः प्रायणम् क-
र्माशयान्तराच्च पुनर्जन्म । भूतमात्रात् कर्मनिरपेक्षात् शरीरो-
त्पत्तौ कस्य चयात् शरीरपातः प्रायणमिति । प्रायणानुपपत्तेः
खलु वै नित्यत्वप्रसङ्गविद्वाः यादृच्छिकेतु प्रायणे प्रायणभेदानु-
पपत्तिरिति, पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे इत्येतत् समाधित्पुराह ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७७ ॥

यथाऽणोः श्यामता नित्या अग्निसंयोगेन प्रतिषिद्धा न
पुनरुत्पद्यते एवमदृष्टकारितं शरीरमपवर्गे पुनर्नोत्पद्यते इति ॥

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७८ ॥

नायमस्ति दृष्टान्तः कस्मात् अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् अकृतं
प्रमाणतोऽनुपपन्नं तस्याभ्यागमोऽभ्युपपत्तिर्व्यवसायः एतच्छब्द-
धानेन प्रमाणतोऽनुपपन्नं मन्तव्यम् तस्मान्नायं दृष्टान्तो न प्र-
त्यक्षं न चानुमानं किञ्चिदुच्यत इति । तदिदं दृष्टान्तस्य सा-

ध्यसमत्वमभिधीयत इति । अथवा नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्
 अणुश्यामतादृष्टान्ते नाकर्मनिमित्तां शरीरोत्पत्तिं समादधा-
 नस्याकृताभ्यागमप्रसङ्गः अकृते सुखदुःखहेतौ कर्मणि पुरुषस्य
 सुखं दुःखमभ्यागच्छतीति प्रसज्येत, ओमितिब्रुवतः प्रत्यक्षा-
 नुमानाद्यमविरोधः प्रत्यक्षविरोधस्तावत् भिन्नाभिदं सुखदुःखं
 प्रत्यात्मवेदनोद्यत्वात् प्रत्यक्षं सर्वशरीराणां को भेदः तीव्रमन्द-
 च्छिरमाशुनानाप्रकारमेक प्रकारमिति एवमादिर्विशेषः, नचा-
 स्ति प्रत्यात्मनियतः सुखदुःखहेतुविशेषः नचासति हेतुविशेषे
 फलविशेषो दृश्यते कर्मनिमित्ते तु सुखदुःखयोगे कर्मणां तो-
 व्रमन्दतोपपत्तेः कर्मसञ्चयानाञ्चोत्कर्षापकर्षभावान्नानाविधैक-
 विधभावाच्च कर्मणां सुखदुःखभेदोपपत्तिः । संऽयं हेतुभेदाभा-
 वात् दृष्टः सुखदुःखभेदो नस्यादिति प्रत्यक्षविरोधः । तथानु-
 मानविरोधः दृष्टं हि पुरुषगुणव्यवस्थानात् सुखदुःखव्यवस्था-
 नम्, यः खलुचेतनावान् साधननिर्वर्त्तनीयं सुखं बुद्ध्या तदी-
 ष्यन् तदाप्तिसाधनावप्तये प्रयतते स सुखेन युज्यते न वि-
 परीतः यश्च साधननिर्वर्त्तनीयं दुःखं बुद्ध्या तज्जिहासुः साध-
 नपरिवर्जनाय यतते स दुःखेन परित्यज्यते न विपरीतः अ-
 स्तिचेदं यत्नमन्तरेण चेतनानां सुखदुःखव्यवस्थानम् तेनापि
 चेतनगुणान्तरव्यवस्थानकृतेन भवितव्यमित्यनुमानम् । तदेत-
 दकर्मनिमित्ते सुखदुःखयोगे विरुद्धत इति, तच्च गुणान्तर-
 मसं वेद्यत्वाददृष्टं विपाककालानियमाच्चाव्यवस्थितम् बुद्ध्या-
 दयस्तु संवेद्यापवर्गिणश्चेति । अथागमविरोधः । बहु-
 खल्विदमार्षमृषीणामुपदेशजातमनुष्ठानपरिवर्जनाश्रयमुपदे-
 शफलञ्च शरीरिणां वर्णाश्रमविभागेनानुष्ठानलक्षणा प्रवृत्तिः
 परिवर्जनलक्षणा निवृत्तिः, तच्चोभयमेतस्यां दृष्टौ नास्ति कर्म-
 सुचरितं दुश्चरितं वा, कर्मनिमित्तः पुरुषाणां सुखदुःखयोगः
 इति विरुद्धतः, सेयं पापिष्ठानां मिथ्यादृष्टिरकर्मनिमित्ता शरी-

रभृष्टि रकर्मनिमित्तः सुखदुःखयोगः इति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाऽध्यायस्य द्विती-
यमाह्निकम् ॥ समाप्तस्यायं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

‘मनसाऽनन्तरं प्रवृत्तिः परोक्षितव्या तत्र खलु यावद्वर्मा-
धर्माश्रयशरोरादि परोक्षितम् पूर्वा सा प्रवृत्तिः परोक्षा इत्याह
प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

तथा परोक्षितेति प्रवृत्त्यनन्तरास्तर्हि दोषाः परोक्ष्यन्तामि-
त् त आह ॥

तथा दोषाः ॥ २ ॥

परोक्षिता इति बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः, प्रवृत्तिहेतु-
त्वात् पुनर्भवप्रतिसम्भानसामर्थ्याच्च संसारहेतवः, संसारस्याना-
दित्वादनादिना प्रवृत्त्येन प्रवर्तन्ते मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञा-
नात् तन्निवृत्तौ रागद्वेषप्रवृत्त्योच्छेदेऽपवर्ग इति प्रादुर्भावनि-
रोधधर्मका इत्येवमाद्युक्तं दोषाणामिति प्रवर्तनालक्षणा दो-
षा इष्टा, तथा चेमे मानेर्ष्यामूयाविचिकित्सासत्सरादयः
ते कस्मान्नोपसङ्गयन्ते इत्यत आह ॥

तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥३॥

तेषां दोषाणां त्रयोराशयस्त्रयः पक्षाः, रागपक्षाः कामो-
मत्सरः स्पृहा वृष्णा लोभ इति, द्वेषपक्षाः क्रोधः ईर्ष्याऽसू-
या द्राहोऽमर्ष इति, मोहपक्षाः मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा-
मानः प्रमादः इति त्रैराश्यान्नोपसङ्गयन्ते इति, लक्ष-
णस्य तर्ह्यभेदात् त्रिविमनुपपन्नम् नानुपपन्न रागद्वेष मोहा-
र्थान्तरभावात् आसक्तिलक्षणो रागः, असर्षलक्षणो द्वेषः,
मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोह इति, एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं
सर्वशरोरिणाम्, विजानात्ययंशरीरी रागमुत्पन्नम् अस्तिमे-
ऽध्यात्मं रागधर्म इति, विरागश्च विजानाति नास्तिमेऽध्या-

त्वं रागधर्म इति । एवमितरयोरपीति । सान्निध्याच्छ्रयाप्रभृ-
तयस्तु तैराश्रयमनुपतिता इति नोपसङ्ग्रायन्ते ॥

नैकप्रत्यनीकभावात् ॥ ४ ॥

नार्थान्तरं रागादयः कस्मात् एकप्रत्यनीकभावात् तत्त्व-
ज्ञानं सम्यङ्मतिरार्यप्रज्ञा सखोष इत्येकमिदं प्रत्यनीकं
त्रयाणामिति ॥

व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

एकप्रत्यनीकाः पृथिव्यां श्यामादयोऽग्निसंयोगेनैकेन, ए-
कयोनयश्च पाकजा इति, सति चार्थान्तरभावे ॥

तेषां मोहः पापीयान्नामूढस्येतरोत्पत्तोः ॥ ६ ॥

मोहः पापः पापतरो वा द्वावभिप्रेत्युक्तम्, कस्मात् ना-
मूढस्येतरोत्पत्तेः समूढस्य रागद्वेषौ नोत्पद्येते मूढस्य तु य-
थासङ्कल्पमुत्पत्तिः, विषयेषु रञ्जनोयाः सङ्कल्पाः रागहेतवः,
कोपनोयाः सङ्कल्पा द्वेषहेतवः, उभये च सङ्कल्पा न सिध्या-
प्रतिपत्तिवक्षणत्वान्मोहादन्ये ताविमौ मोहयो नो रागद्वे-
षाविति तत्त्वज्ञानाच्च मोहनिवृत्तौ रागद्वेषानुत्पत्तिरित्येकप्र-
त्यनीकभावोपपत्तिः । एवञ्च कृत्वा तत्त्वज्ञानाद् दुःखजन्यप्र-
वृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग-
इतिव्याख्यातमिति ॥

प्राप्तस्तर्हि निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तर
भावोदोषेभ्यः ॥ ७ ॥

अन्यद्वि निमित्तमन्यच्च नैमित्तिकमिति दोषनिमित्तत्वाद्-
दोषोमोह इति ॥

न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥

प्रवर्तनालक्षणो दोष इत्यनेन दोषलक्षणेनावरुध्यते दोषे-
षु मोह इति

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयाना-
मप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

द्रव्याणां गुणानां वाऽनेकविधविकल्पो निमित्तनैमित्तिकभावे
तुल्यजातीयानां दृष्ट इति । दोषान्तरं प्रेत्यभावस्तस्यासिद्धिः
आत्मनो नित्यत्वात्, न खलु नित्यं किञ्चिज्जायते म्रियते
इति जन्ममरणयोर्नित्यत्वादात्मनोऽनुपपत्तिः उभयञ्च प्रे-
त्यभाव इति तत्रायं सिद्धानुवादः ॥

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

नित्येऽयमात्मा प्रैति पूर्वशरीरं जहाति म्रियत इति ।
प्रेत्य च पूर्वशरीरं हित्वा भवति जायते शरीरान्तरमु-
पादत्ते इति । तच्चैतदुभयं पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इत्यत्रोक्तं
पूर्वशरीरं हित्वा शरीरान्तरोपादानं प्रेत्याभाव इति तच्चै-
तन्नित्यत्वे सम्भवतीति यस्य तु सत्त्वोत्पादः सत्त्वनिरोधः
प्रेत्यभावस्तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्च दोषः । उच्छेदहे-
तुवादे ऋष्युपदेशाच्चानर्थका इति, कथमुत्पत्तिरिति चेत् ॥

व्यक्तादव्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

केन प्रकारेण किं धर्मकात् कारणाद्व्यक्तं शरीराद्युत्प-
द्यते इति, व्यक्तादभूतसमाख्यातात् पृथिव्यादितः परमसू-
क्ष्मान्नित्याद्व्यक्तं शरीरेन्द्रियविषयोपकरणाधारं प्रज्ञातं द्र-
व्यमुत्पद्यते । व्यक्तञ्च खल्विन्द्रियग्राह्यं तत्सामान्यात् कार-
णमपि व्यक्तम्, किं सामान्यं रूपादिगुणयोगः, रूपादिगुण-
युक्तेभ्यः पृथिव्यादिभ्यो नित्येभ्यो रूपादिगुणयुक्तं शरीराद्यु-
त्पद्यते प्रत्यक्षप्रामाण्यात् । दृष्टोहि रूपादिगुणयुक्तेभ्यो

मृत्प्रभृतिभ्यस्तथाभूतस्य द्रव्यस्योत्पादः, तेन चादृष्टस्यानु-
मानमिति, रूपादीनामन्वयदर्शनात् प्रकृतिविकारयोः पृ-
थिव्यादीनामतीन्द्रियाणां कारणाभावोऽनुमीयते इति ॥

न घटादुघटानिष्पत्तेः ॥१२॥

इदमपि प्रत्यक्षम् न खलु व्यक्तादुघटादुव्यक्तोघट उत्पद्य-
मानो दृश्यत इति व्यक्तादुव्यक्तस्यानुत्पत्तिदर्शनान्न व्यक्तं
कारणमिति ॥

व्यक्तादुघटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

न ब्रूमः सर्वं सर्वस्य कारणमिति किन्तु यदुत्पद्यते व्य-
क्तं द्रव्यं तत् तथाभूतादेवोत्पद्यते इति । व्यक्तञ्च तत्तद्
द्रव्यं कपालसंज्ञकं यतो घट उत्पद्यते नचैतन्निष्कवान्; क-
चिदभ्यनुज्ञां लब्धुमर्हतीति । तदेतत् तत्त्वम्, अतः परं प्रा-
वादुकानां दृष्टयः प्रदर्शयन्ते ॥

अभावाद्वावोत्पत्तिर्नानुपमृद्यप्रादुर्भावात् ॥१४॥

असतः सदुत्पद्यते इत्ययं पक्षः कस्मात् उपमृद्य वो-
जमङ्गुर उत्पद्यते नानुपमृद्य नचैव्वीजोपमर्दोऽङ्गुरोत्पत्तिः सा-
दिति, अत्राभिधीयते ॥

व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥

उपमृद्य प्रादुर्भावादित्युक्तः प्रयोगी व्याघातात् यदु-
पमृदनाति न तदुपमृद्य प्रादुर्भवितुमर्हति विद्यमानत्वात् य-
च्च प्रादुर्भवति न तेनाप्रदुर्भूतेनाविद्यमानेनोपमर्द इति ।

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥१६॥

अतीते चानागते चाविद्यमाने कारकशब्दाः प्रयुज्य-
न्ते पुत्तो जनिष्यते जनिष्यमाणं पुत्तमभिनन्दति पुत्तस्य
जनिष्यमाणस्य नाम करोति । अभूत् कुम्भोभिन्नं कुम्भमनुशो-

चति । भिन्नस्य कुन्धस्य कपालानि, अजाताः पुत्राः पितरन्ता-
पयन्तीति बहुलं भाक्ताः प्रयोगाः दृश्यन्ते, का पुनरियं भक्तिः
अनन्तर्यभक्तिः अनन्तर्यसामर्थ्यादुपपद्य प्रादुर्भावार्थः प्रा-
दुर्भवविषयन्नङ्गुर उपपद्यनातीति भाक्तां कर्तृत्वमिति ॥
न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥

न विनष्टाहोजादङ्गुर उत्पद्यत इति तस्मान्नाभावाद्भा-
वोत्पत्तिरिति ॥

क्रमनिर्द्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

उपमदं प्रादुर्भावयोः पौर्वापर्यनियमः क्रमः स खल्वभा-
वाद्भावोत्पत्तेर्हेतुर्निर्द्दिश्यते स च न प्रतिषिध्यत इति ।
व्याहृतव्यूहानामवयवानां पूर्वव्यूहनिवृत्तौ व्यूहान्तरादुद्भव-
निष्पत्तिर्नाभावात् । बीजावयवाः कुतश्चिन्निमित्तात् प्रादुर्भू-
तक्रियोः पूर्वव्यूहं जहति व्यूहान्तरञ्चापद्यन्तेव्यूहान्तरा-
दङ्गुर उत्पद्यते । दृश्यन्ते खल्ववयवास्तत्संयोगाच्चाङ्गुरोत्प-
त्तिहतवः । नचानिवृत्ते पूर्वव्यूहं बीजावयवानां शक्यं
व्यूहान्तरेण भवितुमित्युपमदं प्रादुर्भावयोः पौर्वापर्यनिय-
मः क्रमः, तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरिति । न चान्यहोजावय-
वेभ्योऽङ्गुरोत्पत्तिकारणमित्युपपद्यते बीजापादाननियम इ-
ति । अथापर आह ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

पुरुषोऽयं समीहमानो नावश्यं समीहाफलमाप्नोति ते-
नानुमीयते पराधोनं पुरुषकर्मफलाराधनमिति यदधीनं स
ईश्वरः तस्मादीश्वरः कारणमिति ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

ईश्वराधीना चेत् फलनिष्पत्तिः स्यादग्रि तर्हि पुरुषस्य च

मोहामन्तरेण फलं निष्पद्येतेति ॥

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१: ॥

पुरुषकारमोक्षरोऽनुगृह्णाति फलाय पुरुषस्य यतमानस्येश्वरः फलं सम्पादयतीति यदानसम्पादयतितदापुरुषकर्माफलमवतीति तस्मादोक्षरकारितत्वादहेतुः पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति, गुणविशिष्टमात्मान्तरमोक्षरः तस्यात्मकत्वात् कल्पान्तरानुपपत्तिः । अधर्म्म मिथ्याज्ञानप्रमादहान्या धर्म्मज्ञानसमाधिसम्पदा च विशिष्टमात्मान्तरमोक्षरः तस्य च धर्म्मसमाधिफलमणिमाद्यष्टविधमैश्वर्यम् सङ्कल्पानुविधायी चास्य धर्मः प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्म्माधर्म्मसञ्चयान् पृथिव्यादीनि च भूतानि प्रवर्त्तयति, एवञ्च स्वकृताभ्यागमस्यालोपेन निर्माणप्राकाश्यमोक्षरस्य स्वकृतकर्मफलं वेदितव्यम्, आप्तकल्पश्चायं यथा पिताऽपत्यानां तथा पित्रभूत ईश्वरो भूतानाम्, न चात्मकल्पादन्यः कल्पः सम्भवति न तावदस्य बुद्धिं विना कश्चिद्धर्म्मो लिङ्गभूतः शक्यः उपपादयितुम्, आगमाच्च द्रष्टा बोद्धा सर्वज्ञातेश्वरइति बुद्ध्यादिभिश्चात्मलिङ्गैर्निरूप्याख्यमोक्षरं प्रत्यक्षानुमानागमविषयातीतं कश्चन उपपादयितुम् स्वकृताभ्यागमलोपेन च प्रवर्त्तमानस्यास्य यदुक्तं प्रतिषेधजातमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तत् सर्वं प्रसज्यते इति । अपरं इदानीमाह ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्णयादि-
दर्शनात् ॥ २२ ॥

अनिमित्ता शरीराद्युत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्णयादिदर्शनात् कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं पर्वतधातूनां चित्रता ग्रावूः श्लक्ष्णता निर्निमित्तञ्चोपादानं दृष्टं तथा शरीरसर्गोऽपीति ॥

अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरित्युच्यते यतश्चोत्पद्यते तन्निमित्त-
तमनिमित्तस्य निमित्तत्वान्नानिमित्ता भावोत्पत्तिरिति ॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः

॥ २४ ॥

अन्यद्वि निमित्तमन्यच्च निमित्तप्रत्याख्यानम्, न च प्रत्या-
ख्यानमेव प्रत्याख्येयम् यथानुदकः कमण्डलुरिति नोदकप्र-
तिषेध उदकभवतीति, स खल्वयं वादोऽकर्मनिमित्तः शरीरा-
दिसर्ग इत्येतस्मान्न भिद्यते । अभेदात्तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो
वेदितव्य इति, अन्येऽनुमन्यन्ते ॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

किमनित्यन्नाम यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यम् उत्पत्ति-
धर्मकमनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकमविनष्टं नास्ति किं पु-
नः सर्वम्, भौतिकञ्च शरीरादि अभौतिकञ्च बुद्ध्यादि तदुभ-
यमुत्पत्तिविनाशधर्मकं विज्ञायते तस्मात्तत्सर्वमनित्यमिति ॥

नानित्यतानित्यत्वात् ॥ २६ ॥

यदि तावत्सर्वस्यानित्यता नित्या, तन्नित्यत्वान्न सर्वमनित्य-
म्, अथानित्या तस्यामविद्यमानायां सर्वं नित्यमिति ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाहं विनाश्यानुविनाशव-
त् ॥ २७ ॥

तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वम् कथम्, यथाग्निर्दाहं
विनाश्यानुविनश्यति एवं सर्वस्यानित्यता सर्वं विनाश्यानु-
विनश्यतीति ॥

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्था

नात् ॥ २८ ॥

अयं खलु वादो नित्यं प्रत्याचष्टे नित्यस्य च प्रत्याख्यानमनु-
पपन्नम् कस्मात्, यथोपलब्धिव्यवस्थानात् यस्योत्पत्तिविनाश-
धर्मकत्वमुपलभ्यते प्रमाणतस्तदनित्यम्, यस्य नोपलभ्यते त-
द्विपरीतम्, न च परमसूक्ष्माणां भूतानामाकाशकालदिगा-
त्ममनसां तद्विषयानाञ्चक्षेष्वाच्चित् सामान्यविशेषसमवाया-
नाञ्चोत्पत्तिविनाशधर्मकत्वं प्रमाणत उपलभ्यते तस्मान्नि-
त्यान्येतानीति । अयमन्य एकान्तः ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपप-
त्तेरिति ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

उत्पत्तिकारणञ्चोपलभ्यते विनाशकारणञ्च तत् सर्वं नित्य-
त्वे व्याहन्यत इति ॥

तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

यस्योत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यत इति मन्यसे तद्भूतल-
क्षणावरोधो नमर्थान्तरं गृह्यते भूतलक्षणावरोधाद्भूतमात्रमिदमित्य-
युक्तो ऽयं प्रतिषेधः, इति

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

कारणसमानगुणस्योत्पत्तिः कारणञ्चोपलभ्यते । न चैतदु-
भयं नित्यविषयं नचोत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः शक्या प्रत्याख्या-
तम्, नचाविषया काचिदुपलब्धिः उपलब्धिसामर्थ्यात् कार-
णेन समानगुणं कार्यमुत्पद्यत इत्यनुमीयते स खलूपलब्धे-
र्विषय इति । एवञ्च तल्लक्षणावरोधोपपत्तिरिति, उत्पत्तिवि-

नाशकारणप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्ट इति, प्रसिद्धावय-
वी तद्धर्मा उत्पत्तिविनाशधर्मा चावयवी सिद्ध इति । शब्द-
कर्म बुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः पञ्चभूतनित्यत्वात्तत्त्वज्ञानावरोधा-
च्चेत्यनेन शब्दकर्मबुद्धिमुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च न व्याप्ता-
स्तस्मादनैकान्तः, स्वप्नविषयाभिमानवन्निष्पन्नविपरिचितेत्
भूतोपलब्धौ तुल्यम् । यथा स्वप्ने विषयाभिमान एवमुत्प-
त्तिकारणाभिमानः इति एवञ्चैतद्भूतोपलब्धौ तुल्यम्, दुष्ट-
विषयाद्युपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत् प्रसज्यते, पृथि-
व्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति चेत् तदितरेषु समान-
म् उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धिविषयस्याप्यभावे सर्वव्यवहा-
रविलोप इति सोऽयं नित्यानामतीन्द्रियत्वादविषयत्वाच्चो-
त्पत्तिविनाशयोः स्वप्नविषयाभिमानवदनित्यहेतुरिति । अ-
वस्थितस्योपादानस्य धर्ममात्रं निवर्त्तते धर्ममात्रमुपजायते स
खलूत्पत्तिविनाशयोर्विषयः । यच्चापजायते तत् प्रागप्युप-
जननादस्ति । यच्च निवर्त्तते तन्निवृत्तमप्यस्तीति एवञ्च स-
र्वस्य नित्यत्वमिति ॥

न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥

अयमुपजनः इयं निवृत्तिरिति व्यवस्था नोपपद्यते उप-
जातनिवृत्तयोर्विद्यमानत्वात् अयं धर्म उपजातोऽयं निवृ-
त्तइति सङ्गावाविशेषादव्यवस्था । इदानीमुपजननिवृत्तौ न-
दानोमिति कालव्यवस्था नोपपद्यते सर्वदा विद्यमानत्वा-
त् अस्य धर्मस्योपजननिवृत्तौ नास्तीति व्यवस्थानुपपत्तिरुभ-
योरविशेषात् । अनागतोऽतीत इति कालव्यवस्थानुपपत्तिः
वर्त्तमानस्य सङ्गावलक्षणत्वात् अविद्यमानस्यात्मलाभउपज-
नोविद्यमानस्यात्महानं निवृत्तिरित्येतस्मिन् सति नैते दोषाः-
तस्माद्यदुक्तं प्रागप्युपजननादस्ति निवृत्तञ्चास्ति तदयुक्तमि-
ति अयमन्य एकान्तः ॥

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १५७

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्तात् ॥ ३४ ॥

सर्वं नाना न कश्चिदेको भावो विद्यते कस्मात् भावल-
क्षणपृथक्तात् भावस्य लक्षणमभिधानं येन लक्ष्यते भावः स
समाख्याशब्दः तस्य पृथग्विषयत्वात् सर्वोभावः समाख्या-
शब्दः समूहवाची कुम्भइति संज्ञाशब्दो गन्धरसरूपस्पर्शसमूहे
बुधपार्श्वग्रीवा दिसमूहे च वर्तते न दर्शनमात्रञ्चेदमिति ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिरूपितैः ॥ ३५ ॥

अनेकविधलक्षणैरिति मध्यमपदलोपी समासः । गन्धा-
दिभिश्च गुणैर्बुधैर्दिग्भिश्चावयवैः सत्त्वं एकोभावो निरूप्यते
गुणव्यतिरिक्तञ्च द्रव्यमवयवातिरिक्तञ्चावयवोति विभक्त्या-
यञ्चेतदुभयमिति । अथापि ॥

लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

न कश्चिदेकोभाव इत्युक्तः प्रतिषेधः कस्मात् लक्षणव्यव-
स्थानादेव यदिह लक्षणं भावस्य संज्ञाशब्दभूतं तदेकस्मिन्
व्यवस्थितम् यं कुम्भमद्राक्षं तं स्पृशामि यमेवास्याक्षं तं पश्या-
मीति, नाणुसमूहे गृह्यते इति । अणुसमूहे चागृह्यमाणे यद्-
गृह्यते तदेकमेवेति । अथाप्येतदनुक्तं नास्त्येको भावो यस्मा-
त् समुदायः । एकानुपपत्तेर्नास्त्येव समूहः नास्त्येकोभावो
यस्मात् समूहे भावशब्दप्रयोगः एकस्य चानुपपत्तेः समूहो
नोपपद्यते । एकसमुच्चयोहि समूह इति व्याहतत्वादनुपपन्नं
नास्त्येको भाव इति यस्य प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते समूहे भाव-
शब्दप्रयोगादिति हेतुं ब्रुवता स सवाभ्यनुज्ञायते एकसमुच्च-
योहि समूह इति समूहे भावशब्दप्रयोगादिति च समूहमा-
श्रित्य प्रत्येकं समूहप्रतिषेधो नास्त्येकोभाव इति सोऽय-
मुभयतो व्याघाताद्यत् किञ्चनवाद इति । अयमपर एका-
न्तः ॥

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥३७॥

यावद्भावजातं तत्सर्वमभावः कस्मात् भावेष्वितरेतराभाव-
सिद्धेः असन् गौरश्चात्मनानश्वो गौः । असन्नश्वोगवात्मनाऽ-
गौरश्च इत्यसत्प्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य च भावशब्देन सामानाधि-
करणात् सर्वमभाव इति प्रतिज्ञावाक्ये पदयोः प्रतिज्ञाहेत्वो-
श्च व्याघातादयुक्तम्, अनेकस्याशिषता सर्वशब्दस्यार्थोभावप्रति-
षेधश्चाभावशब्दस्यार्थः पूर्वं सोपाख्यमुत्तरं निरुपाख्यम् तत्र स-
मुपाख्यायमानं कथं निरुपाख्यमभावः स्यादिति न जात्वभा-
वो निरुपोऽख्योऽनेकतयाऽशेषतयो शक्यः प्रतिज्ञातुमिति, स-
र्वमेतदभाव इति चेत् यदिदं सर्वमिति मन्यसे तदभाव इ-
ति एवं चेदनिवृत्तो व्याघातः अनेकमशेषश्चेति नाभावप्रत्य-
येन शक्यं भवितुम्, अस्ति चायं प्रत्ययः सर्वमिति तस्मान्ना-
भाव इति, प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः सर्वमभाव इति भावप्र-
तिषेधः प्रतिज्ञा भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुः । भावे-
ष्वितरेतराभावमनुज्ञायाश्चित्य चेतरेतराभावसिद्ध्या सर्वम-
भाव इत्युच्यते यदि सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरि-
ति नोपपद्यते अथ भावेष्वितरेतराभावसिद्धिः सर्वमभावः इति
नोपपद्यते सूत्रेण चाभिसम्बन्धः ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

न सर्वभावः कस्मात् स्वेन भावेन सद्भावात् भावानाम्,
स्वेन धर्मेण भावाभवन्ताति प्रतिज्ञायते कश्च स्वोघर्मी भावा-
नां द्रव्यगुणकर्मणां सदादिसामान्यम् द्रव्याणां क्रियावदित्ये-
वमादिर्विशेषः, स्पर्शपर्यन्ताः, पृथिव्यादिति च प्रत्ये कञ्चानन्तो
भेदः । सामान्यविशेषसमवायानोच्च विशिष्टा धर्मा गृह्यन्ते
सोऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदो न स्यात्,
अस्तित्वयन्तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा न स्वभावसिद्धे-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १५९

र्भावानामिति । स्वरूपसिद्धेरिति गौरितिप्रयुज्यमाने शब्द
जातिविशिष्टं द्रव्यं गृह्यते नाभावमात्रम् यदि च सर्वसभावः
गौरित्यभावः प्रतीयेत गोशब्देन चाभावः उच्येत, यस्मात्तु
गोशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति,
अथवा न स्वभावसिद्धेरिति । असन् गौरश्चात्मनेति गवात्मना
कस्मान्नोच्यते अवचनात् गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः,
अनश्चोऽश्व इति वा अगौगौरिति वा कस्मान्नोच्यते अवचनात्
स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति विज्ञायते अव्यतिरेकप्र-
तिषेधे च भावानामसंयोगादिसम्बन्धो व्यतिरेकः, अत्राव्यति-
रेकोऽभेदाख्यसम्बन्धः । प्रत्ययसामानाधिकरण्यम् यथा न स-
न्ति कुण्डे वदराणोति असन् गौरश्चात्मनामनश्चे गौरिति
च गवाश्चयोरव्यतिरेकः प्रतिषिध्यते गवाश्चयोरैकत्वं नास्तीति
तस्मिन् प्रतिषिध्यमाने भावेन गवा सामानाधिकरण्यमसम्प्र-
त्ययस्यासन् गौरश्चात्मनेति, यथा न सन्ति कुण्डे वदराणोति
कुण्डे वदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सद्भिरसम्प्रत्ययस्य सामाना-
धिकरण्यमिति ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

अपेक्षाकृतमापेक्षिकम् ऋखापेक्षाकृतं दीर्घं दोर्घापेक्षाकृतं
ऋखं, न स्वेनात्मनावस्थितं किञ्चित्; कस्मात् अपेक्षासाम-
र्थ्यात् तस्मान्न स्वभावसिद्धिर्भावानामिति ॥

व्याहृतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

यदि ऋखापेक्षाकृतं दीर्घं किमिदानीमपेक्ष्य ऋखमि-
ति गृह्यते, अथ दोर्घापेक्षाकृतं ऋखं दीर्घमनापेक्षिकम्,
एवमितरेतराश्रययोरैकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभाव इति
अपेक्षाव्यवस्थानुपपन्ना, स्वभावसिद्धावसत्याम् समयोः परि-
स्पन्दयोर्वा द्रव्ययोरपेक्षिके दीर्घत्वऋखत्वे कस्मान्न भः

वतः । अपेक्षायामनपेक्षयाच्च द्रव्ययोरभेदः, यावतो द्रव्ये-
 अपेक्षमाणे तावतो एवानपेक्षमाणे नान्यतरत्वं भेदः आ-
 पेक्षकत्वे तु सत्यन्य तरत्वं विशेषोपजनः स्यादिति, किम-
 पेक्षासामर्थ्यमिति चेत् द्वयोर्ग्रहणेऽतिशयग्रहणोपपत्तिः ।
 द्वे द्रव्ये पश्यन्नेकत्र विद्यमानमतिशयं गृह्णाति, तद्दीर्घमि-
 ति व्यवस्यति, यच्च हीनं गृह्णाति तद्वृत्तमिति व्यवस्यतो-
 ति । एतच्चापेक्षासामर्थ्यमिति । अथेमे सङ्ख्यैकान्ताः । स-
 र्व्वमेकं सदविशेषात्, सर्व्वं द्वेधा नित्यानित्यभेदात् सर्व्वं त्रै-
 धा ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति, सर्व्वं चतुर्धा प्रमाता प्रमाणं
 प्रमेयं प्रमितिरिति, एवं यथासम्भवमन्येऽपीति । तत्र परो-
 क्षा ॥

सङ्ख्यैकान्ता सिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्ति-
 भ्याम् ॥ ४१ ॥

यदि साध्यसाधनयोर्नानात्वमेकान्तो न सिध्यति व्य-
 तिरेकात् अथ साध्यसाधनयोरभेदः एवमप्येकान्तो न सिध्य-
 ति साधनाभावात् नहि तमन्तरेण कस्यचित् सिद्धिरिति ॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न सङ्ख्यैकान्तानामसिद्धिः, कस्मात् कारणस्यावयवभा-
 वात् अवयवः कश्चित् साधनभूत इत्यव्यतिरेकः, एव द्वै-
 तादीनामपीति ॥

निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

कारणस्यावयवभावादित्यहेतुः कस्मात् सर्व्वमेकमित्यन-
 पवर्गेण प्रतिज्ञाय कस्यचिदेकत्वमुच्यते तत्र व्यपवृत्तोऽव-
 यवः साधनभूतो नोपपद्यते एवं द्वैतादिष्वपीति । ते स्वस्वमे-
 सङ्ख्यैकान्ताः विशेषकारितस्यार्थविस्तारस्य प्रत्याख्यानं न व-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १६१

र्त्तन्ते प्रत्यक्षानुमानागमविरोधास्मिथ्यावादा भवन्ति । अ-
थाभ्यनुज्ञानेन वर्त्तन्ते समानधर्मकारितार्थसंग्रहो विशेष-
कारितश्चार्थभेद इति एवमेकान्तत्वं जहतीति । ते खल्वे-
ते तत्त्वज्ञानप्रविवेकार्थमेकान्ताः परीक्षिता इति । प्रेत्य-
भावानन्तरं फलं तस्मिन् ॥

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

पचति दोग्धीति सद्यः फलमोदनपयसी, कषति वप-
तीति कालान्तरे फलं शस्याधिगम इति । अस्ति चे-
यं क्रिया अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति, एतस्याः फ-
ले संशयः ॥

न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात् ॥ ४५ ॥

स्वर्गः फलं श्रूयते तच्च भिन्नेऽस्मिन् देहमेवादुत्पद्यत
इति, न सद्योग्रामदिकानामारम्भफलमिति ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥

ध्वस्तायां प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः फलं न कारणमन्तरेणोत्प-
त्तुमर्हति, न खलु वै विनष्टात्कारणात् किञ्चिदुत्पद्यत-
इति ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत्तत् स्यात् ॥ ४७ ॥

यथा फलार्थिता वृक्षमूले सेकादि परिकर्म क्रियते त-
स्मिंश्च प्रध्वस्ते पृथिवीधातुरव्यातना सङ्गृहीतः आन्तरेण ते-
जसा पचमानो रसद्रव्यं निवर्त्तयति स द्रव्यभूतो रसोऽह-
न्वानुगतः पाकविशिष्टो व्यूहविशेषेण सन्निविशमानः पर्णा-
दिफलं निवर्त्तयति । एवं परिषेकादि कर्म चार्थवत् न च
विनष्टात् फलनिष्पत्तिः, तथा प्रवृत्त्या संस्कारो धर्माधर्मल-
क्षणोजन्यते स जातो निमित्तान्तरानुगृहीतः कालान्तरे फ-

लं निष्पादयतीति । उक्तञ्चैतत्पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्ति-
रिति तदिदं प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पद्यमानम् ॥

नासन्नसन्नसदसदत्सतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पत्तिधर्मकं नासत् उपादाननियमात् क-
स्यचिदुत्पत्तये किञ्चिदुपादेयं न सर्वं सर्वस्येत्यसङ्गावे नियमो
नोपपद्यत इति, न सत् प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्योत्पत्तिरनुपप-
न्नेति, न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् सदित्यर्थाभ्यनुज्ञा अस-
दित्यर्थप्रतिषेधः एतयोर्व्याघातोर्वैधर्म्यं व्याघातादव्यतिरेका-
नुपपत्तिरिति प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्वा कस्मात् ॥

उत्पादव्ययर्शनात् ॥ ४९ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः कार्यन्नासदुपादाननियमादिति ॥

बुद्धिसिद्ध्यन्तु तदसत् ॥ ५० ॥

इदमस्योत्पत्तये समर्थं न सर्वमिति प्रागुत्पत्तेर्नियतकार-
णं कार्यं बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात् तस्मादुपादान-
नियमस्योपपत्तिः सति तु कार्यं प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिरेव ना-
स्तीति ॥

आश्रयव्यतिरेकाद्वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः

॥ ५१ ॥

मूलसेकादि परिकर्म फलञ्चोभयं वृक्षाश्रयम्, कर्म चेह
शरीरे फलञ्चासुखेत्याश्रयव्यतिरेकादहेतुरिति ॥

प्रीतेरत्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माश्रया तदाश्रयमेव कर्म धर्म-
संज्ञितम् धर्मस्यात्मगुणत्वात् । तस्मादाश्रयव्यतिरेकानुपप-
त्तिरिति ॥

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १६३

न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनि-
र्द्देशात् ॥ ५३ ॥

पुत्रादि फलं निर्द्दिश्यते न प्रीतिः ग्रामकामो यजेत पु-
त्रकामो यजेतेति । तत्र यदुक्तं प्रीतिः फलमित्येतदयुक्त-
मिति ॥

तस्तम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचा-
रः ॥ ५४ ॥

पुत्रादिसम्बन्धात् फलं प्रीतिलक्षणमुत्पद्यत इति पुत्रा-
दिषु फलवदुपचारः यथाऽन्ये प्राणशब्दो ऽन्नं वै प्राणाइति ।
फलानन्तरं दुःखमुद्दिष्टम्, उक्तञ्च बाधनालक्षणं दुःखमि-
ति । तत् किमिदं प्रत्यात्मवेदनीयस्य सर्वजन्तुप्रत्यक्षस्य
सुखस्य प्रत्याख्यानम्, आहोस्त्रिदन्तः कल्प इति । अ-
न्यइत्याह कथम् न वै सर्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं प्र-
त्याख्यातुम्, अयन्तु जन्ममरणप्रपञ्चानुवनिमित्तादुदुःखान्नि-
र्विण्णस्य दुःखञ्जिहासतो दुःखसंज्ञाभावनोपदेशो दुःखहा-
नार्थ इति, कया युक्त्या सर्वे खलु सत्त्वनिकायाः सर्वा-
ण्युत्पत्तिस्थानानि सर्वः पुनर्भवो बाधनानुषक्तो दुःखसा-
हचर्याद्बाधनलक्षणं दुःखमित्युक्तम् ऋषिभिर्दुःखसंज्ञाभा-
वनमुपदिश्यते अत्र च हेतुरुपादीयते ॥

विविधबाधनायोगाद्दुःखमेवजन्मोत्पत्तिः॥५५॥

जन्म जायत इति शरीरेन्द्रियबुद्ध्यः, शरीरादीनाञ्च सं-
स्थानविशिष्टानां प्रादुर्भाव उत्पत्तिः । विविधा च बाधना
हीना मध्यमोत्कृष्टा चेति । उत्कृष्टा नारकिणाम्, तिरश्चा-
न्तु मध्यमा, मनुष्याणान्तु हीना, देवानां हीनतरा वीतरा-

गाणाञ्च, एवं सर्वमुत्पत्तिस्थानं विविधबाधनानुषक्तं पश्य-
तः सुखे तत्साधनेषु च शरीरेन्द्रियबुद्धिषु दुःखसंज्ञा व्यवति-
ष्ठते, दुःखसंज्ञाव्यवस्थानात् सर्वलोकेष्वनभिरतिसंज्ञा भव-
ति, अनभिरतिसंज्ञामुपासीनस्य सर्वलोकविषया तृष्णा वि-
च्छिद्यते, तृष्णाप्रहाणात् सर्वदुःखाद्विमुच्यत इति । यथा वि-
षयोगात् पयोविषमिति बुध्यमानो नोपादत्ते, अनुपाददा-
नो मरणदुःखं नाप्नोति, दुःखोद्देशस्तु न सुखस्य प्रत्याख्यानम्,
कस्मात् ॥

न सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः ॥ ५६ ॥

न खल्वयं दुःखोद्देशः सुखस्य प्रत्याख्यानम् । कस्मात् सुख-
स्यान्तरालनिष्पत्तेः । निष्पद्यते खलु बाधनान्तरालेषु सुखं प्र-
त्यात्मवेदनीयं शरीरिणाम्, तदशक्यं प्रत्याख्यातुमिति, अथापि ।

बाधनाऽनिवृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रति-

षेधः ॥ ५७ ॥

सुखस्य दुःखोद्देशेनेतिप्रकरणात् पर्येषणं प्रार्थनाविष-
यार्जनतृष्णोपर्येषणस्य दोषो यदयं वेदयमानः प्रार्थयते
तस्य प्रार्थितं न सम्पद्यते, सम्पद्य वा विपद्यते, न्यूनं वा सम्प-
द्यते, बहु प्रत्यनोकं वा सम्पद्यते इत्येतस्मात् पर्येषणदो-
षान्नानाविधो मानसः सन्तापो भवति । एवं वेदयतः पर्ये-
षणदोषाद्बाधनाया अनिवृत्तिः । बाधनानिवृत्तेर्दुःखसंज्ञाभा-
वनमुद्दिश्यते, अनेन कारणेन दुःखं जन्म न तु सुखस्याभावा-
दिति । अथाप्येतदनुक्तम् कामं कामयमानस्य यदा कामं
समृद्धयति, अथैनमपरः कामः क्षिप्रमेव प्रबाधते । अपि चेदु-
दनेमिं समन्ताद्भूमिमिमां लभते स गवाक्षाम्, न स तेन ध-
नेन धनैषी लप्स्यति किन्तु सुखं धनकाम इति ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

दुःखसंज्ञाभावनोपदेशः क्रियते, अयं खलु सुखसंवेदने व्य-
 वस्थितः सुखं परमपुरुषार्थं मन्यते न सुखादन्यन्निःश्रेयसम-
 स्ति सुखे प्राप्ते चरितार्थः कृतकरणोयो भवति । मिथ्यासङ्क-
 ल्यात् सुखे तत्साधनेषु च विषयेषु संरज्यते संरक्तः सुखाय
 घटते घटमानस्याऽस्यजन्मजराव्याधिप्रायणानिष्टसंयोगेष्टवियो-
 गप्रार्थितानुपपत्तिनिमित्तमनेकविधं यावद्दुःखमुत्पद्यते तं दुःख-
 विकल्पं सुखमित्यभिमन्यते, सुखाङ्गभूतं दुःखम् न दुःखमना-
 पाद्य शक्य सुखमवाप्तुम्, तादर्थ्यात् सुखमेवेदमिति सुखसंज्ञो-
 पहतप्रज्ञो जायस्व न्नियस्व सन्धावतीति संसारं नातिवर्तते,
 तदस्याः सुखसंज्ञायाः प्रतिपक्षो दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते दुः-
 खानुषङ्गाद्दुःखं जन्मेति न सुखस्याभावात् यद्येवं कस्माद्दुःखं
 जन्मेति नाच्यते सोऽयमेवं वाच्यो यदेवमाह दुःखमेव जन्मेति-
 तेन सुखाभावं ज्ञापयतीति । जन्मनिग्रहार्थी योवै खल्वयमे-
 वशब्दः कथं न दुःखं जन्म स्वरूपतः किन्तु दुःखोपचारात्,
 एवं सुखमपीति, एतदनेनैव निवर्त्यते न तु दुःखमेव जन्मेति-
 दुःखोद्देशानन्तरमपवर्गः स प्रत्योख्यायते ।

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५९ ॥

ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः, जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
 ऋणैर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्र-
 जायाः पितृभ्य इति. ऋणानि तेषामनुबन्धः स्वकर्मभिः सम्बन्धः
 कर्मसम्बन्धवचनात् । जरामर्थं वा एतत् सत्त्वं यदग्निहोत्रं
 दर्शपूर्णमासौ चेति जरया ह एष तस्मात् सत्त्वाद्भिमुच्यते, मृ-
 त्युना ह चेति, ऋणानुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालो नास्त्यपव-
 र्गाभावः क्लेशानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः क्लेशानुबन्धश्च जायते नास्त्य-
 क्लेशानुबन्धविच्छेदो गृह्यते । प्रवृत्त्यनुबन्धान्नास्त्यपवर्गः । ज-

अप्रमत्त्यं यावत् प्रायणं वाग्वृद्धिशरीरारम्भेणाविमुक्तो गृह्यते
तत्र यदुक्तं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तराप्राये
तदनन्तराभावादपवर्ग इतितदनुपपन्नमिति । अत्राभिधीयते,
यत्तावदृणानुबन्धादिति ऋणैरिव ऋणैरिति ॥

प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादोनिन्दा-

प्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥

ऋणैरिति नायं प्रधानशब्दः यत्र खल्वेकः प्रत्यादेयं ददा-
ति द्वितीयश्च प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रास्य दृष्टत्वात् प्रधानमृण-
शब्दः, न चैतदिहोपपद्यते प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनाय-
मनुवादः ऋणैरिव ऋणैरिति प्रयुक्तोपमञ्चैतत् अग्निर्माणवक
इति । अन्यत्र दृष्टश्चायमृणशब्दइह प्रयुज्यते यथाऽग्निशब्दो
माणवके, कथं गुणशब्देनानुवादः निन्दाप्रशंसोपपत्तेः क-
र्मलोपे ऋणोव ऋणादानान्निन्द्यते, कर्मानुष्ठाने च ऋणीव
ऋणदोनात् प्रशस्यते । जायमान इति गुणशब्दो विपर्यये ऽन-
धिकारात् । जायमानो ह वै ब्राह्मण इति च शब्दो गृहस्थः स-
म्यद्यमानो जायमान इति । यदायं गृहस्थो जायते
तदा कर्मभिरधिक्रियते मातृतो जायमानस्यानधिकारात्
यदा तु मातृतो जायते कुमारो न तदा कर्मभिरधिक्रि-
यते, अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारात् । अर्थिनः कर्मभिर-
धिकारः कर्मविधौ कामसंयोगस्मृतेः अग्निहोत्रं जुहुयात्-
स्वर्गकामः इत्येवमादि, शक्तस्य च प्रवृत्तिसम्भवात् शक्तस्य
कर्मभिरधिकारः प्रवृत्तिसम्भवात्, शक्तः खलु विहिते कर्मणि प्र-
वर्तते नेतर इति, उभयाभावस्तु प्रधानशब्दार्थं मातृतो जा-
यमाने कुमारे उभयमर्थिता शक्तिश्च न भवतीति । न भि-
द्यते च लौकिकाद्वाक्याद्दैदिकं व. क्यम् प्रेक्षापूर्वकारिपुरु-
षप्रणीतत्वेन तत्र लौकिकस्तावदपरीक्षकोऽपि न जातमा-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १६७

तं कुमारकमेव ब्रूयादधीष्व यजस्व ब्रह्मचर्यं चरेति । कु-
 तएवं ऋषिरुपपन्नानवद्यवादो उपदेशार्थेन प्रयुक्त उपदिश-
 ति । न खलु वै नर्त्तकोऽन्धेषु प्रवर्त्तते न गायनो वधिरेष्वि-
 ति, उपदिष्टार्थविज्ञानञ्चोपदेशविषयः यश्चोपदिष्टमर्थं वि-
 जानाति ते प्रत्युपदेशः क्रियते न चैतदास्ति जायमानकुमा-
 रके इति गार्हस्थ्यलिङ्गञ्च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिवदति यच्च
 मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिवदति तत्पत्नीसखन्विना गार्हस्थ्यलि-
 ङ्गेनोपपन्नम् । तस्माद्गृहस्थोऽयं जायमानोऽभिधीयत इ-
 ति । अर्थित्वस्य चाविपरिणामे जरामर्थ्यवादोपपत्तिः, याव-
 चास्य फलेनार्थित्वं न विपरिणमते न निवर्त्तते तावदनेन
 कर्मानुष्ठेयमित्युपपद्यते जरामर्थ्यवादस्तु प्रतोति, जरया ह
 वेत्यायुषस्तुरीयस्य चतुर्थस्य प्रव्रज्यायुक्तस्य वचनम्, जरया ह
 वा एष एतस्माद्विमुच्यत इति, आयुषस्तुरीयं चतुर्थं प्रव्रज्या-
 युक्तं जरेत्युच्यते तत्र हि प्रव्रज्या विधीयते अत्यन्तजरासं-
 योगे जरया ह वेत्यनर्थकम् अशक्तो विमुच्यत इत्येतदपि नो-
 पपद्यते स्वयमशक्तस्य बाह्यां शक्तिमाह । अन्ते वासी वा जु-
 हुयाद्ब्राह्मणा स परिक्रीतः क्षीरहोता वा जुहुयादनेन स
 परीक्रीत इति । अथापि विहितं वानूद्येत कामाहार्यः परि-
 कल्प्येत विहितानुवचनं न्याय्यमिति ऋणवानिवास्तन्तो
 गृहस्थः कर्मसु प्रवर्त्तते इत्युपपन्नं वाक्यस्य सामर्थ्यम्, फ-
 लस्य हि साधनानि प्रयत्नविषयो न फलम्, तानि सम्पन्ना-
 नि फलाय कल्पन्ते, विहितञ्च जायमानं विधीयते च जा-
 यमानं तेन यः सम्बध्यते सोऽयं जायमान इति । प्रत्यक्षवि-
 धानाभावादिति चेत् न प्रतिषेधस्यापि प्रत्यक्षविधानाभा-
 वादिति । प्रत्यक्षतो विधीयते गार्हस्थ्यं ब्राह्मणेन, यदि चा-
 श्रमान्तरमभविष्यत् तदपि व्यधास्यत प्रत्यक्षतः, प्रत्यक्षवि-
 धानाभावान्नास्याश्रमान्तरमिति न प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षविधा-

नाभावात् न प्रतिषेधोऽपि वै ब्राह्मणेन प्रत्यक्षतो विधीयते
न सत्याश्रमान्तराणि एक एव गृहस्थाश्रम इति प्रतिषेधस्य
प्रत्यक्षतोऽश्रवणादयुक्तमेतर्दित ॥

अधिकाराच्च त्रिधानं विद्यान्तरवत् ॥ ६१ ॥

यथा शास्त्रान्तराणि स्वे स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधाय-
कानि नार्थान्तराभावात्, एवमिदम् ब्राह्मणं गृह्यस्य शास्त्रं
स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकं नाश्रमान्तराणामभावादिता
ऋग्ब्राह्मणञ्चापवर्गाभिधाय्यभिधीयते । ऋचश्च ब्राह्मणानि
चापवर्गाभिवादीनि भवन्ति । ऋचश्च तावत्, कर्मभिर्भृत्यभृ-
षयो निषेदुः प्रजावन्ता द्रविणमिच्छमानाः, अथापरे ऋषयो
मनोषिणः परं कर्मभ्याऽभृतत्वमानशुः, न कर्मणा न प्रजया
धनेन, त्यागेनैके अभृतत्वमानशुः । परेण नाक निहितं गुहा-
यां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमा-
दित्यवर्णन्तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वा तिसृषु मेति ना-
न्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । अथ ब्राह्मणानि, त्रयो धर्मस्कन्धाः
यज्ञाऽध्ययनं दानमिति, प्रथमस्तपएव, द्वितीयो ब्रह्मचर्या-
चार्यकुलवासी, तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादय-
न्, सर्व एवैते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंख्याऽभृतत्वमेति ।
एतमेव प्रव्राजिना लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति अथो खल्ला-
हुः काममयएवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तथा क्र-
तुर्भवति तथा तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते इ-
ति कर्मभिः संस्करणमुक्त्वा प्रकृतनन्यदुपदिशन्ति इति तु का-
मयमानो योऽकामो निष्काम आत्माकामो भवति न तस्य प्रा-
णा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतो-
ति । तत्र यदुक्तं ऋणानुबन्धादपवर्गाभाव इत्येतद् युक्तमिति ये
चत्वारः पथयो देवयाना इति च चातुराश्रम्यन्तुरैकाश्रम्या-
नुपपत्तिः, फलार्थिनश्चैवं ब्राह्मणञ्जरामर्थ्यं वा एतत् सत्तं य-

दग्निहोत्रं दर्शं पूर्णमासौ चेति, कथम् ॥

समारोपणदात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६२ ॥

प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य तस्यां सर्व्ववेदसं हुत्वा आत्मन्य-
ग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति श्रूयते, तेन विजानीमः
प्रजावित्तलोकैषणयाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्तीति,
एषेणाभ्यश्च व्युत्थितस्य पात्रचयान्तानि कर्म्मणि नोपपद्यन्त
इति नाविशेषेण कर्त्तुः प्रयोजकफलं भवतीति । चातुराश्र-
म्यविधानाच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्रे वैकाश्रम्यानुपपत्तिः

तदप्रमाणमिति चेत् न प्रमाणेन खलु ब्राह्मणेनेतिहासपुराण-
स्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते, ते वा खल्वेते अथर्वाङ्गिरस एतदि-
तिहासपुराणमभ्यवदन् इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेद
इति । तस्मादयुक्तमेतदप्रामाण्यमिति । अप्रामाण्ये च धर्म-
शास्त्रस्य प्राणभृतां व्यवहारलोपात्तौकोच्छेदप्रसङ्गः । द्रष्टृप्र-
वक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः, य एव मन्त्रब्राह्मणस्य द्वे-
ष्टारः प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य चेति
विषयव्यवस्थानाच्च यथाविषयं प्रामाण्यम् अन्यमन्त्रब्राह्मणस्य
विषयोऽन्यच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणामिति । यज्ञो मन्त्र-
ब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य लोकव्यवहारव्यवस्थानं
धर्मशास्त्रस्य विषयः । तत्रैकेन सर्व्वं व्यवस्थाप्यत इति, यथा-
विषयमेतानि प्रमाणानीन्द्रियादिर्धदिति । यत्पुनरेतत् क्लेश-
नुबन्धस्याविच्छेदादिति ॥

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥ ६३ ॥

यथा सुषुप्तस्य खलु स्वप्नादर्शने रागानुबन्धः सुखदुःखानुब-
न्धश्च विच्छिद्यते तथा ऽपवर्गे ऽपीति । एतच्च ब्रह्मविदो मुक्त-
स्यात्मनो रूपमुदाहरन्तीति । यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति ॥

नप्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥

प्रक्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु प्रवृत्तिर्न प्रतिसन्धानाय, पूर्वसन्धि-
स्तु पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म तच्चादृष्टकारितम्, तस्यां प्रक्षो-
भायां पूर्वजन्माभावे जन्मान्तराभावोऽप्रतिसन्धानमपवर्गः ।
कर्मवैकल्यप्रसङ्ग इति चेत् न कर्मविपाकप्रतिसंवेदनस्याप्रत्या-
ख्यानात् पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म न भवतीत्युच्यते नतु कर्म-
विपाकप्रतिसंवेदनं प्रत्याख्यायत । सर्वाणि पूर्वकर्माणि ह्य-
न्ते जन्मनि विपच्यन्ते इति ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥

नोपपद्यते क्लेशानुबन्धविच्छेदः, कस्मात् क्लेशसन्ततेः
स्वाभाविकत्वात् अनादिरियं क्लेशसन्ततिः नचानादः शक्यः
उच्छेत्तुमिति । अत्र कश्चित् परीहारमाह ॥

**प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविकेऽप्य-
नित्यम् ॥ ६६ ॥**

यथाऽनादिः प्रागुत्पत्तेरभाव उत्पन्नेन भावेन निवर्त्यते
एवं स्वाभाविको क्लेशसन्ततिरनित्येति ॥

अणुश्यामताऽनित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥

अपरमाह तथाऽनादिरणुश्यामता अथ चाग्निसंयोगादनि-
त्या तथा क्लेशसन्ततिरपीति, सतः खलु धर्मीनित्यत्वमनित्य-
त्वञ्च तत्त्वभावे भावे भाक्तमिति । अनादिरणुश्यामतेति । हे-
त्वभावादयुक्तम्, अनुत्पत्तिधर्ममनित्यमिति नात्र हेतुरस्ती-
ति । अयन्तु समाधिः ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति समुच्चयः । मि-
थ्यासङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्यो रागद्वेषमोहा

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १७१

उत्पद्यन्ते कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्तकं नैयमिकान् रागद्वेषमाहान् निर्वर्तयति नियमदर्शनात्, दृश्यते हि कश्चित्सत्त्वनिकायो रागबहुलः कश्चिद्वेषबहुलः कश्चिन्माहबहुल इति । इतरन्तरनिमित्ता च रागादीनामुत्पत्तिः मूढोरज्यति, मूढः कुप्यति, रक्तो मुह्यति कुपितो मुह्यति । सर्वमिथ्यासङ्गरूपानां तत्त्वज्ञानादनुत्पत्तिः । कारणानुत्पत्तौ च कार्यानुत्पत्तेरिति, रागादीनामत्यन्तमनुत्पत्तिरिति । अनादिश्च क्लेशसन्ततिरित्यप्युक्तम् । सर्वे इमे खल्वध्यात्मिका भावा अनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तन्ते शरीरादयः, न जातवन्त कश्चिदनुत्पन्नपूर्वः प्रथमत उत्पद्यते अन्यत्र तत्त्वज्ञानात्, नचैवं सत्यनुत्पत्तिधर्मकं किञ्चिदुच्ययधर्मकं प्रतिज्ञायत इति । कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्तकम् तत्त्वज्ञानकृतात् मिथ्यासङ्गरूपविघातान्न रागाद्युत्पत्तिनिमित्तं भवति सुखदुःखसत्त्वित्तिफलन्तु भवतीति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्याद्यमा-
ह्निकम् ॥

किन्तु खलु भी यावन्तो विषयास्तावत्सु ग्रन्थे कं ज्ञानमुत्पद्यते । अथ क्वचिदुत्पद्यत इति कश्चात् विशेषः, न तावदेकैकत्र यावद्विषयमुत्पद्यते ज्ञेयानामानन्त्यात्, नापि क्वचिदुत्पद्यते यत्र नात्पद्यते तत्रानिवृत्तो मोह इति मोहशेषप्रसङ्गः । न चान्यविषयेण तत्त्वज्ञानेनान्यविषयो मोहः शक्यः प्रतिषेधमिति । मिथ्याज्ञानं वैखल्य मोहोऽन, तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रं, तच्च मिथ्याज्ञानं पत्रे विषये प्रवृत्तमानं संसारबीजं भवति स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति, किंपुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् अनात्मन्यात्मग्रहः, अहमस्मातिमोहाऽहङ्कार इति । अनात्माहं खल्वहमस्माति पश्यतो दृष्टिरहङ्कार इति, किं पुनस्तदर्थजातं यद्विषयोऽहङ्कारः शरीरेन्द्रियमनोवेदनाबुद्ध्यः, कथं तद्विषयोऽहङ्कारः सं-

सारवोजं भवति । अयं खलु शरीराद्यर्थजातमहमस्मीति व्यवसितस्तदुच्छेदेनात्मोच्छेदं मन्यमानोऽनुच्छेददृष्ट्या परिप्लु-
तः पुनः पुनस्तदुपादत्ते तदुपाददानो जन्ममरणाय यतते ते-
नावियोगान्नात्यन्तं दुःखादिमुच्यते इति । यस्तु दुःखं दुःखायतनं
दुःखानुषक्तं सुखञ्च सवमिदं दुःखमिति पश्यति, स दुःखं प-
रिजानाति परिज्ञातञ्च दुःखं प्रहीणं भवत्यनुपादानात् स-
विषान्नवत्, एवं दोषान् कर्म च दुःखहेतुरिति पश्यति, न वा
प्रहीणेषु दोषेषु दुःखप्रबन्धोच्छेदेन शक्यमवितुमिति दोषान्
जहाति, प्रहीणेषु च दोषेषु न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानायेत्युक्तम्,
प्रेत्यभावफलदुःखानि च ज्ञेयानि व्यवस्थापयति कर्म च दो-
षाञ्च प्रहीयान् अपवर्गोऽधिगन्तव्यस्तस्याधिगमोपायस्तत्त्वज्ञा-
नम्, एवं चतसृभिर्विधाभिः प्रमेयं विभक्तमासेवमानस्याभ्यस्य-
तो भावयतः सम्यग्दर्शनम् यथाभूतावबोधस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्य-
ते, एवं च ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानाद्दुःखद्वारनिवृत्तिः ॥१॥

शरीरादि दुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तं तद्विषयत्वान्मि-
थ्याज्ञानस्य, तदिदं तत्त्वज्ञानं तद्विषयमुत्पन्नमहङ्कारं निवर्त्त-
यति, समानविषये तयोर्विरोधात्, एवं तत्त्वज्ञानाद्दुःखज-
न्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरोपाये तदनन्तराभावा-
दपवर्ग इति, स चायं शास्त्रार्थसङ्ग्रहोऽनूच्यते नापूर्वो विधी-
यत इति । प्रसङ्गानानुपूर्व्या तु खलु ॥

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः

॥ २ ॥

कामविषया इन्द्रियार्था इति रूपादय उच्यन्ते ते मिथ्या-
सङ्कल्पमाना रागद्वेषमोहान् प्रवर्त्तयन्ति तान् पूर्वमसञ्जसी-

त, तांश्च प्रसञ्चक्षाणस्य रूपादिविषयो मिथ्यासङ्कल्पो निवर्त्त-
ते, तन्निवृत्तावध्यात्मं शरीरादि प्रसञ्चक्षीत, तत्रसङ्ख्यानाद-
ध्यात्मविषयोऽहङ्कारो निवर्त्तते, सोऽयमध्यात्मं बहिश्च विवि-
क्तचित्तो विहरन् मुक्त इत्युच्यते । अतः परं काचित् संज्ञा हे-
या, काचिद्भावयितव्यं त्वुपदिश्यते, नार्थनिराकरणमर्थोपाद-
'व' कथमिति ॥

तन्निमित्तन्त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां निमित्तन्त्ववयव्यभिमानः सा च खलु स्त्री-
संज्ञा सपरिस्कारा पुरुषस्य, पुरुषसंज्ञा च स्त्रियाः । परि-
स्कारश्च निमित्तसंज्ञा अनुव्यञ्जनसंज्ञा च, निमित्तसंज्ञा द-
न्तोष्ठं चक्षुर्नासिकम्, अनुव्यञ्जनसंज्ञा इत्थं दन्तौ इत्यमो-
ष्ठाविति, सेयं संज्ञा कामं वर्द्धयति तदनुषक्तांश्च दोषान् वि-
वर्जनीयान्, वर्जनन्त्वस्याः भेदेनावयवसंज्ञा केशलोममांस-
शोणितास्थिस्रायुशिराकफपित्तोच्चारादिसंज्ञा, तामशुभसंज्ञे-
त्याचक्षते, तामस्य भावयतः कामरागः प्रहीयते, सत्ये च
द्विविधे विषये काचित् संज्ञा भावनीया काचित् परिवर्ज-
नीयेत्युपदिश्यते यथा विषसम्पृक्तेऽन्नेऽन्नसंज्ञोपादानाय वि-
षसंज्ञा प्रहाणयेति । अथेदानीमर्थं तिराकरिष्यताऽवयव्यु-
पपाद्यते ॥

विद्याऽविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥

सदसतोरुपलम्भाद्विद्या द्विविधा, सदसतोरनुपलम्भादविद्या-
पिद्विविधा, उपलभ्यमानेऽवयविनि विद्याद्वैविध्यात् संशयः,
अनुपलभ्यमाने चाविद्याद्वैविध्यात् संशयः सोऽयमवयवो य-
द्युपलभ्यते अथापि नोपलभ्यते न कथञ्चन संशयोत् सुच्य-
ते इति ॥

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तस्मिन्ननुपपन्नः संशयः, कस्मात् पूर्वोक्तहेतूनामप्रतिषेधादस्ति द्रव्यान्तरारम्भ इति ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि नसंशयः ॥ ६ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्तिर्नास्त्यवयवीति तद्विभजते ॥

हृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः ॥ ७ ॥

एकैकोऽवयवी न तावत् हृत्स्नोऽवयविनि वर्तते तयोः परिमाणभेदादवयवान्तरसम्बन्धाभावप्रसङ्गाच्च, नाप्यवयव्यकदेशेन, न ह्यस्यान्येऽवयवाः एकदेशभूताः सन्तीति । अथावयवेष्वेवावयवी वर्तते ॥

तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ॥ ८ ॥

न तावत् प्रत्यवयवं वर्तते तयोः परिमाणभेदात् द्रव्यस्य चैकद्रव्यत्वप्रसङ्गात्, नाप्येकदेशैः सर्वेषु अन्यावयवाभावात्, तदेवं युक्तः संशयो नास्त्यवयवीति ॥

पृथक् चावयवेभ्योऽवृत्तेः ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवेभ्यो धर्मिभ्यो धर्मस्याग्रहणादिति समानम् ॥

नचावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद्दे दशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥ ११ ॥

किं प्रत्यवयवं हृत्स्नोऽवयवी वर्तते अथैकदेशेनेति नोपपद्यते इति प्रश्नः, कस्मात् एकस्मिन् भेदाभावाद्दे दशब्दप्रयो-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १७५

गानुपपत्तेः । क्वत्स्नमित्यनेकस्याशेषाभिधानम्, एकदेशइति नानात्वे कस्यचिदभिधानम्, ताविमौ क्वत्स्नैकदेशशब्दौ भेदविषयौ नैकस्मिन्नवयविन्युपपद्यते भेदाभावादिति, अन्यवयवाभावाच्चैकदेशेन वर्त्तते इत्यहेतुः ॥

अवयवान्तराभावेऽप्यवृत्ते रहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावादिति यद्यप्येकदेशोऽवयवान्तरभूतः स्यात् तथाप्यवयवेऽवयवान्तरं वर्त्तत नावयवीति, अन्यवयवभावेऽप्यवृत्तेरवयविनो नैकदेशेन ह्यतिरन्यावयवाभावादित्यहेतुः, ह्यतिः कथमिति चेत् एकस्यानेकताश्रयाश्रितसम्बन्धलक्षणा प्राप्तिः, आश्रयाश्रितभावः कथमिति चेत् यस्य यतोऽन्यत्रात्मलाभानुपपत्तिः स आश्रयः, न कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र कार्यद्रव्यमात्मानं लभते, विपर्ययस्तु कारणद्रव्येभ्यः नित्येषु कथमिति चेत् अनित्येषु दर्शनात् सिद्धम् । नित्येषु द्रव्येषु कथमाश्रयाश्रयिभाव इतीति चेत् अनित्येषु द्रव्यगुणेषु दर्शनादाश्रयाश्रितभावस्य नित्येषु सिद्धिरिति । तस्मादवयव्यभिमानः प्रतिषिद्धते निःश्रेयसकामस्य नावयवी यथा रूपादिषु मिथ्यासङ्कल्पो न रूपादय इति । सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति प्रत्यवस्थितोऽप्येतदाह ॥

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपल-

ब्धिः ॥ १३ ॥

यथैकैकः केशस्तैमिरिकेण नोपलभ्यते, केशसमूहस्तूपलभ्यते, तथैकैकोऽणुर्नोपलभ्यते अणुसञ्चयस्तूपलभ्यते, तदिदमणुसमूहविषयं ग्रहणमिति ॥

स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभवाद्विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

१७६ ४ अध्याये २ आह्निकम् ।

यथा विषयमिन्द्रियाणां पटुमन्दभावादिषयग्रहणानां प-
टुमन्दभावो भवति, चक्षुः खलु दृक्स्थमाणं नाविषयङ्गत्वं
गृह्णाति, निक्लृप्तमाणञ्च न स्वविषयात् प्रच्यवते, सोऽयं तै-
मिरिकः कश्चिच्चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति कश्चित् गृह्णा-
ति केशसमूहम्, उभयं ह्यतैमिरिकेण चक्षुषा गृह्यते, परमा-
णवस्त्वतीन्द्रियाः इन्द्रियाविषयाभूता न केनाचिदिन्द्रियेण
गृह्यन्ते, समुदितास्तु गृह्यन्त इत्याविषये प्रवृत्तिरिन्द्रियस्य प्र-
सज्येत, न जात्यर्थान्तरमणुभ्यो गृह्यत इति, ते खल्विमे प-
रमाणवः सन्विता गृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं जहति, वियुक्ता-
श्चागृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं जहति इति सोऽयं द्रव्यान्तरा-
नुत्पत्तावतिमहान् व्याघातः, इत्युपपद्यते द्रव्यान्तरम्, यत्
ग्रहणस्य विषय इति, सच्चयमात्रं विषय इति चेत् न सच्च-
यस्य संयोगभावात्तस्य चातीन्द्रियस्याग्रहणादयुक्तम्, सच्चयः
खल्वनेकस्यसंयोगः स च गृह्यमाणाश्चयो गृह्यते नातीन्द्र-
याश्चयः । भवति होदमनेन सयुक्तमिति, तस्मादयुक्तमेतदि-
ति । गृह्यमाणस्य चेन्द्रियेण विषयस्यावरणाद्यनुपलब्धकार-
णमुपलभ्यते तस्मान्नेन्द्रियदौर्बल्यादनुपलब्धिरणनाम् । य-
था नेन्द्रियदौर्बल्याच्चक्षुषाऽनुपलब्धिर्गन्धादीनार्सति ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् ॥ १५ ॥

यः खल्ववयविनोऽवयवेषु वृत्तिप्रतिषेधादभावः सोऽय-
मवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः, सर्वप्रलयाय वा कल्प्येत, नि-
रवयवाद्वा परमाणुत्वं निवर्त्तत, उभयथा चोपलब्धिविषय-
स्याभावः तदभावादुपलब्ध्यभावः । उपलब्ध्याश्चयश्चायं वृत्ति-
प्रतिषेधः स चाश्चयं व्याघ्ननात्मद्योताय कल्प्यात इति । अ-
थापि ॥

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

अवयवविभागमाश्रित्य वृत्तिप्रतिषेधादभावः प्रसज्यमानो निरवयवात् परमाणो निवर्तते न सर्वप्रसक्त्याय कल्पयते । निरवयवत्वं तु खलु परमाणोर्विभागैरल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पोयस्तत्रावस्थानात् लोष्टस्य खलु प्रविभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्पतममुत्तरमुत्तरं भवति स चाऽयमल्पतरप्रसङ्गः यस्मान्नाल्पतरमस्ति यः परमोऽल्पस्तत्र निवर्तते, यतश्च नाल्पोयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे इति ॥

परं वा त्रुटेः ॥ १७ ॥

अवयवविभागस्यानवस्थानाद्व्याणामसङ्ख्येयत्वात् त्रुटिर्निवृत्तिरिति । अथेदानीमानुपलब्धिकः सर्वं नास्तीति मन्यमानो आह ॥

आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

तस्याणोर्निरवयवस्यानुपपत्तिः, कस्मात् आकाशव्यतिभेदात् । अन्तर्बहिश्चाणुराकाशेन समाविष्टो व्यतिभिन्नः व्यतिभेदात् सावयवः, सावयवत्वादित्य इति ॥

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

अथैतन्नेष्यते परमाणोरन्तर्नास्तीत्याकाशमित्यसर्वगतत्वं प्रसज्यत इति ॥

अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्यं तदभावः ॥ २० ॥

अन्तरिति पिहितं कारणान्तरैः कारणमुच्यते, बहिरिति च व्यवधायकमव्यवहितं कारणमेवोच्यते, तदेतत्कार्यद्रव्यस्य सम्भवति नाणोरकार्यत्वात् अकार्यं हि परमाणव-

न्तर्वहिरित्यस्याभावः । यत्र चास्य भावोऽणुकार्यं तत्र परमा
णुः यतो हि नाल्पतरमस्ति स परमाणुरिति ॥

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥

यत्र क्वचिदुत्पन्नाः शब्दा विभवन्त्याकाशे तदाश्रयाभवन्ति
मनोभिः परमाणुभि स्तत्कार्यैश्च संयोगा विभवन्त्याकाशे
नासंयुक्त माकाशेन किञ्चिन्मूर्तद्रव्यमुपलभ्यते तस्मान्ना-
सर्वगतमिति ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

संयताप्रतिघातिना द्रव्येण न व्यूह्यते यथा काष्ठे नो-
दकम्, कस्मात् निरवयवत्वात् सर्पश्च प्रतिघाति द्रव्यं न
विष्टम्भान्ति, नास्य क्रियाहेतुं गुणं प्रतिबध्नाति, कस्मात्
अस्पर्शत्वात् विपर्यये हि विष्टम्भो दृष्ट इति । स भवान् स्प-
शेवति द्रव्ये दृष्टं धर्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हति । अपव-
यवस्याणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेधः । सावयवत्वे चा-
णोरखत्रयवोऽणुतरइति प्रसज्यते, कस्मात् कार्यकारणद्रव्ययोः
परिमाणभेददर्शनात् । तस्मादखवयवस्याणुतरत्वम्, यस्तु
सावयवोऽणुकार्यं तदिति, तस्मादणुकार्यमिदं प्रतिषिद्धात्
इति, कारणविभागाच्च कार्यस्यानित्यत्वं नाकाशव्यतिमे-
दात् लाठस्यावयवविभागादनित्यत्वं नाकाशसमावेशादिति ॥

मूर्त्तिमताञ्चसंस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

परिच्छिन्नानां हि स्पर्शवतां संस्थानं त्रिकोणं चतुरस्रं
समं परिमण्डलमित्युपपद्यते, यत् तत् स्थानं सोऽवयवसन्नि-
वेशः, परिमण्डलश्चाणवस्तस्मात् सावयवाइति ॥

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

अथ सन्नयः पूर्वापराभ्यामणुभ्यां संयुक्तस्तयोर्व्यवधानं

कुर्वते व्यवधानेनानुमीयते, पूर्वभागेन पूर्वेणाणुना संयुज्यते, परभागेणांपरेणाणुना संयुज्यते, यौ तौ पूर्वापरौ भागौ तावस्यावयवौ, एवं सर्व्वतः संयुज्यमानस्य सर्व्वतोभागा अ-
वयवा इति, यत् तावन्मूर्त्तिमतां संस्थानोपपत्तेरवयवस-
ङ्गाव इति, अत्रोक्तं किमुक्तम् विभागाल्पतरप्रसङ्गस्य यतो
नाल्पीयस्तत्र निवृत्तेरखवयवस्य चाणुतरत्व प्रसङ्गादणुका-
र्य्यप्रतिषेध इति । यत् पुनरेतत् संयोगोपपत्तेश्चेति स्पर्शवत्त्वाद्द्वयवधानमाश्रयस्य चाव्याप्त्या भागभक्तिः, उक्तञ्चात्र
स्पर्शवानणुः स्पर्शवतोरखोः प्रतिघाताद्द्वयवधायको न सा-
वयवत्वात्, स्पर्शवत्त्वात्, स्पर्शवत्त्वाच्च व्यवधाने सत्यणुसंयोगो
नाश्रयं व्याप्नोतीति भागभक्तिर्भवति । भागवानिवायमिति,
उक्तञ्चात्र विभागेऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्था-
नात् तदवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्य्यप्रतिषेध इति
मूर्त्तिमताच्च संस्थानोपपत्तेः संयोगोपपत्तेश्च परमाणूनां
सावयवत्वमिति हेत्वोः ॥

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रति-
षेधः ॥ २५ ॥

यावन्मूर्त्तिमद्यावच्च संयुज्यते तत्सर्व्वं सावयवमित्यनव-
स्थाकारिणाविभौ हेतू, सा चानवस्था नोपपद्यते सत्याम-
वस्थायां सत्यौ हेतू स्याताम् । तस्मादप्रतिषेधोऽयं निर-
वयवत्वस्येति । विभागस्य च विभज्यमानहानेर्नोपपद्यते
तस्मात् प्रलयान्तता नोपपद्यत इति । अनवस्थायाञ्च प्र-
त्यधिकरणं द्रव्यावयवानामानन्यात् परिमाणभेदानां गुरु-
त्वस्य चाग्रहणम्, समानपरिमाणत्वं चावयवावयविनोः प-
रमाणवंवयवविभागादूर्ध्वमिति । यदिदं भावान् बुद्धीराश्रित्य
बुद्धिविषयाः सन्तीति मन्यते । मिथ्याबुद्ध्य एताः । य-

१८०

४ अध्याये २ आह्निकम् ।

दिहि तत्त्वबुद्धयः स्वरुद्ध्या विवेचने क्रियमाणे याथात्म्यं
बुद्धिविषयाणामुपलभ्येत ॥

बुद्ध्याविवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुप-
लब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिव-
त् तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥

यथायं तन्तुरयं तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्यमा-
नेषु नार्थान्तरं किञ्चिदुपलभ्यते यत्पटबुद्धेर्विषयः स्यात्
याथात्म्यानुपलब्धेरमति विषये पटबुद्धिर्भवतीति मिथ्या-
बुद्धिर्भवति एवं सर्वदेति ॥

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानाम्, न सर्वभावानां याथात्म्यानु-
पलब्धिः । अथ सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिर्न बुद्ध्या वि-
वेचनं भावानां याथात्म्यानुपलब्धिश्चेति व्याहन्यते, तदुक्तमव-
यवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयादिति ॥

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥

कार्यद्रव्यं कारणद्रव्याश्रितं तत् कारणेभ्यः पृथङ् नोप-
लभ्यते विपर्यये पृथग्ग्रहणात्, यत्राश्रयाश्रितभावो नास्ति त-
त्र पृथग्ग्रहणमिति बुद्ध्या विवेचनात्तुभवानां पृथग्ग्रहणमती-
न्द्रियेष्वणुषु यदीन्द्रियेण गृह्यते तदेतया बुद्ध्या विविच्यमान-
मन्यादिति ॥

प्रमाणतश्चाऽथप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

बुद्ध्या विवेचनाद्भावानां याथात्म्योपलब्धिः । यदस्ति यथा
च तत् सर्वप्रमाणत उपलब्ध्या सिद्ध्यति । या च प्रमाणत

उपलब्धिस्तद्बुद्ध्या विवेचनं भावानाम्, तेन सर्वं शास्त्राणि सर्व-
कर्मणि सर्वं च शरीरिणां व्यवहाराः व्याप्ताः । परीक्ष-
माणो हि बुद्ध्याध्यवस्यति इदमस्तीदं नास्तीति तत्र न सर्वं
भावानुपपत्तिः ॥

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

एवञ्च सति सर्वं नास्तीति नोपपद्यते, कस्मात् प्रमाणानु-
पपत्त्युपपत्तिभ्याम्, यदि सर्वं नास्तीति प्रमाणमुपपद्यते सर्वं
नास्तीत्येतद्व्याहृत्यते । अथ प्रमाणं नोपपद्यते सर्वं नास्ती-
त्यस्य कथं सिद्धिः, अथ प्रमाणमन्तरेण सिद्धिः, सर्वमस्तीत्यस्य
कथं न सिद्धिः ॥

**स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभि-
मानः ॥ ३१ ॥**

यथा स्वप्ने न विषयाः सन्त्यथ चाभिमानो भवति, एवं न
प्रमाणानि प्रमेयाणि च सन्ति, अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानो
भवति ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकाबद्धा ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत् प्रमाणप्रमेयाभिमानो न पुन-
र्जागरितान्ते विषयोपलब्धिवदित्यत्र हेतुर्नास्ति हेत्वभावाद-
सिद्धिः । स्वप्नान्ते चासन्तो विषया उपलभ्यन्ते इत्यत्रापि हे-
त्वभावः । प्रतिबोधेऽनुपलम्भादिति चेत् प्रतिबोधविषयोपल-
म्भादप्रतिषेधः, यदि प्रतिबोधेऽनुपलम्भात् स्वप्ने विषया न स-
न्तीति तर्हि य इमे प्रतिबुद्धेन विषया उपलभ्यन्ते उपलम्भा-
न्तीति विपर्यये हि हेतुसामर्थ्यम्, उपलम्भाभावे सत्यनुपल-
म्भादभावः सिद्ध्यति, उभयथा त्वभावे नानुपलम्भस्य साम-

र्थमस्ति, यथा प्रदीपस्याभावादूपस्यादर्शनमिति, तत्र भावे-
नाभावः समर्थत इति, स्वप्नान्तविकल्पे च हेतुवचनम् स्वप्न-
विषयाभिमानवदिति ब्रुवता स्वप्नान्तविकल्पे हेतुर्वाच्यः, क-
श्चित् स्वप्नोभयोपसंहितः, कश्चित् प्रमोदोपसंहितः, कश्चिदुभ-
यविपरीतः कदाचित् स्वप्नमेव न पश्यतीति, निमित्तवतस्तु
स्वप्नविषयाभिमानस्य निमित्तविकल्पाद्विकल्पोपपत्तिः ॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥३४॥

पूर्वोपलब्धो विषयो यथा स्मृतिश्च सङ्कल्पश्च पूर्वोपलब्धवि-
षयो न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पते । तथा स्वप्ने विषयग्रहणं
पूर्वोपलब्धविषयं न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पते । एवं दृष्टवि-
षयश्च स्वप्नान्तोजागरितान्तेन यः सुप्तः स्वप्नं पश्यति स ए-
व जाग्रत् स्वप्नदर्शनानि प्रतिसन्धत्ते इदमद्राक्षमिति । तत्र
जाग्रदबुद्धिहृत्तिवशात् स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति व्यव-
सायः, सति च प्रतिसन्धाने या जाग्रतो बुद्धिहृत्तिस्तद्वशादयं
व्यवसायः स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति । उभयाविशेषे तु
साधनानर्थक्यम्, यस्य स्वप्नान्तजागरितान्तयोर्विशेषस्तस्य-
स्वप्नविषयाभिमानवदिति साधनमनर्थकम्, तदाश्रयप्रत्या-
ख्यानात् । अतस्मिंस्तदिति च व्यवसायः प्रधानाश्रयः, अपु-
रुषे स्थाणौ पुरुष इति व्यवसायः स प्रधानाश्रयो न खलु पु-
रुषेऽनुपलब्धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो भवति, एवं स्वप्न-
विषयस्य व्यवसायो हस्तिनमद्राक्षं पर्वतमद्राक्षमिति प्रधा-
नाश्रयो भवितुमर्हति । एवञ्च सति ॥

**मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्न-
विषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥**

स्थाणौ पुरुषोऽयमिति व्यवसायो मिथ्योपलब्धिरतस्मिं-
स्तदिति ज्ञानम्, स्थाणौ स्थाणुरिति व्यवसायस्तत्त्वज्ञानम्,

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १८३

तत्त्वज्ञानेन च मिथ्योपलब्धि निवर्त्यते नार्थः स्थाणुपुरुषसा-
मान्यलक्षणः, यथा प्रतिबोधे या ज्ञानवृत्तिस्तया स्वप्रवि-
षयाभिमानो निवर्त्यते नार्थो विषयसामान्यलक्षणः, तथा
मायागन्धर्वनगरमृगटण्डणिकानामपि या बुद्ध्योऽनस्तिस्तदि-
ति व्यवसायास्तत्राप्यनेनैव कल्पेन मिथ्योपलब्धिविनाशस्त-
त्त्वज्ञानान्नार्थप्रतिषेध इति । उपादानवच्च मायादिषु मि-
थ्याज्ञानम् । प्रज्ञापनीयस्वरूपञ्च द्रव्यमुपादाय साधनवान्
परस्य मिथ्याध्यवसायं करोति सा माया । नीहारप्रभृतीनां
नगरस्वरूपसन्निवेशे दूरान्नगरबुद्धिरुत्पद्यते, विपर्यये तद-
भावात्, सूर्यसरोचिषु भौमिनीषणा संसृष्टेषु सन्दमानिष्क-
दकबुद्धिर्भवति, सामान्यग्रहणात् अन्तिकस्थस्य, विपर्यये त-
दभावात्, क्वचित् कदाचित्कस्यचित्च भावान्नानिमित्तं मि-
थ्याज्ञानम् । दृष्टञ्च बुद्धिर्हेतुं मायाप्रयोक्तुः परस्य च दूरा-
न्तिकस्थयोगगन्धर्वनगरमृगटण्डणिकासु, सुप्तप्रतिबुद्ध्योश्च स्व-
प्रविषये तदेतत्सर्वस्याभावे निरुपाख्यतायां निरात्मकत्वे-
नोपपद्यते इति ॥

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

मिथ्याबुद्धेश्चार्थवदप्रतिषेधः कस्मात् निमित्तोपलम्भात्
सद्भावोपलम्भाच्च, उपलभ्यते मिथ्याबुद्धिनिमित्तम्, मिथ्याबु-
द्धिश्च प्रत्यात्ममुत्पन्ना गृह्यते संवेद्यत्वात्, कस्मात् मिथ्या-
बुद्धिरप्यस्तीति ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्चमिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ३७

तत्त्वं स्थाणुरिति प्रधानं पुरुष इति । तत्त्वप्रधानयो-
रलोपाद्भेदात् स्थाणौ पुरुष इति मिथ्याबुद्धिरुत्पद्यते सा-
मान्यग्रहणात्, एवं पताकायां वलाकेति, लोष्ठे कपोतइ-
ति, न तु समाने विषये मिथ्याबुद्धीनां समावेशः, सामान्य-

ग्रहणाव्यवस्थानात् । यस्य तु निरात्मकं निरुपाख्यं सर्वं तस्य
समावेशः प्रसज्यते, गन्धादौ च प्रमेये गन्धादिबुद्ध्यो मि-
थ्याभिमतस्तत्त्वप्रधानयोः सामान्यग्रहणस्य चाभावात् त-
त्त्वबुद्ध्य एव भवन्ति । तस्मादियुक्तमेतत् प्रमाणप्रमेयबुद्ध्यो
मिथ्येति, दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्यु-
क्तम् अथ कथं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

स तु प्रत्याहृतस्यन्द्रियेभ्यो मनसो धारकेण प्रयत्नेन
धार्थ्यमाणस्यात्मना संयोगस्तत्त्वबुभुक्षाविशिष्टः, सति हि त-
स्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्ध्यो नात्यद्यन्ते, तदभ्यासवशात् तत्त्वबु-
द्धिरुत्पद्यते, यदुक्तं सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्ध्यो नो-
त्पद्यन्ते इत्येतत् ॥

नार्थविशेषाप्रावल्यात् ॥ ३९ ॥

अनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तेर्नैतद्युक्तम्, कस्मात् अर्थवि-
शेषप्रावल्यात् अबुभुक्त मानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तिर्दृष्टा । यथा
स्तनयितुश्चन्द्रप्रभृतिषु । तत्र समाधिविशेषो नोपपद्यते ॥

क्षुधादिभिः प्रवर्त्तनाच्च ॥ ४० ॥

क्षुत्पिपासाभ्यां शोताणाभ्यां व्याधिभिश्चानिच्छतोऽपि
बुद्ध्यः प्रवर्त्तन्ते । तस्मादैकाग्रानुपपत्तिरिति । अस्त्वेतत्
समाधिव्युत्थाननिमित्तं समाधिप्रत्यनोक्तञ्च सति त्वेतस्मिन् ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतो जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुर्धर्मप्रविवेकः फ-
लानुबन्धो योगाभ्याससामर्थ्यम्, निष्फले हि अभ्यासेनाभ्या-
स आद्रियेरन् । दृष्टं हि लौकिकेषु कर्मस्वभ्याससामर्थ्य-
म् प्रत्यनोक्तपरिहारार्थञ्च ॥

अरण्यगुहापुलिनादिषुयोगाभ्यासोपदेशः ॥ ४२ ॥

योगाभ्यासजनितो धर्मी जन्मान्तरेऽप्यनुवर्तते प्रव्य-
काष्टागते तत्त्वज्ञानहंतौ धर्मे प्रकृष्टायां समाधिभावनायां
तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति, दृष्टश्च समाधिर्नार्थविशेषप्रावल्या-
भिभवः । नाहमेतदश्रीषं नाहमेतदज्ञासिषमन्यत्र मे म-
नोऽभूदित्याहुः लोकिन् इति । यदर्थविशेषप्रावल्यादनि-
च्छताऽपि बुद्धात्पत्तिरनुज्ञायते ॥

अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

मुक्तस्यापि बाह्यार्थसामर्थ्याद्बुद्धय उत्पद्येरन्निति ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

कर्मवशान्निष्पन्नशरीरे चेष्टेन्द्रियार्थाश्रये निमित्तभावा-
दवश्यम्भावो बुद्धोनामुत्पादः न च प्रबलोऽपि सन् बाह्योऽ-
र्थ आत्मनो बुद्धात्पादे समर्थो भवति । तस्येन्द्रियेण सं-
योगाद्बुद्धात्पादे सामर्थ्यं दृष्टमिति ॥

तदभावश्चापवर्गे ॥ ४५ ॥

तस्य बुद्धिनिमित्ताश्रयस्य शरीरेन्द्रियस्य धर्माधर्माभावाद-
भावोऽपवर्गे तत्र यदुक्तमपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्ग इति तदयुक्तम् ।
तस्मात् सर्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गः यस्मात् सर्वदुःखबीजं सर्वदुः-
खा यतनं चापवर्गे विच्छिद्यते, तस्मात् सर्वेण दुःखेन विमुक्ति-
रपवर्गे न निर्वीजं निरायतनञ्च दुःखमुत्पद्यत इति ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगा-
च्चाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः ।
यमः समानमाश्रमिणां धर्मसाधनम् नियमस्तु विशिष्टम्,

आत्मसंस्कारः पुनरधर्मेष्टानं धर्मोपचयश्च, योगशास्त्राच्चा-
 ध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्यः । स पुनस्तपःप्राणायामः प्रत्याहारो
 ध्यानं धारणेति इन्द्रियविषयेषु प्रसङ्गानाभ्यासो रागद्वेषप्र-
 हाणार्थः । उपायस्तु योगाचारविधानमिति ॥

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥४७॥

तदर्थमिति प्रकृतम्, ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमात्मविद्याशा-
 स्त्रन्तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे अभ्यासः सततक्रियाध्ययनश्रव-
 चचिन्तनानि तद्विद्यैश्च सह सम्वाद इति प्रज्ञापरिपाकार्थम्,
 परिपाकस्तु संशयच्छेदनमविज्ञातार्थावबोधोऽध्यवसिताभ्य-
 नुज्ञानमिति । समायवादः संवादः । तद्विद्यैश्च सह संवाद इ-
 त्यविभक्तार्थं वचनं विभज्यते ॥

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थि-
 भिरनसूयिभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

एतन्निगदेनैव नीतार्थमिति यदिदं मन्येत पक्षप्रतिपक्षप-
 रिग्रहः प्रतिकूलः परस्वेति ॥

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥४९॥

तमुपेयादिति वर्तते परतः प्रज्ञासुपादित्तमानस्तत्त्वबुध-
 द्वाप्रकाशनेन स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनम् परिशोधयेदि-
 ति । अन्योऽन्यप्रत्यनीकानि च प्रावादुकानां दर्शनानि स्वप-
 क्षरागेण चेके न्यायमतिवर्तन्ते तत्र ॥

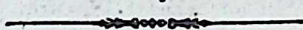
तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीज-
 प्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥५०॥

अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रदोषदोषाणां यदर्थं घटमानाना-
 मेतदिति । विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणाविज्ञायमानस्य, ताभ्यां

विष्टञ्च कथनम् । विष्टञ्चेति विजोगोषया न तत्त्वबुद्ध्य-
ति । तदेतद्विद्यापालनार्थं न लाभपूजाख्यात्यर्थमिति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयमा-

ङ्गिकम् ॥ समाप्तं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्व-
मिति संचेपेणोक्तं तद्विस्तरेण विभज्यते, ताः खल्विमाः जा-
तयः स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतवः ॥

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्णनावर्ण-
विकल्पसाध्यप्राप्तिप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टा-
न्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषो-
पपत्तुपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यस-
माः ॥ १ ॥

साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्टमाणं स्थापनाहेतुतः
साधर्म्यसमः अविशेषं तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एवं वैधर्म्य-
समप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः । लक्षणन्तु ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तदुर्मविप-
र्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

साधर्म्येणोपसंहारे साध्यधर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्ये-
णैव प्रत्यवस्थानमविशिष्टमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः
प्रतिषेधः । निदर्शनम्, क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुण-
योगात् द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रियावान् तथाचा-

तस्मा तस्मात् क्रियावानिति, एवमुपसंहृते परः साधर्म्यं-
 नैव प्रत्यवल्लभते निषिक्त्य आत्मा विभुर्नो द्रव्यस्य निष्क्रि-
 यत्वोत् विभुवाकाशं निषिक्त्यच्च तथा चात्मा तस्मान्निषिक्त-
 य इति, न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता
 भवितव्यम् न पुनरक्रियसाधर्म्यानिषिक्त्येणेति विशेषहेत्वभा-
 वात् साधर्म्यसमः प्रतिषेधो भवति, अथ वैधर्म्यसमः । क्रि-
 याहेतुगुणयुक्तो लोष्टः परिच्छिन्नो दृष्टो न च तथात्मा त-
 स्मान्न लोष्टवत् क्रियावानिति । न चास्ति विशेषहेतुः । क्रि-
 यावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यम् न पुनः क्रियावद्वैध-
 र्म्यादक्रियेणेति । विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः । वैधर्म्येण चो-
 पसंहारे निषिक्त्यः आत्मा विभुत्वात् क्रियावद्द्रव्यमविभु
 दृष्टम्, यथा लोष्टः न च तथात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति वैध-
 र्म्येण प्रत्यवस्थानम् निषिक्त्यं द्रव्यमाकाशं क्रियाहेतुगुणर-
 हितं दृष्टम् न तथात्मा तस्मान्न निषिक्त्य इति न चास्ति
 विशेषहेतुः, क्रियावद्वैधर्म्यानिषिक्त्येण भवितव्यं न पुनरक्रि-
 यवैधर्म्यात् क्रियावतेति । विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः, क्रि-
 यावान् लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तो दृष्टस्तथा चात्मा तस्मात्
 क्रियावानिति न चास्ति विशेषहेतुः । क्रियावद्वैधर्म्यानि-
 षिक्त्यो न पुनः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावानिति विशेष-
 हेत्वभावात् साधर्म्यसमः अनयोरुत्तरम् ॥

गोत्वाद्गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्यमात्रेण च साध्यमाधने प्रतिज्ञा-
 यमाने स्यादव्यवस्था, सा तु धर्मविशेषे नोपपद्यते गोसा-
 धर्म्यात् गोत्वाज्जातिविशेषाद्गौः सिद्ध्यति न तु साक्षादिस-
 र्वव्यात्, अज्ञादिवैधर्म्याद्गोत्वादेव न गौः सिद्ध्यति न गुणा-
 दिभेदात् तच्चैतत्कृतव्यवस्थानमवयवप्रकरणे प्रमाणानाम-
 भिसम्बन्धाच्चकार्यकारित्वं समानं वाक्य इति हेत्वाभासा-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १८९

अथा खल्वियमव्यवस्थेति ॥

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वा-
च्चातृकर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः
॥ ४ ॥

दृष्टान्तधर्मं साध्येन समासञ्ज्ञत्कर्षममः । यदि क्रिया-
हेतुगुणयोगात्तोष्टवत् क्रियावानेवात्मा लोष्टवदेव स्पर्शवान-
पि प्राप्नोति, अथ न स्पर्शवान् लोष्टवत् क्रियावानपि न
प्राप्नोति विपर्यये वा विशेषो वक्तव्य इति साध्ये धर्माभावं
दृष्टान्तात् प्रसजतोऽपकर्षममः, लोष्टः खलु क्रियावानवि-
भुर्दृष्टः काममात्मापि क्रियावानविभुरस्त विपर्यये वा वि-
शेषो वक्तव्य इति । ख्यापनोयो वर्ण्यो विपर्ययादवर्ण्यः ।
तावेतौ साध्यदृष्टान्तधर्मौ विपर्ययस्य तौ वर्ण्यवर्ण्यसमौ
भवतः, साधनधर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात् साध्य-
धर्मविकल्पं प्रसजतो विकल्पममः । क्रियाहेतुगुणयुक्तं कि-
ञ्चिदगुरु यथा लोष्टः किञ्चित्तु यथा वायुः एवं क्रियाहेतु-
गुणयुक्तं किञ्चित् क्रियावत् स्यात् यथा लोष्टः किञ्चिद-
क्रियम् यथात्मा विशेषो वा वाच्य इति हेत्वाद्यवयवसा-
मर्थ्यागो धर्मः साध्यः । तं दृष्टान्ते प्रसजतः साध्यममः ।
यदि यथा लोष्टस्तथात्मा प्राप्तस्तर्हि यथात्मा तथा लोष्ट
इति साध्यश्चायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोऽपि साध्यः ॥
अथ नैवं न तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मा एतस्मात्तन्तरम् ॥
किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्र-
तिषेधः ॥ ५ ॥

अलभ्यः सिद्धस्य निङ्गवः सिद्धञ्च किञ्चित्साधर्म्यादुपमानं
यथा गौस्तथा गवय इति । तत्र न लभ्यो गौगवययोर्धर्मवि-

कल्पबोदयितुम् । एवं साधके धर्मे दृष्टान्तादिसामर्थ्ययुक्ते
न लभ्यः साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पाद्वैधर्म्यात् प्रतिषेधो व-
क्तुमिति ॥

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं तेनाविपरीतोऽर्थोऽस्ति-
दिश्यते प्रज्ञापनार्थमेवं साध्यातिदेशादृष्टान्त उपपद्यमाने
साध्यत्वमनुपपन्नमिति ॥

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्रप्त्या अत्रि-
शिष्टत्वादप्रप्त्या असाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्ति-
समौ ॥ ७ ॥

हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा, न तावत्प्राप्य,
प्राप्त्यामविशिष्टत्वादसाधकः । द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ सत्यां
किं कस्य साधकं साध्यं वा । अप्राप्य साधकं न भवति
नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्ति-
समः । अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसमः । अनयोरुत्तरम् ॥

घटानिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचाराद-
प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

उभयथा खल्वयुक्तः प्रतिषेधः, कर्तृकरणाधिकरणानि
प्राप्य सृदं घटादिकार्यं निष्पादयन्ति अभिचाराच्च पीडने
सति दृष्टमप्राप्य साधकत्वमिति ॥

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च
प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १११

साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं प्र-
सङ्गसमः प्रतिषेधः क्रियाहेतुगुणयोगो क्रियावान् लोष्ट इति
हेतुर्नोपदिश्यते न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति प्रतिदृष्टा-
न्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तंसमः । क्रियावानात्मा क्रिया-
हेतुगुणयोगात् लोष्टर्वादित्युक्ते प्रतिदृष्टान्त उपादीयते क्रि-
याहेतुगुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियमिति कः पुनराकाशस्य क्रि-
याहेतुर्गुणो वायुना संयोगः संस्कारापेक्षः वायुवनस्पतिसं-
योगवदिति, अनथोरुत्तरम् ॥

प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥१०॥

इदं तावदयं पृष्टो वक्तुमर्हति अथ के प्रदीपमुपाददते
किमर्थं वेति दिदृक्षमाणदृश्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीपं दि-
दृक्षमाणः प्रदीपान्तरं कस्मान्नोपाददते, अन्तरेणापि प्र-
दीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः, तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपा-
दानं निरर्थकम् अथ दृष्टान्तः किमर्थमुच्यत इति । अप-
ज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति, अथ दृष्टान्ते कास्यापदेशः, किमर्थं
दृश्यते यदि प्रज्ञापनार्थम् प्रज्ञातो दृष्टान्तः, स खलु लौकि-
कपरोक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति तत्प्रज्ञा
नार्थः कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम् । अथ
प्रतिदृष्टान्तसमस्योत्तरम् ॥

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

प्रतिदृष्टान्तं ब्रुवता न विशेषहेतुरपदिश्यते अनेन प्रका-
रेण प्रतिदृष्टान्तः साधकः न दृष्टान्त इति एवं प्रतिदृष्टान्त-
हेतुत्वेनाहेतुर्दृष्टान्त इत्युपपद्यते स च कथमहेतुर्न स्याद्यद्य-
प्रतिषिद्धः साधकः स्यादिति ॥

प्रागुत्पत्तेः कारणभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरोपकल्पात् घटवदित्युक्ते अ-

११२ ५ अध्याये १ आह्निकम् ।

पर आह प्रागुत्पत्तेरनुत्पत्ते शब्दे प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वकारणं नास्ति तदभावाच्चित्यत्वं प्राप्तं नित्यस्य चोत्पत्तिर्नास्ति अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः अस्योत्तरम् ॥

तथाभावादुत्पन्नस्यकारणोपपत्तेर्नकारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

तथा भावादुत्पन्नस्येति उत्पन्नः खल्वयं शब्द इति भवति प्रागुत्पत्तेः शब्द एव नास्ति उत्पन्नस्य शब्दभावात् शब्दस्य सतः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यकारणमुपपद्यते कारणोपपत्तेर्युक्तोऽयं दोषः प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादिति ॥

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्तं हेतौ संशयेन प्रत्यवतिष्ठते सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे अस्थैवास्ति नित्येन सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियकत्वमस्ति च घटेनानित्येन । अतो नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृत्तः संशय इति । अस्योत्तरम् ॥

साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयो ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वान्नाभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥

विशेषाद्वैधर्म्यादवधार्यमाणेऽर्थे पुरुष इति न स्थाणुपुरुषसाधर्म्यात् संशयोऽवकाशं लभते एवं वैधर्म्याद्विशेषात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वादवधार्यमाणे शब्दस्यानित्यत्वे नित्यानित्य-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १९३

साधर्म्यात् संशयोऽवकाशं न लभते, यदि वै लभेत ततः
स्थाणुपुरुषसाधर्म्यानुच्छेदादत्यन्तं संशयः स्यात् गृह्यमाणे
च विशेषे नित्यसाधर्म्यं संशयहेतुरिति नाभ्युपगम्यते न हि
गृह्यमाणे पुरुषस्य विशेषे स्थाणुपुरुषसाधर्म्यं संशयहेतुर्भ-
वति ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिः प्रकरणसमः १९६

उभयेन नित्येन चानित्येन साधर्म्यात् पक्षप्रतिपक्षयोः
प्रवृत्तिः प्रक्रिया, अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्दृष्टव-
दित्येकः पक्षं प्रवर्त्तयति । द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यात् एवञ्च
सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतुरनित्यसाधर्म्येणोच्यमा-
नेन हेतौ तदिदं प्रकरणानतिवृत्त्या प्रत्यवस्थानं प्रकरण-
समः, समानश्चैतद्वैधर्म्येऽपि उभयवैधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्र-
करणसम इति । अस्योत्तरम् ॥

प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्ति प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥ १७ ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धिं ब्रुवता प्रतिपक्षात् प्रक्रि-
यासिद्धिरुक्ता भवति यद्युभयसाधर्म्यं तत्रैकतरः प्रतिपक्ष
इत्येकं सत्युपपन्नः प्रतिपक्षो भवति प्रतिपक्षोपपत्तेरनुपपन्नः
प्रतिषेधो यतः प्रतिपक्षोपपत्तिः प्रतिषेधोपपत्तिश्चेति विप्र-
तिषिद्धमिति तत्त्वानवधारणाच्च प्रक्रियासिद्धिर्विपर्यये प्रक-
रणावसानात् तत्त्वावधारणे ह्यवसितं प्रकरणं भवतीति ॥

त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

हेतुः साधनं तत्साध्यात् पूर्वम् पश्चात् सह वा भवेत् यदि
पूर्वं साधनमसति साध्यं कस्य साधनम् । अथ पश्चात् असति
साधने कस्येदं साध्यम् । अथ युगपत्साध्यसाधने द्वयोर्विद्य-

मानयोः किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति हेतुना न
विशिष्यते अहेतुता साधर्म्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुसमः अस्यो-
त्तरम् ॥

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्तैकात्म्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

न तैकात्म्यासिद्धिः कस्मात् हेतुतः साध्यसिद्धेः । निर्व-
र्तनीयस्य निर्वृत्तिः विज्ञेयस्य विज्ञानम् उभयं कारणतो दृ-
श्यते सोऽयं महान् प्रत्यक्षविषय उदाहरणमिति । यत्तु खलू-
क्तमस्ति साध्ये कस्य साधनमिति यत्तु निर्वर्त्यते यच्च विज्ञा-
प्यते तस्येति ।

प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

पूर्वं पश्चाद्युपपत्त्या प्रतिषेध इति नोपपद्यते प्रतिषेधानुप-
पत्तेः स्थापनाहेतुः सिद्ध इति ॥

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

अत्रित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाच्चटवदिति स्थापिते प-
क्षे अर्थापत्त्या प्रतिपक्षं सोधयतोऽर्थापत्तिसमः, यदि प्रयत्ना-
नन्तरीयकत्वादित्यसाधर्म्यादनित्यः शब्दः इत्यर्थादापद्यते
नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति अस्तित्वस्य नित्येन साधर्म्यमसंश-
यमिति । अस्योत्तरम् ॥

अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वा-
दनैकान्तिकत्वाच्चापत्तेः ॥ २२ ॥

अनुपपाद्य सामर्थ्यमनुक्तमर्थादापद्यत इति ब्रुवतः पक्ष-
हानेरुपपत्तिरनुक्तत्वात् अनित्यपक्षसिद्धावर्थादापन्नमानत्य-
पक्षस्य हानिरिति, अनैकान्तिकत्वाच्चापत्तेः उभयपक्षस-
मा चेत्यमर्थापत्तिः, यदि नित्यसाधर्म्यादसंशयत्वादाकाशवच्च

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य ११५

नित्यः शब्दः अर्थादापन्नमनित्यसाधर्म्यात् प्रयत्नानन्तरीयत्वा-
दनित्य इति, न चेयं विपर्ययमात्रादेकान्तेनार्थापत्तिः, न
खलु वै घनस्य ग्रावः पतनमित्यर्थादापद्यते द्रवाणामपां प-
तनाभाव इति ॥

**एकधर्मापपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्
सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥**

एको धर्मः प्रयत्नानन्तरोपपत्तयः शब्दघटयोरुपपद्यत इत्य-
विशेषे उभयोरनित्यत्वे सर्वस्याविशेषः प्रसज्यते कथम् सद्भा-
वोपपत्तेः एको धर्मः सद्भावः सर्वस्योपपद्यत सद्भावोपपत्तेः
सर्वाविशेषप्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानमविशेषसमः । अस्योत्तरम् ॥

**क्वचिद्धर्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषे-
धाभावः ॥ २४ ॥**

यथा साध्यदृष्टान्तयोरेकधर्मस्य प्रयत्नानन्तरोपपत्तयोप-
पत्तेरनित्यत्वधर्मान्तरमविशेषण, एवं सर्वभावानां सद्भावो-
पपत्तिरनिमित्तं धर्मान्तरमस्ति येनाविशेषः स्यात् अथ मत-
मनित्यत्वमेव धर्मान्तरं सद्भावोपपत्तिनिमित्तं भावानां सर्व-
त्र स्यादित्येवं खलु वै कल्प्यमाने, अनित्याः सर्वे भावाः सद्भा-
वोपपत्तेरितिर्षदः प्राप्नोति तत्र प्रतिज्ञार्थव्यतिरिक्तमन्यदु-
दाहरणं नास्ति अनुदाहरणश्च हेतुर्नास्तीति प्रतिज्ञैकदेशस्य
च उदाहरणत्वमनुपपन्नं न हि साध्यमुदाहरणं भवति ततश्च
नित्यानित्यभावादनित्यनित्यत्वानुपपत्तिः तस्मात्सद्भावोपपत्तेः
सर्वाविशेषप्रसङ्ग इति निरभिधेयमेतद्वाक्यमिति सर्वभावानां
सद्भावोपपत्तेरनित्यत्वमिति ब्रुवतांनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वं
तद्वानुपपन्नः प्रतिषेध इति ॥

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

११६

५ अध्याये १ आह्निकम् ।

यदनित्यत्वकारणमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्दो नित्यत्वकारणमप्युपपद्यते अस्यास्पर्शत्वमिति नित्यत्वमप्युपपद्यते उभयस्यानित्यत्वस्य नित्यत्वस्यच कारणोपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमः । अस्योत्तरम् ॥

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

उभयकारणोपपत्तेरिति ब्रुवता नानित्यत्वकारणोपपत्तेरनित्यत्वं प्रतिषिध्यते यदि प्रतिषिध्यते नोभयकारणोपपत्तिः स्यात् उभयकारणोपपत्तिवचनादनित्यत्वकारणोपपत्तिरभ्यनुज्ञायते अभ्यनुज्ञानादनुपपन्नः प्रतिषेधः, व्याघातात् प्रतिषेध इति चेत् समानो व्याघातः एकस्य नित्यत्वानित्यत्वप्रसङ्गं व्याहतम् ब्रुवतोक्तः प्रतिषेधः इति चेत् स्वपक्षपरपक्षयोः समानो व्याघातः स च नैकतरस्य साधक इति ॥

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

निर्दिष्टप्रयत्नानन्तरीयकत्वस्यानित्यत्वकारणस्याभावेऽपि वायुनोदनाहच्छाखाभङ्गजस्य शब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यते निर्दिष्टस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यधर्मोपलब्ध्याप्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमः । अस्योत्तरम् ॥

कारणान्तरादपि तदुर्म्मोपपत्तेरप्रतिषेधः २८

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ब्रुवता कारणत उत्पत्तिरभिधीयते न कार्यस्य कारणनियमः यदि च कारणान्तरादप्युपपद्यमानस्य शब्दस्य तदनित्यत्वमुपपद्यते किमत्र प्रतिषिध्यते इति न प्रागुच्चारणादविद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिः कस्मात् आवरणाद्यनुपलब्धिः यथा विद्यमानस्योद्कादेरर्थ-

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य १९७

स्यावरणा देरनुपलब्धिः नैवं शब्दस्याग्रहणकारणेनावरणादि-
नानुपलब्धिः गृह्येत चैतदस्याग्रहणकारणमुदकादिवन्न गृ-
ह्यते, तस्मादुदकादिविपरीतः शब्दोऽनुपलभ्यमान इति ॥

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरी-
तोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

तेषामावरणादीनामनुपलब्धिर्नोपलभ्यते अनुपलम्भान्ना-
स्तीत्यभावोऽस्याः सिद्ध्यति, अभावसिद्धौ हेत्वभावात्तद्विपरी-
तमस्तित्वमावरणादीनामवधार्यते तद्विपरीतोपपत्तेर्यत् प्रति-
ज्ञातं न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिरित्येत-
न्न सिद्ध्यति सोऽयं हेतुरावरणाद्यनुपलब्धेरित्यावरणादिषु
चावरणाद्यनुपलब्धौ च समयानुपलब्ध्या प्रत्यवस्थितोऽनुपल-
ब्धिसमो भवति । अस्योत्तरम् ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥

आवरणाद्यनुपलब्धिर्नास्त्यनुपलम्भादित्यहेतुः कस्मात् अ-
नुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेः, उपलम्भाभावमात्रत्वादनुपल-
ब्धेः, यदस्ति तदुपलब्धेर्विषयः उपलब्ध्या तदस्तीति प्रतिज्ञाय-
ते, यन्नास्ति तदनुपलब्धेर्विषयः अनुपलभ्यमानं नास्तीति प्र-
तिज्ञायते । सोऽयमावरणाद्यनुपलब्धेरनुपलम्भाभावोऽनुपलब्धौ
स्वविषये प्रवर्तमानो न स्वविषयं प्रतिषेधति । अप्रतिषिद्धा
चावरणाद्यनुपलब्धिर्हेतुत्वाय कल्प्यते, आवरणादीनि तु वि-
द्यमानत्वादुपलब्धेर्विषयास्तेषामुपलब्ध्या भवितव्यम्, यत्ता-
नि नोपलभ्यन्तेः तदुपलब्धेः स्वविषयप्रतिपादिकाया अभावा-
दनुपलम्भादनुपलब्धेर्विषयो गम्यते न सन्त्यावरणादीनि श-
ब्दस्याग्रहणकारणानीति अनुपलम्भादनुपलब्धिः सिद्ध्यति, वि-
षयः स तस्येति ॥

ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदनादध्या-
त्मम् ॥ ३१ ॥

अहेतुरिति वर्तते । शारीरो शारीरिणो ज्ञानविकल्पानां
भावाभावो संवेदनोयौ, अस्ति मे संशयज्ञानं नास्ति मे संशय-
ज्ञानमिति, एवं प्रत्यक्षानुमानागमस्मृतिज्ञानेषु संयमावरणा-
द्यनुपलब्धिरुपलब्धभावः स्वसंवेदो नास्ति मे शब्दस्यावरणा-
द्यनुपलब्धिरिति नोपलभ्यन्ते शब्दस्याग्रहणकारणान्यावरणा-
दो नोति, तत्र यदुक्तं तदनुपलब्धेरनुपलब्धादभावसिद्धिरिति
एतन्नोपपद्यते ॥

साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्र-
सङ्गादनित्यसमः ॥ ३२ ॥

अनित्येन घटेन साधर्म्यादनित्यः शब्द इति ब्रुवतोऽस्ति
घटेनानित्येन सर्वभावानां साधर्म्यमिति सर्वस्यानित्यत्वम-
निष्टं सम्यद्यते, सोऽयमनित्यत्वेन प्रत्यवस्थानादनित्यसम
इति । अस्योत्तरम् ॥

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्य-
साधर्म्याच्च ॥ ३३ ॥

प्रतिज्ञाद्यवयवयुक्तं वाक्यं पक्षनिर्वर्तकं प्रतिपक्षलक्षणं
प्रतिषेधस्तस्य पक्षेण प्रतिषेध्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञादियोगः
तद्यदनित्यसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिः साधर्म्यादसिद्धेः प्रति-
षेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन साधर्म्यादिति ॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य

धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथाभावान्नोवि-
शेषः ॥ ३४ ॥

दृष्टान्ते यः खलु धर्मः साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते स
हेतुत्वेनाभिधीयते स चोभयथा भवति, केनचित् समानः
कुतश्चिद्विशिष्टः, सामान्यात् साधर्म्यम् विशेषाच्च वैधर्म्यम्
एवं साधर्म्यविशेषो हेतुः नाविशेषेण साधर्म्यमात्रं वैध-
र्म्यमात्रं वा, साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं चाश्रित्य भवानाह ।
साधर्म्यात्तु ल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसम इति
एतदयुक्तमिति अविशेषसमप्रतिषेधे च यदुक्तं तदपि वेदित-
व्यम् ॥

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्ते-
र्नित्यसमः ॥ ३५ ॥

अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायते तदनित्यत्वं किं शब्दे
नित्यमथानित्यम्, यदि तावत् सदा भवति धर्मस्य सदा-
भावाद्धर्मिणोऽपि सदाभाव इति नित्यः शब्द इति । अथ
न सर्वदा भवति अनित्यत्वस्याभावान्नित्यः शब्दः । एवं नि-
त्यत्वेन प्रत्यवस्थानान्नित्यसमः । अस्योत्तरम् ॥

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्य-
त्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेध्ये शब्दे नित्यमनित्यत्वस्य भावादित्युच्यमानेऽनु-
ज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वम्, नित्यत्वोपपत्तेश्च नानित्यः शब्द
इति प्रतिषेधो नोपपद्यते, अथ नाभ्युपगम्यते नित्यमनि-
त्यत्वस्य भावादिति हेतुर्न भवतीति हेत्वभावात्प्रतिषेधानु-
पपत्तिरिति, उत्पन्नस्य निरोधादभावः शब्दस्यानित्यत्वं तत्र

परिप्रश्नानुपपत्तिः, सोऽयं प्रश्नः तदा नित्यत्वं किं शब्दे सर्वदा भवति अथ नैत्यनुपपन्नः, कस्मात् उत्पन्नस्य यो निरोधादभावः शब्दस्य तदनित्यत्वम्, एवञ्च सत्यधिकरणाधेयविभागो व्याघातान्नास्तीति नित्यानित्यविरोधाच्च नित्यत्वमनित्यत्वं चैकस्य धर्मिणो धर्मौ विरुध्येते न सम्भवतः तत्र यदुक्तम् नित्यमनित्यत्वस्य भावान्नित्य एव तदवर्तमानार्थमुक्तमिति ॥

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ॥ ३७ ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति, यस्य प्रयत्नानन्तरमात्मलाभस्तत् खल्वभूत्वा भवति यथा घटादिकार्यमनित्यमिति च भूत्वा न भवतीत्येतद्विज्ञायते । एवमवस्थिते प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते । प्रयत्नानन्तरमात्मलाभश्च दृष्टो घटादीनाम् व्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिर्व्यवहितानाम्, तत् किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्य आहोऽभिव्यक्तिरिति विशेषोनास्तिः कार्याविशेषेण प्रत्यवस्थानं कार्यसमः अस्योत्तरम् ॥

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

सति कार्यान्यत्वे अनुपलब्धिकारणोपपत्तेः प्रयत्नस्याहेतुत्वं शब्दस्याभिव्यक्त्यै यत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिस्तत्रानुपलब्धिकारणं व्यवधानमुपपद्यते । व्यवधानापोहाच्च प्रयत्नानन्तरभाविनीऽर्थस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति नतु शब्दस्यानुपलब्धिकारणं किञ्चिदुपपद्यते, यस्य प्रयत्नानन्तरमपोहाच्छब्दस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यत इति हेतोश्चेदनेकान्तिकत्वमुपपाद्यते

अनैकान्तिकत्वादसाधकः स्यात् इति, यदि चानैकान्तिक-
त्वादसाधकम् ॥

प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥ ३९ ॥

प्रतिषेधोऽप्यनैकान्तिकः किञ्चित् प्रतिषेधति किञ्चिन्नेति
अनैकान्तिकत्वादसाधक इति, अथ वा शब्दस्यानित्यत्वप-
क्षे प्रयत्नानन्तरमुत्पादोनाभिव्यक्तिरिति विशेषहेत्वभावः,
नित्यत्वपक्षेऽपि प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिर्नोत्पादइति विशेषहे-
त्वभावः, सोऽयमुभयपक्षसमो विशेषहेत्वभावइत्युभयस्य-
नैकान्तिकमिति ॥

सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

सर्वेषु साधर्म्यप्रभृतिषु प्रतिषेधहेतुषु यत्र विशेषो दृश्य-
ते तत्रोभयोः पक्षयोः समः प्रसज्यत इति ॥

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

योऽयं प्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वमापाद्य-
ते सोऽयं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेऽपि समानः, तत्रानित्यः शब्दः
प्रयत्नानन्तरोपकत्वादिति साधनवादिनः स्थापना प्रथमः
पक्षः, प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसम इति दूषणवादिनः प्र-
तिषेधहेतुना द्वितीयः पक्षः, स च प्रतिषेध इत्युच्यते, तस्मि-
न् प्रतिषेधविप्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वम् च-
तुर्थः पक्षः ॥

**प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे
समानो दोषप्रसङ्गो मतांनुज्ञा ॥ ४२ ॥**

प्रतिषेधं द्वितीयं पक्षं सदोषमभ्युपेत्य तदुद्धारमनुक्त्वा अ-
नुज्ञाय प्रतिषेधविप्रतिषेधे तृतीये पक्षे समानमनैकान्तिक-

२०२ ५ अध्याये १ आह्निकम् ।

त्वमिति समानं दूषणं प्रसजतो दूषणवादिनो मतानुज्ञा प्रस-
ज्यत इति पञ्चमः पक्षः ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्द्देशे
परपक्षदोषाभ्युपगमात्समानोदोष इति
॥ ४३ ॥

स्थापनापक्षे प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति दोषः स्थापनाहे-
तुवादिनः स्वपक्षलक्षणा भवति, कस्मात् स्वपक्षसमुत्पत्त्यात्,
सोऽयं स्वपक्षलक्षणं दोषमपेक्षमाणोऽनुवृत्त्यानुज्ञाय प्रातर्षधे-
ऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमानं दोषं परपक्ष उपसंहर-
ति इत्येवानैकान्तिकः प्रतिषेध इति हेतुं निर्द्दिशति त-
स्वपक्षलक्षणापेक्षयोपपद्यमानदोषोपसंहारे हेतुनिर्द्देशे च स-
त्यनेन परपक्षोऽभ्युपगतो भवति, कथं कृत्वा यः परेण प्र-
यत्नकार्यानेकत्वादित्यादिनाऽनैकान्तिकदोष उक्तस्तमनुवृत्त्य
प्रतिषेधेऽपि समानो दोषो भवति यथा परस्य प्रतिषेधं स-
दोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि समानं दोषं प्रसजतः परपक्षा-
भ्युपगमात् समानो दोषो भवति, यथा परस्य सप्रतिषेधं
दोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि समानं दोषं प्रसजतो मतानुज्ञा
प्रसज्यत इति, स खल्वयं षष्ठः पक्षः तत्र खलु स्थापनाहे-
तुवादिनः प्रथमतः पञ्चमपक्षाः, प्रतिषेधहेतुवादिनो द्वि-
तीयचतुर्थषष्ठपक्षाः, तेषां साध्यसाधुतायां सोमांस्वमाना-
यां चतुर्थषष्ठ्योरविशेषात् पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः । चतुर्थपक्षे स-
मानदोषत्वं परस्योच्यते प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषव-
द्दोष इति, षष्ठेऽपि परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोष इति
समानदोषत्वमेवोच्यते, नार्थविशेषः कश्चिदास्तु समानद्वि-
तीयपञ्चमयोः पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः, तृतीयपक्षेऽपि प्रतिषेधेऽ

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य २०३

पि समानो दोषइति समानत्वमभ्युपगम्यते, पञ्चमपक्षेऽपि प्रतिषेधप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गोऽभ्युपगम्यते नार्थविशेषः कश्चिदुच्यतइति, तत्र पञ्चमपक्षपक्षयोरर्थाविशेषात् पुनरुक्तः दोषः, तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा, प्रथमाद्वितीययोर्विशेषहेत्वभावइति, षट्पक्ष्यामुभयोरसिद्धिः, कदा षट्पक्षी यदा प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इत्येवं प्रवर्तते तदोभयोः पक्षयोरसिद्धिः, यदा तु कार्यान्वत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणापपत्तेरित्यनेन तृतीयपक्षो युज्यते तदा विशेषहेतुवचनात् प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्य नाभिव्यक्तिरिति सिद्धिः प्रथमपक्षो न षट्पक्षी प्रवर्तते इति ॥
इति वात्स्यायनोये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

विप्रतिपक्षप्रतिषेधोर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वमिति सङ्क्षेपेणोक्तं तदिदानीं विभजनोपमं निग्रहस्थानानि खलु पराजयवस्तून्यपराधाधिकरणानि प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणि तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनाञ्चाभिसंभवन्ते तेषां विभागः।
प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः
प्रतिज्ञासन्नयासौ हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थक-
मविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं
पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो
मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्या-
नुयोगोऽपसिद्ध्यन्ती हेत्वाभासाश्च निग्रहस्था-
नानि ॥ १ ॥

२०४

५ अध्याये २ आह्निकम् ।

तानीमानि द्वाविंशतिधा विभज्य लक्ष्यन्ते ॥

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञा-
हानिः ॥ २ ॥

साध्यधर्मप्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्मे,
स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुजानन् प्रतिज्ञां जहातोति प्रतिज्ञाहानिः
निदर्शनम् ऐन्द्रियकत्वादित्यः शब्दो घटवदिति कृते अपर
आह दृष्टमैन्द्रियकत्वं सामान्ये नित्ये कस्मान्न तथा शब्द इति
प्रत्यवस्थिते इदमाह यद्वैन्द्रियकं सामान्यं नित्यं कामं घटो
नित्योऽस्त्विति स खल्वयं साधकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रस-
ज्यन्निगमनान्तमेव पक्षं जहाति पक्षं जहत् प्रतिज्ञां जहाती-
त्युच्यते प्रतिज्ञाश्रयत्वात् पक्षस्येति ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनि-
र्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञातार्थोऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् घटवदित्युक्तो
योऽस्य प्रतिषेधः प्रतिदृष्टान्ते न हेतुव्यभिचारः सामान्यमैन्द्र-
यकं नित्यमिति तस्मिंश्च प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पा दि-
ति दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयोः साधर्म्ययोगे धर्मभेदात् सामान्य-
मैन्द्रियकं सर्वगतम् ऐन्द्रियकस्त्वसर्वगतो घट इति धर्मवि-
कल्पात् तदर्थं निर्देश इति साध्यसिद्धार्थम्, कथम् यथा घटे-
ऽसर्वगत एवं शब्देऽप्यसर्वगतो घटवदेवानित्य इति, तत्रानि-
त्यः शब्द इति पूर्वा प्रतिज्ञा, असर्वगत इति द्वितीया प्रतिज्ञा
प्रतिज्ञान्तरम्, तत्त्वयं निग्रहस्थानमिति, न प्रतिज्ञायाः साध-
नं प्रतिज्ञान्तरं, किन्तु हेतुदृष्टान्तो साधनं प्रतिज्ञायाः, तदे-
तदसाधनोपादानमनर्थकमिति अनर्थक्यानिग्रहस्थानमिति ॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य २०५

गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा, रूपादितोऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेरिति हेतुः, सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः, कथम् यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिनोपपद्यते, अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धः, गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति नोपपद्यते, गुणव्यतिरिक्तञ्च द्रव्यं रूपादिभ्यश्चार्थान्तरस्यानुपलब्धिरिति विरुध्यते व्याहन्यते न सम्भवतीति ॥

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासन्नग्रासः ॥ ५ ॥

अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परोब्रूयात् सामान्यमैन्द्रियकं न च अनित्यमेवं शब्दोऽप्यैन्द्रियको न चानित्य इति, एवमप्रतिषिद्धे पक्षे यदि ब्रूयात् कः पुनराह अनित्यः शब्द इति, सोऽयं प्रतिज्ञातार्थनिष्कवः प्रतिज्ञासन्नग्रास इति ॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतौ हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥

निदर्शनम् एकप्रकृतीदं व्यक्तमिति प्रतिज्ञा, कस्माद्धेतोः एकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात् सृत्पूर्वकाणां शरावादीनां दृष्टं परिमाणम्, यावान् प्रकृतेर्व्यूहो भवति तावान् विकार इति, दृष्टञ्च प्रतिविकारं परिमाणम्, अस्ति चेदस्य परिमाणं प्रतिव्यक्तम्, तदेकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात्पश्यामो व्यक्तमिदमेकप्रकृतीति । अस्य व्यभिचारिण प्रत्यवस्थानम्, नानाप्रकृतीनामेकप्रकृतीनाञ्च विकाराणां दृष्टं परिमाणमिति, एवं प्रत्यवस्थिते आह एकप्रकृतिसमन्वये सति शरावादिविकाराणां परिमाणदर्शनात् सुखदुःखमोहसमन्वितं ह्येदं व्यक्तं परिमितं गृह्यते तत्र प्रकृत्यन्तररूपसमन्वयाभावे सत्येकप्रकृतित्वमिति, तदिदमविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे

विशेषं ब्रुवतो हेत्वन्तरभवति, सति च हेत्वन्तरभावे पूर्वस्य हेतोरसाधकत्वान्निग्रहस्थानम्, हेत्वन्तरवचने सति यदि हेत्वर्थनिदर्शनो दृष्टान्त उपादीयते नेदं व्यक्तमेकप्रकृति भवति प्रकृत्यन्तरोपादानात्, अथ नोपादीयते दृष्टान्ते हेत्वर्थस्यानिदर्शितस्य साधकभावानुपपत्तेरानर्थक्याहेतोरनिवृत्तं निग्रहस्थानमिति ॥

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां ब्रूयात् नित्यः शब्दोऽस्यर्शत्वादिति हेतुः, हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनिप्रत्यये क्तदन्तपदम्, पदञ्च नामाख्यातोपसर्गनिपाताः अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम, क्रियाकारकसमुदायः, कारकसङ्ख्याविशिष्टक्रियाकालयोगाभिधाय्याख्यातम्, धात्वर्थमात्रञ्च कालाभिधानविशिष्टम्, योगेष्वर्थादभिद्यमानरूपानिपाताः उपसृज्यमानाः क्रियावद्योतका उपसर्गा इत्येवमादि, तदर्थान्तरं वेदितव्यमिति ॥

वर्णकूमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

यथा नित्यः शब्दः कचटतपाः जवगडदशत्वात् भभजघ-
ढघर्षादिति एवम्प्रकारं निरर्थकम्, अभिधानाभिधेयभावानुपपत्तौ अर्थगतेरभावोद्वर्णाएव क्रमेण निर्दिश्यन्त इति ॥

**परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञा-
तमविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥**

यद्वाक्यं परिषदा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितमपि न विज्ञायते श्लिष्टं शब्दसप्रतीतप्रयोगमतिदुतोच्चारितमित्येवमादिना कारणेन तदविज्ञातमविज्ञातार्थमसामर्थ्यसम्बरणाय

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य २०७

प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानमिति ॥

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थक्यम् १०

यत्रानेकस्य पदस्य वाक्यस्य वा पौर्वापर्येणान्वययोगो-
नास्तीत्यसम्बन्धार्थत्वम् गृह्यते तत्समुदायोऽर्थस्यापायादपा-
र्थक्यम् । यथा दश दाडिमानि षड्रूपाः कुण्डमजाजिनस्यल-
लपिण्डः । अथ रौरुकमेतत्कुमार्याः पाय्यम् तस्याः पिता अ-
प्रतिशीन इति ॥

अवयवविपर्ययावचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

प्रतिज्ञादीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः, तत्राव-
यवविपर्ययेन वचनमप्राप्तकालमसम्बन्धार्थकालं निग्रहस्था-
नमिति ॥

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं नि-
ग्रहस्थानम्, साधनाभावे साध्यासिद्धिरिति ॥

हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ १३ ॥

एकेन कृतत्वादन्वतरस्यानर्थक्यमिति तदेतन्नियमाभ्युपगमे-
वेदितव्यमिति ॥

**शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवा-
दात् ॥ १४ ॥**

अन्यत्रानुवादात् शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं वा, नित्यः शब्दो
नित्यः शब्द इति शब्दपुनरुक्तम्, अर्थपुनरुक्तमनित्यः शब्दो
निरोधधर्मकोध्वान इति ॥

**अनुवादेत्वपुनरुक्तं शब्दाभ्यासादर्थविशेषो-
पपत्तेः ॥ १५ ॥**

यथा हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति ॥

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम् ॥ १६ ॥

पुनरुक्तमिति प्रकृतम्, निदर्शनम् उत्पत्तिधर्मकत्वादित्य-
मित्युक्ता अर्थादापन्नस्य योऽभिधायकः शब्दस्तेन स्वशब्देन
ब्रूयादुत्पत्तिधर्मकं नित्यमिति । तच्च पुनरुक्तत्वे दितव्यम्,
अर्थसम्प्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगे प्रतीतः सोऽर्थोऽर्थापत्त्येति ॥

विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यनुच्चा-
रणमननुभाषणम् ॥ १७ ॥

विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहित-
स्य यदप्रत्युच्चारणन्तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानमिति, अ-
प्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात् ॥

अविज्ञातज्ञानम् ॥ १८ ॥

विज्ञातायेस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यद-
विज्ञानन्तदज्ञानं निग्रहस्थानमिति । अयं खल्वविज्ञाय कस्य-
प्रतिषेधं ब्रूयादिति ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

परपक्षप्रतिषेधः उत्तरम् तदयदा न प्रतिपद्यते तदा निष्ठ-
हीतो भवति ॥

कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ २० ॥

यत्र कर्त्तव्यं व्यासज्य कथां व्यवच्छिनन्ति इदं मे करणोयं
विद्यते तस्मिन्नवसिते कथयिष्यामीति विक्षेपो नाम निग्रह-
स्थानम् । एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथान्तरं प्र-
तिपद्यत इति ॥

स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो
मतानुज्ञा ॥ २१ ॥

यः परेण चोदितं दोषं स्वपक्षेऽभ्युपगम्यानुवृत्त्य वदति भ-
वत्यक्षे समानो दोष इति स स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात्परपक्षे
दोषं प्रसञ्जयन् परमतमनुजानातीति मतानुज्ञा नाम निग्र-
हस्थानमापद्यत इति ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपे-
क्षणम् ॥ २२ ॥

पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयस्तस्योपेक्षणम्
निग्रहस्थानं प्राप्तोऽसौत्यननुयोगः एतच्च कस्य पराजय इत्यनु-
युक्तया परिषदा वचनोयम्, न खलु निग्रहं प्राप्तः स्वकीपीनं
विवृणुयादिति ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनु-
योज्यानुयोगः ॥ २३ ॥

निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याध्यवसायादनिग्रहस्थाने
निगृहीतोऽसीति परं ब्रुवन् निरनुयोज्यानुयोगान्निगृहीतो वे-
दितव्य इति ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्या नियमात्कथाप्रसङ्गोऽप-
सिद्धान्तः ॥ २४ ॥

कस्यचिदर्थस्य तथाभावं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थविपर्ययाद-
नियमात् कथां प्रसञ्जयतोऽपसिद्धान्तो वेदितव्यः यथा न स-
दात्मानञ्जहाति न सतोविनाशो नासदात्मानं लभते नासदुत्प-

द्यत इति, सिद्धान्तमभ्युपेत्य स्वपक्षं व्यवस्थापयति एकप्रकृतौदं व्यक्तं विकाराणामन्वयदर्शनात् सृदन्वितानां शरावादीनां दृष्टमेकप्रकृतित्वम् तथा चायं व्यक्तभेदः सुखदुःखमोहान्वितो दृश्यते तस्मात् समन्वयदर्शनात् सुखादिभिरेकप्रकृतौदं शरीरमिति एवमुक्तवाननुयुज्यते । नत्र प्रकृतिविकार इति कथं लक्षितव्यमिति । यस्यावस्थितस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरं प्रवर्तते सा प्रकृतिः । यच्च धर्मान्तरं प्रवर्तते स विकार इति, सोऽयं प्रतिज्ञातार्थविपर्ययासादनियमात् कथां प्रसञ्जयति प्रतिज्ञातं स्वस्वनेन नासदाविर्भवति सत् तिरोभवतीति । सदसतोश्च तिरोभावाविर्भावमन्तरेण न कस्यचित्प्रवृत्तिः प्रवृत्त्युपरमश्च भवति, सृदि स्वस्ववस्थितायाम्भविष्यति शरावादिलक्षणं धर्मान्तरमिति प्रवृत्तिर्भवति, अभूदिति च प्रवृत्त्युपरमः, तदेतन्मृद्वर्माणामपि न स्यात् एवं प्रत्यवस्थितो यदि सतश्चात्महानमसतश्चात्मलाभमभ्युपैति, तदस्यापसिद्धान्तोनिग्रहस्यानभवति । अथ नास्युपैति पक्षोऽस्य न सिद्ध्यति ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि किं पुनर्लक्षणान्तरयोगात् हेत्वाभासाः निग्रहस्थानत्वमापन्नाः यथा प्रमाणानि प्रमेयत्वमित्यत आह । यथोक्ता इति । हेत्वाभासलक्षणेनैव निग्रहस्थानभाव इति । त इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परोक्षिताश्चेति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् समाप्तश्चायं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ समाप्तञ्चैदं शास्त्रम् ॥

